

2-курс магистранты Жанұзақов Сайын Серікұлы

**БОСТАНДЫҚТЫ ШЕКТЕУ ТҮРІНДЕГІ ЖАЗАНЫҢ
ОРЫНДАЛУЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ**

Мазмұны

Кіріспе

1. Бостандықты шектеу түріндегі жазаның пайда болуы мен дамуы туралы теориялық алғышарттар

1.1 Заң ғылымындағы «бостандықты шектеу» ұғымының мәні.....

1.2 Қылмыстық жазалаудың отандық жүйесіндегі бостандықты шектеу

1.3 Бостандыққа қатысты шектеулерді тағайындау және орындау туралы шетелдік заңнаманы талдау

2. Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды нормативтік-құқықтық реттеуді оңтайландыру

2.1 Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындау тетігінің ұғымы мен элементтері

2.2. Бостандықты шектеу түріндегі жазаның орындалуын қамтитын негізгі құралдар

2.3. Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды заңнамалық тұрғыдан жетілдіру

Қорытынды

Әдебиеттер тізімі.....

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі. XX ғасырдың 90-шы жылдарында қылмыстық және қылмыстық атқару заңнамасының қабылданған уақытынан бастап негізгі жетілдіру бағыттарының бірі болып бостандықты шектеуге баламалы, жазаларды жүзеге асыру болды. 2020 жылға дейін қылмыстық атқару жүйесін жетілдіру мақсатында және соттық, пенитенциарлық және заңнамалық жүйені реформалау жөніндегі мемлекеттік бағдарламасының аясында жазасын өтеу мекемелеріндегі адамдардың санын азайтуға бағытталған қылмыстық жазалаудың жеңілдетілген нысандарын қолдану арқылы шараларды енгізуге ерекше көңіл бөлінеді. Қазақстан Республикасының Елбасы Н.А.Назарбаев өз жолдауында бекер айтқан жоқ: «...Заң адамның өміріне, қоғам мен мемлекеттің мүдделеріне зиян келтірген ауыр қылмысқа саналы түрде барған адамдар үшін ауыр болуы керек. Және, әрине, қателік жасағандарға жеңілдік беру керек. Бүгін сотқа келген іс жүзінде әрбір екінші қылмыстық іс аз-маз, кішігірім қылмыстармен байланысты, ал адамдар, соның ішінде жастар, түрмеге отырғызылып, бас бостандығынан айыру орындарына түседі. Онда болу, сотталғандықтың өзі, әдетте, болашақ тағдырына теріс әсер етеді және кейде кейінгі қылмыстарға әкеледі ...»[1].

Қазақстан Республикасында ұзақ уақыт бойы сотталғандар әдетте бас бостандығынан айыру жазасына кесіледі және балама ретінде шартты түрде сотталады. Сонымен қатар, соттардың кішігірім және орта ауырлықтағы қылмыстар үшін шын мәнінде, ауыр қылмыс үшін жазамен бірдей жазаға кесілген адамды қоғамнан шектеудің орнына басқа гуманистік жазаны қолданудың мүмкіншілігіне қарамастан жаза берілген.

Статистикалық көрсеткіштер бас бостандығынан айыру және шартты түрде бас бостандығынан айыру түріндегі жазалардың азаю үрдісін көрсетеді, сондай-ақ оларға балама болып табылатын тағайындалған жазалардың ұлғайғанын көрсетеді. Осы жазалардың бірі - жазалауды және қылмыстық заңнаманы орындау жүйесін ізгілендірудің заманауи қажеттілігіне негізделген әділеттілік міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін «жаңғыртылған» бостандықты шектеу түрі, сонымен қатар жазалауды тағайындаудың даралау және теңдестіру қағидасын қолдану мүмкіндігін кеңейтеді.

Сонымен қатар, бостандықты шектеу түрінде жазаны қолданудың салыстырмалы түрде аз тәжірибесі ескеріле отырып, оны құқықтық реттеу мен орындау мәселелері өте өткір және жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Осылайша, кең таралған мәселе сотталған адамның сот шешіміне сәйкес баруға тыйым салынған тұрғылықты жерін нақтылаудың болмауы; сотталғандар тұратын жерінен кетуге тыйым салынған белгілі бір уақыттың болмауы; сотталғандарға баруға тыйым салынған орындар және т.б. (мысалы, спорттық, мәдени және басқа да іс-шаралар). Мұндай жағдайларда, жазалауды қылмыстық-құқықтық орындау шаралары, бас бостандығын шектеу нысанында өздерінің маңыздылығын жоғалтады, өйткені сотталған адамның өз іс-әрекетін таңдауға мүмкіндігі бар.

Бұл тұрғыда сотталғандар үшін бостандық шектерін анықтау және жеке бостандық пен қоғамдық мүдде арасындағы қажетті және жеткілікті тепе-теңдікті қамтамасыз ету ерекше маңызды. Бостандықты шектеудің жеке элементтері қандай мақсаттарға бағынуы керек, мемлекеттің осы салаға еркін және негізсіз араласуын болдырмауға мүмкіндік беретін шектеулердің себептері мен жағдайларын анықтау маңызды.

Жоғарыда айтылған фактілер тақырыптың өзектілігін, теориялық және практикалық маңыздылығын растайды және бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындауды құқықтық реттеуге байланысты қазіргі заманғы проблемаларын диссертация деңгейінде зерттейді, антикриминогендік потенциалдың және алдын алу әсерін жоғарылату үшін қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу жолдарын табуға тырысады.

Тақырыптың ғылыми өңделгендік деңгейі. Қылмыстық жазаны тағайындаудың қылмыстық-құқықтық, қылмыстық-атқарушылық және криминологиялық мәселелеріне, оның ішінде: бостандығын шектеуге байланысты келесі ғалымдардың еңбектері арналған: И.М. Агзамов, Е.А. Антонян, Ю.М. Антонян, М.М. Бабаев, А.В. Бриллиантов, Г.К. Буранов, А.Б. Ваганов, Д.А. Вахрушева, Г.А. Верина, А.Я. Гришко, Л.В. Головкин, Ф.В. Грушин, К.К. Горяинов, В.В. Гриб, А.И. Долгова, И.В. Дворянсков, В.С. Егоров, А.Б. Елизаров, С.С. Епифанов, Е.Н. Зиньков, А.В. Звонов, В.А. Жабский, С.В. Иванцов, Ю.А. Кашуба, Т.А. Качаева, Т.А. Коржикова, С.И. Кузьмин, Э.В. Лядов, Р.С. Маковик, Б.З. Маликов, В.П. Марков, Н.И. Матузов, Т.Ф. Минизяева, В.Н. Орлов, Е.В. Пестовская, Р.С. Рыжов, А.А. Рождествина, А.И. Санталов, В.И. Селиверстов, А.П. Скиба, С.Ю. Скобелин, Е.В. Свиридов, В.И. Семенюк, А.Н. Сидоркин, И.В. Соколов, Ф.Р. Сундуров, И.Н. Смирнова, А.С. Суховеев, Н.С. Таганцев, Ю.М. Ткачевский, С.М. Улезько, В.А. Уткин, А.И. Ушатиков, С.А. Ушаков, А.Е. Федяев, О.В. Филимонов және т.б. ғалымдар.

Бостандығын шектеуге қатысты мәселелер жазалау түрі ретінде ресейлік кеңістікте келесі диссертациялық зерттеулерде қарастырылды: С.Б. Бойко «Бостандығын шектеу ресейлік қылмыстық заңда жазалау түрі ретінде» (2002 ж.), Ю.В. Бочкаревтің «Ресей Федерациясының қылмыстық заңнамасында жазалау жүйесін жетілдіру мәселелері» (2009 ж.), В.Б. Рабалдановтың «Қылмыстық атқару инспекцияларының жазалау және қылмыстық-құқықтық сипаттағы өзге де шараларын орындау (Дағыстан Республикасының материалдары бойынша)» (2012 ж.), И.В. Соколовтың «Бостандығын шектеу қылмыстық жаза түрі ретінде» (2012 ж.), И.М. Агзамовтың «Кешенді құқықтық институт ретінде қылмыстық жазаны шартты түрде қолданбау» (2013 ж.), Р.В. Комбаровтың «Бас бостандығын шектеу түрінде жазаға тартылған адамдардың құқықтық мәртебесі» (2015 ж.), М.С. Дикаеваның «Ресейде қылмыстық жазалауды тағайындау және орындау: криминологиялық талдау» (2016 ж.), М.А. Темиргалиевтің «Қылмыстық жазалаудың мақсаттары және жазалау үдерісі» (2016 ж.) және т.б. авторлардың еңбектері.

Бұрынғы зерттеулер ғылыми тұрғыдан маңызды болып қала берсе де, қазіргі уақытта олардағы ережелерді одан әрі дамытуға, ерекшелеуде және

жетілдіруге мұқтаж. Бұған қоса, қолданыстағы жұмыстарда түсіндіруді, терең ғылыми талдауларды талап ететін қарама-қайшы ережелер бар.

Бұл жағдайлар диссертациялық жұмыстың тақырыбын таңдау үшін негіз болды және қазіргі заманғы жағдайларда бостандығын шектеу түрінде жазаны орындауды құқықтық реттеуге қатысты мәселелерді жан-жақты зерттеу қажеттілігін алдын ала анықтады.

Диссертациялық зерттеудің нысаны - еркіндікті шектеу түрінде қылмыстық жазаны құқықтық реттеу мен орындауды қамтамасыз ету процесінде қалыптасатын әлеуметтік қатынастардың кешені.

Зерттеудің тақырыбы қылмыстық жазалау түрі және оны орындау үдерісі ретінде бас бостандығын шектеу мәніне қатысты қылмыстық, қылмыстық-атқару және басқа да құқық салаларының нормаларының жүйесін қамтитын белгіленген объектінің жекелеген тараптары болып табылады. Диссертацияның тақырыбы құқық қолдану практикасы мен қылмыстық статистиканың деректері, қылмыстық және қылмыстық-атқару туралы шетелдік заңнаманың, жұмыста зерттелген мәселелермен айналысатын ғылыми жұмыстардың мағлұматтары, сондай-ақ бостандығын шектеуге сотталған қылмыстық-атқару инспекциялары қызметкерлерінің сауалнамалар нәтижелері қамтиды.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты - қылмыстық жазаның осы түрін тағайындау және орындау үшін нормативтік-құқықтық базаны жетілдіру және оңтайландыру үшін ғылыми негізделген ұсыныстарды қалыптастыруға мүмкіндік беретін бостандықты шектеу институтының құқықтық сипаты мен дамуы туралы жаңа білімдерді алу.

Осы мақсатқа жету мынадай ғылыми мақсаттарды орындау мен шешудің есебінен жүзеге асырылады:

- заң ғылымында «еркіндікті шектеу» ұғымының генезисін зерттеу;
- қылмыстық жазалаудың отандық жүйесінде бостандықты шектеудің орны мен рөлін анықтау;
- бостандықты шектеуді тағайындау және орындау туралы шетелдік заңнамаға талдау жүргізу;
- бас бостандығын шектеу түріндегі жазалау тетігінің тұжырымдамасы мен элементтерін ашу;
- бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындаудың негізгі құралдарын талдау;
- бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындауды заңнамалық реттеуді жетілдіру бойынша бірқатар ұсыныстар әзірлеу.

Диссертациялық зерттеу әдіснамасы әлеуметтік өмір құбылыстарын зерттеуге ғылыми көзқарасты қамтамасыз ететін материалистік диалектика әмбебап әдісін қолданудан тұрады. Зерттеуде жалпы ғылыми әдістерді қолданылды (анализ, синтез, индукция және дедукция, жүйелік-структуралық және логикалық-заңнамалық), танудың жеке құқық әдісі (тарихи-заңнамалық, формальды-заңнамалық, салыстырмалы-заңнамалық, статистикалық) және социологиялық зерттеулердің арнайы әдістері (сауалнама, сұрастыру, сұхбат).

Диссертациялық зерттеудің нормативтік негізі ратификацияланған халықаралық-құқықтық құжаттармен, Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы Конституциясы, қолданылып жүрген қылмыстық, атқарушылық, азаматтық, отбасылық, еңбек заңнамасы, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің жарлықтары, Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулылары мен өкімдері, Қазақстан Республикасы министрліктері мен мекемелері құжаттарының, сондай-ақ Қазақстан Республикасы субъектілерінің мемлекеттік органдарының өзге де нормативтік құқықтық актілерімен, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының зерттеу тақырыбына жататын актілері. Диссертацияда Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының шешімдері мен анықтамалары, отандық, орыс және шетел ғалымдарының құқық теориясы, қылмыстық және қылмыстық-атқару құқығы, криминология, социология және т.б. теориялық жұмыстары пайдаланылды.

Сонымен қатар, Әзірбайжан Республикасы, Беларусь Республикасы, Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Құрама Корольдігі, Германия, Грузия Республикасы, Испания Корольдігі, Қазақстан Республикасы, Латвия Республикасы, Литва Республикасы, Молдова Республикасы, Польша, АҚШ, Тәжікстан Республикасы, Франция, Швеция сияқты мемлекеттердің қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасы талданған.

Диссертациялық зерттеудің эмпирикалық базасы Қазақстан Республикасы Соттарының 2013 - 2018 жылдар аралығындағы жалпы статистикалық ақпараты болды. Оңтүстік Қазақстан облысы, Қарағанды және Ақмола облыстарының, Алматы және Астана қалаларының бас бостандығын шектеу нысанында қолданудың тиімділігін бағалау және жазаны орындау туралы жалпы 80 сот, 65 бітістіруші сот және 150 қылмыстық-атқару инспекциясының қызметкерлері арасында сауалнама барысында алынған ақпарат.

Қазақстан Республикасының аталған субъектілерінің аумағында диссертациялық зерттеу мәселелері бойынша Қазақстан Республикасының 100 азаматына жасырын сауалнама жүргізілді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының аталған субъектілерінде бас бостандығын шектеу түрінде жазаға тартылған 210 сотталғандардың ішінде сауалнама жүргізілді, жазаны орындау нәтижесінде тағайындалған міндеттер мен шектеулерге бас бостандығынан айыруға сотталған 80 адам, сынақ мерзімінде, шартты жаза өтеуге сотталғандар ішінде.

Материалдар Қазақстан Республикасының аталған субъектілерінде бостандығын шектеу үшін сотталғандардың 320 жеке ісін, 95 қылмыстық іс, сондай-ақ зерттеу тақырыбы бойынша қылмыстық-атқару инспекцияларының ресми құжаттары талданды. Диссертациялық зерттеуге қызығушылық танытатын Қарағанды және Ақмола облыстарының жалпы соттарының үкімдерін зерттеу және жалпылау жүргізілді. Қарағанды мен ШҚО облыстарында бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындау практикасы зерттелді. Сонымен қатар, диссертациялық зерттеу тақырыбына тікелей немесе жанама қатысы бар мәселелерді зерттеу барысында басқа ғалымдардың зерттеу нәтижелері көрсетілді.

Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы қазіргі таңда монографиялық деңгейде тәуелсіз жүйелі зерттеу тақырыбы болып табылмаған зерттеу мәселесін таңдаумен анықталады. Диссертация бостандығын шектеу нысанында жазаны орындау туралы құқықтық негіздерді кешенді зерттеуге арналған алғашқы жұмыстардың бірі болып табылады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда, қаралған жазаның ерекше белгілерін талдау негізінде диссертант ұсынған еркіндікті шектеу түріндегі қылмыстық жазаның жаңа, авторлық ұғымы болып табылады. Бас бостандығын шектеуге сотталғандар үшін ізденуші ұсынған қосымша міндеттер мен шектеулер, бостандығын шектеуді жүзеге асыру туралы заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар. Жаңалықтың өлшем шарты автордың еркіндікті шектеуді жүзеге асыру құралдарын анықтау көзқарасына да жауап береді. Жазалауды құқықтық реттеу мәселелерін жан-жақты зерделеу негізінде бостандығын шектеу түрінде қылмыстық және қылмыстық атқару үшін заңнама мен құқық қолдану практикасын оңтайландыру бойынша жаңа ұсыныстар жасалды, олар **қорғалатын** негізгі ережелерінде ашылады:

1. «Еркіндік», «еркіндікті шектеу» санаттары, «Заңмен бостандығын шектеу», « бас бостандығын жаза түрінде шектеу» бір-бірімен жалпы, айрықша, ерекше ара қатынаста болады. Бұл санаттар өзара байланысты және бір-біріне тәуелді, бір-біріне негізделген және іс жүзінде ажырамайды. Жазаны өтеу процесінде бас бостандығын шектеуге сотталған барлық аталған санаттармен кездеседі, яғни қылмыстық заңмен белгіленген бостандықтарына шектеулер ғана емес, сондай-ақ жалпы заңды мағынада шектеулерге де ұшырайды.

2. Бостандықты шектеу мен шартты соттаудың арасындағы қарым-қатынасқа қатысты ғылыми және теориялық көзқарасты оңтайландыру мақсатында, автор олардың ортақ және айрықша ерекшеліктерін бөледі. Шартты соттаудың және бостандығын шектеудің пайда болатын «бәсекелестігі» ескеріле отырып, сондай-ақ міндеттердің сәйкестігіне және оларды орындау тәртібіне байланысты шартты соттылықты жою туралы авторлық ұстаным негізделеді.

3. Жазалауды жүзеге асыру саласындағы құқықтық реттеудің шетелдік тәжірибесін зерттеу және тарату тек қана халықаралық ынтымақтастықты дамыту, шет мемлекеттердің пенитенциарлық жүйелері, халықаралық үкіметтік емес ұйымдармен, Біріккен Ұлттар Ұйымының тиісті құрылымдық бөлімшелерімен, Еуропа Кеңесі, Еуропалық Одақ, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына және алыс шетел мемлекеттерге мүше мемлекеттер, сондай-ақ отандық қылмыстық-атқару жүйесінің қызметінде сотталғандармен ара-қатынаста халықаралық стандарттарды енгізу.

4. Қылмыстық құқықты ізгілендіруде бүкіл дүниежүзілік тенденциясын және шет елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстан Республикасының заңнамасына толықтырулар ұсынылады, атап айтқанда:

1) ҚР ҚАК 66-бабының 1-бөлігін келесі редакцияда толықтырылсын: 8) *Қылмыстық атқару инспекциясы жұмысқа және (немесе) оқуға деген адалдықты және адал көзқарас үшін сотталғандарды ынталандыру*

шараларын қолдануға құқылы:

алғыс, ақшалай сыйлық, сыйлық беру».

2) Қазақстан Республикасы ҚАК 63-бабының 1-бөлімі мынадай редакцияда жазылсын: «Бас бостандығын шектеу - сотталған адамның тұрғылықты жерінде қосымша міндеттер жүктелген кездегі құқықтарында шектеулерге ұшыраған қоғамдастықтан оқшаулаумен байланысты емес қылмыстық жазаның нысаны.

Бостандықты шектеу - бұл ...

Сотталған адамға қатысты сотта әлеуметтік қызмет мекемелерінде 200 сағатқа дейінгі мерзімге жұмысты орындауға міндетті. Өтеусіз жұмыстарды орындаудың міндеттерін орындау орны, уақыты және түрі сотталған адамның пікірін ескере отырып, сотпен белгіленеді .

5. Бас бостандығын шектеуге сотталған адамды түзету мақсатына қол жеткізуде басым бағыт - алдын алу шаралары, бұл шаралар азаматтық қоғам институттарын тартумен жүзеге асырылады.

6. Бас бостандығын шектеуді жүзеге асыруды қамтамасыз ету (сондай-ақ сотталған адамды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес басқа да жазалар) ҚР ҚАИ ҚАЖ қызметінде заманауи телекоммуникациялық технологияларды, электрондық құжаттарды басқаруды (сотталғандардың электрондық дербес файлдарын) енгізу қажет, сотталғандарға қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазалау түрлері, сотталғандарды тиімді бақылау мақсатында қадағалау мен бақылаудың түрлі техникалық құралдарын ұсыну туралы бірыңғай база жасау. Оны жүзеге асыру Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінің түбегейлі жаңа сапасына көшу үшін жағдай жасайды.

Диссертациялық зерттеудің теориялық **маңыздылығы** мынада: зерттеудің нәтижелері бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазалауды құқықтық қамтамасыз ету жүйесіндегі ғылыми білімді кеңейтеді және толықтырады. Диссертацияда ұсынылған тұжырымдар мен ұсынымдар белгілі бір дәрежеде бостандықты шектеу туралы жалпы теориялық және салалық білімдерді дамытады, аталған қылмыстық жазаның түрін орындаудың тиімділігіне кедергі келтіретін мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Жұмыста жасалған тұжырымдамалар еркіндікті шектеу белгілерін анықтау арқылы қылмыстық құқықтық білімді байытады, сондай-ақ Қазақстан мен шет елдерде жазаның аталған түрін орындау процесі туралы қылмыстық-атқарушы білімдерін, бостандығын шектеуді жүзеге асыруды қамтамасыз етуде психологиялық және білім беру құралдары, сотталғандарды бостандығын шектеуге түзету кезінде қоғамның рөлі. Зерттеудің нәтижелері Қазақстанда еркіндікті шектеуді жүзеге асыруға байланысты мәселелерді одан әрі ғылыми тұрғыда дамыту үшін негіз бола алады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы мынада: диссертацияда баяндалған тұжырымдар мен ұсынымдар заңнамаға тиісті өзгерістер енгізу кезінде, сондай-ақ пенитенциарлық қызметі мен соттардың құқық қорғау қызметін жетілдіру мақсатында қолданылуы мүмкін. Алынған нәтижелер дәрістер, оқу құралдары, әдістемелік нұсқаулар мен қылмыстық және

қылмыстық-атқару құқығы курстарын оқытуда оқу орындарының оқу үрдісінде кеңінен қолдануға мүмкіндік береді.

Диссертациялық зерттеу нәтижелерін апробациялау және енгізу. Диссертацияның негізгі теориялық тұжырымдары 5 ғылыми мақалада жарияланды.

Диссертациялық зерттеудің кейбір теориялық тұжырымдары мен тезистері түрлі ғылыми-тәжірибелік, халықаралық конференцияларда пайдаланылды.

Диссертациялық зерттеудің нәтижелері «Қылмыстық құқық», «Қылмыстық атқару құқығы» пәндерін оқыту кезінде, Қарағанды академиясының оқу үрдісінде, осы пәндер бойынша оқу, оқу-әдістемелік нұсқаулар мен ұсыныстарды дайындау кезінде қолданылады.

Диссертацияның құрылымы. Жұмыс кіріспеден, алты бөлігі бар екі бөлімнен, қорытындыдан, қолданылған әдебиеттер тізімінен тұрады.

1. Бостандықты шектеу түріндегі жазаның пайда болуы мен дамуы туралы теориялық алғышарттар

1.1 Заң ғылымындағы «бостандықты шектеу» ұғымының мәні

Бостандықты шектеу - әртүрлі тарихи дәуірдің ойшылдары арасында ғылыми талқылаудың негізі болатын кешенді көп қырлы тұжырымдама. Негізгі мәселені – бас бостандығы адамдық құндылығы үшін адамға соншалықты маңызды, бостандықты шектеу оларды жазалау ретінде қабылдайтын болады. Екінші жағынан, адамға арналған еркіндік тым дерексіз тұжырымдама болуы мүмкін, ол негізінен, оны иеленудің маңыздылығын жоққа шығарады. Сонымен қатар, заңгерлер мен философтар үшін белгілі еркіндікті шектеу мәселесі қызықтырды: адамның еркіндігі шектелуі мүмкін және мұндай шектеулер қандай негізде жүзеге асырылуы керек.

Сондықтан, бостандығын шектеудің мәнін қылмыстық жазалау түрі ретінде айқындау үшін, оның тарихи-философиялық аспектілерінде «бостандық» санатында қарастыру дұрыс, бұл оны құқықтық ғылым тұрғысынан толығымен талдауға мүмкіндік береді. Осылайша, еркіндіктің шектелуін талдау осы тақырыптың аясында оның мазмұнын көрсету үшін көзқарастарға талдау жасайтын құқықтық санат бойынша жалпы философиялық көзқарастардан бастап жалпы логистикалық жүйелі түрде қылмыстық жаза ретінде қарастырылады.

Дегенмен, Юстинианың айтуынша, бостандық - бұл күші немесе құқық арқылы тыйым салынбаса, әрбір адам өзінің қалаған нәрсесін істеудің табиғи қабілеті [2]. Августиннің еркіндік туралы қызықты көзқарас болған. «Іс-әрекет еркіндігі» трактатында күнәні жасағаны үшін жалғыз себеп, ол сыртқы жағдайларды адамның мінез-құлқына әсер ететін факторлар ретінде қарастырмай, еркін ерік деп атайды [3]. Бұл, негізінен, Құдайдың алдын ала болжау теориясына қайшы келді, бірақ Августиннің осындай көзқарасы адамға күнәларына жауапкершілік қоюдың негізі бола алады, өйткені басқаша олар жоғарыдан алдын ала белгіленген мінез-құлық болады.

«Бостандық» ұғымы И. Кант, Б Спиноза, Д.Локк, Г.Лейбниц, Т. Хоббс, Т.Гегель және басқалардың философиялық тұжырымдамалары арқасында Батыс Еуропа елдерінің ғылыми орталықтарында кеңінен таралған.

Көптеген ойшылдарда бұл тұжырымдар, ең алдымен, тұжырымдаманың эмоциялық компоненттеріне негізделген. Б.Расселл, бір адамның екінші адамның еркіне бағынудан гөрі, одан қорқынышты ештеңе жоқ екенін атап өтті [4, 220-б.]. Б. Б. Спиноза [5, 237-б.] бойынша (оның тұжырымдамасын, атап айтқанда, В. Кудрявцев [6, 3-б.] жетілдіреді), бостандықта ең бастысы - таңдау мүмкіндігі, мәжбүрлеусіз, өз бетімен әрекет ету құқығы. Осы тұрғыдан Д.Локк адамның табиғи құқығы бола алатын еркіндікті қарастырады, ол басқа адамның еркіне және билігіне мойынсұнуға міндетті емес [7, 292-б.]. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, бостандық - туғаннан өзіне тиесілі адамның табиғи

құқығы, өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігі. Осылайша, бостандықты абсолюттандіруге баса назар аударылады.

Сонымен қатар, бұл ұстаным сол күндерде өзекті болды, өйткені қоғамдағы адамның жағдайы оның жеке қасиеттерімен емес, шығу тегімен айқындалды, алайда прогрессивті философтар белсенді түрде наразылық білдіре бастады. Алайда, ХХ ғасырдың философиясы мен әлеуметтануының ережелерінен олар әлі алыс еді. Олар «адамның табиғи құқықтары» деп аталды, алайда бұл жалпы тұжырымдамадан өмірлік тәжірибенің ерекшеліктеріне өту қажет болды. Мысалы, танымал гуманист Ж.-Ж. Руссоның біз осындай мәлімдемелерді таба аламыз: «...азамат Заңның оған бағыну қаупін жоққа шығармайды және билеуші оған: «Сенің өлуің мемлекетке қажет деп айтса, онда ол өлуі керек, өйткені ол осы жағдайда ғана ол қауіпсіздікте өмір сүрді және оның өмірі тек табиғаттың игілігі ғана емес [8, 231-б.], сонымен қатар мемлекеттен белгілі бір жағдайларда алған сыйы. Осылайша, жоғарыда айтылған ойшылдар табиғи бостандықты абсолютті деп түсінген. Бұл абсолюттің «жоғары нүктесінен» біз Руссоның жоғарыда айтылған сөзіне «төмендейміз», сол сияқты абсолютті тоталитаризмнің көрінісін дәлелдей отырып, жалпы алғанда, бостандыққа мүлдем қарсы екенін көреміз.

Болашақта Жаңа дәуірдің алғашқы «философиялық революциясы» ең маңызды нәтижесі - адамзат қоғамы және табиғаты туралы білімді біріктіру, бірақ алдымен мұндай одақ өте механикалық болды, тек кейіннен басқа ойшылдардың назары қайта қалыптаса бастады. Еркіндік (ерік бостандығы) туралы адам қарым-қатынасы тұрғысынан түсіндіре бастады, өйткені белгілі бір шектеулерді (бірінші кезекте - әлеуметтік және гендерлік) алып тастағанда осы қатынастар бай және әртүрлі бола бастады. Бірақ ой-пікірдің мәні әрқашан оның маңыздылығын сақтап қалды. Бостандық туралы қызықты ойлар анархиялық теориялардың шеңберінде айтылды. «Еркіндік - туған күнінен сыйлық емес. Оны алу керек, ешкімге бос берілмейді» [9, 25-32-б.]. Бұл идея П.Кропоткиннің және оның пікірлестерінің ұстанымына негізделген. Бостандыққа әлі де ие болу керек деп есептелді. Алайда, біздің ойымызша, жеңіп шыққан бостандықтың мағынасы болмайды, оны шектеу керек болса. Осыған байланысты Д.А. Керимовтің «негізінен еркіндік шектеулері мен шектеулері болмайды, себебі адамның қажеттіліктері, мүдделері мен ұмтылыстары шектелмейді» [10, 31-36-б.] деген айқындамасы қызығушылық туғызады. Бұл ұстаным өте қарама-қайшы, өйткені шексіз еркіндік ретсіздікке, тіпті одан да көп бұзушылықтарға әкелуі мүмкін. Мұның бәрі бірігіп, бостандықты жеңу - бұл жалғандық деген тұжырымдамаға әкеледі. Қоғамның тек бір бөлігі бостандыққа ие бола алады, бірақ кейін бір бөлігі автоматты түрде осы еркіндікті жоғалтады. Бұл еркіндікті еркін деп санауға болмайды, өйткені, шын мәнісінде, оның бір бөлігі ғана еркін және еркіндік басқа бөлік есебінен алынған. Бірақ анархиялық идеялар ешқашан қоғамда үстем болған емес. Құқықтық (яғни ресми) теңдік ХХ ғасырдың жетістігі болды. Яғни бостандық ұғымы бүгінгі күні адамның әлеуметтік мәртебесіне байланысты емес. Э. Фроммның: «Адамдардың қарым-қатынасы үстемдік пен мойынсұну арқылы емес, ынтымақтастық арқылы анықталуы

керек», - деген сөздері аса маңызды. Сол кезде бостандық туралы айтуға мүмкіндік пайда болды [11, 220-б.]. Еркіндіктен тыс адам адамның ішкі әлемінің байлығын және оның қабілеттерін түсіне алмайды. Ф. Хайек айтқандай, «тіпті өркениеттің өсуі де бостандыққа негізделген» [12, 129-б.]. Осылайша, ағарту ойшылдарының табиғи (тектік) еркіндік идеясына оралдық, бірақ ол осы идеяны жеке адамның өз бетінше (заңды) бостандығымен байытты, ол оның тиесілігіне және әлеуметтік тобына тәуелді емес.

Әрбір азамат үшін заң бірінші кезекте қоғамдағы белгілі бір тәртіп ретінде әрекет етеді және қоғам өзі белгілейді, оның қызметін қамтамасыз етеді. Құқық – мемлекет қабылдаған немесе оған рұқсат берген, бұзушылықтардан қорғалған, адамның еркіндігін білдіретін жалпыға бірдей ресми белгіленген нормалар жүйесі. Құқық – бұл нормалармен реттелетін келесі элементтерді қамтитын күрделі құбылыс: заңды идеялар мен құқықтық сана, құқықтық нормалар және сайып келгенде, әлеуметтік қатынастар. Бұл адамның еркіндігіне, еркіндік шекарасына әсерін тигізеді, заңды мінез-құлық, адамға субъективті құқықтарды алуға және субъективті міндеттерді алуға мүмкіндік береді. Құқық адамның өз мінез-құлқын саналы түрде таңдауға және іс-әрекет жасау мүмкіндігіне ие болуына, өзіндік мінез-құлқын жүзеге асыруға, объективті сыртқы әлемдегі нақты жеке мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, заманауи қоғамдағы адам мінез-құлқының құқықтық нормаларының таралуына қарамастан, тек әлеуметтік қатынастар құқықтық реттеуден, ол заңды құқықтар мен міндеттер түрінде мемлекет тарапынан берілуі мүмкін міндетті мінез-құлық ережелері түрінде ұсынылуы мүмкін. Мұнда «еркіндік» философиялық және заңды «еркіндік» түсініктемесі шекаралық ара қатынасында тұжырымдама ретінде қарастырылады.

Осылайша, философия мен заң теориясында салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы бостандықтың мәнін түсінудің екі ұстанымы бар. Кейбіреулер еркіндікті және еркін ерік-жігердің өзін-өзі анықтауы, ерік-жігері бойынша әрекет ету мүмкіндігі ретінде, ол сыртқы жағдайлармен анықталмайды және соның салдарынан сөзсіз және шексіз еркіндік деп аталады - адамның жауапкершілігінің жалғыз негізі. Басқалар бостандықтың белгілі бір құрылымды талап етеді, бұл заңда айқындалған. Айтылғанды ескере отырып, «еркіндік» санатын түсінудің бірнеше нұсқалары бар деген тұжырымға келуге болады.

1. Еркіндік туралы қарапайым түсіну адамның толықтай түсінікті ерік-жігерінен оның еркімен басқарылмайтын немесе басқара алмайтын факторлардың әсерінен босатылуынан талаптанады. Мұндай факторлар, әрине, табиғи және климаттық жағдайлар, сондай-ақ үкімет тарапынан күшті әрекеттер. Бұл мемлекеттің езгісінен босап және саяси және ғылыми ойдың генезисін тудыратын табиғи және климаттық жағдайлардың әсерін төмендетуге деген ұмтылыс болды, бұл сайып келгенде азаматтық қоғамның қалыптасуына әкелді.

2. Детерминистикалық философия бостандығын объективті қажеттілікті

білу процесінде адамның мүдделеріне сай әрекет ету қабілеті ретінде түсінеді. Бұл тұрғыда еркіндіктің қарама-қарсы антиподы – шектеу немесе мәжбүрлеу, яғни сыртқы факторлар әсер ететін әрекеттер, тіпті егер бұл әрекеттер адамның мақсаттары мен мүдделеріне қайшы келсе де.

3. Еркіндіктің субъективті түсінуі белгілі бір шектеулерді қажет ететінін білетін адамның ақылымен басталады.

Қарапайым бостандығынан шектеулерден еркіндік ретінде түсінуден айырмашылығы, заң арқылы еркіндік ретінде қарастырылады. Бұл пікір әділ болып көрінеді, өйткені, біздің пікірімізше, еркіндік субъективті түсінумен және заңдарды бұзудың мүмкін еместігі туралы адамның түсінігімен қол жеткізіледі. Демек, бостандық еркіндіктің шектеулерін жүзеге асыруға мүмкіндік беретін заңды нысанда ғана мүмкін деп бекітілген. Заңның рұқсаттары мен тыйымдары адамның әлеуметтік медиациясында, қол жеткен еркіндіктің шектеулері, тарихи дамудың тиісті кезеңінде бостандық пен шексіздік шектеулері нормативтік құрылымы болып табылады.

Алайда, жоғарыда айтылғандай, абсолютті еркіндік ерте ме, кеш пе ретсіздікке әкеледі. Біз адамның өз алдына қойылған мақсаттарға қол жеткізу жолдарын таңдауда еркін болуы керек деп санаймыз. Алайда, елде тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін, толыққанды өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін, әрбір қоғамда еркіндікті шектеу жүйесі қажет, олардың біреуінің бұзылуын болдырмау үшін субъектілердің еркіндігін бір-бірімен шектеуге мүмкіндік беретін механизм болуы керек. К.Маркстың айтуынша, адамдар өздерінің объективті жағдайларын таңдауға еркін емес, алайда, адамдар өз қызметінің мақсаттарын айқындауға үлкен еркіндікке ие [13]. Шынында да, адам өз жұмысын таңдап, ішкі нанымға негізделген мінез-құлықтың жалпы қағидаларын қалыптастыруға құқылы. Міне, ол өз таңдауын әртүрлі мүмкін мінез-құлықтан анықтайды. Ынталандырудың жоқтығынан адамның сыртқы мақсаттарға ұмтылуына мәжбүрлеу мүмкін емес. Демек, адамның ішкі өмірінде мүлдем бос. Осылайша, адамның бостандығы шартты түрде екі түрге бөлінуі мүмкін:

- адамның ішкі нанымына шектеулер болмаған жағдайда көрінетін ішкі бостандық;

- адамның нақты әрекеттерінде көрінетін сыртқы бостандық.

Демек, шектеулер тек өз қызметінде көрінетін адамның сыртқы бостандығына бағынады. Бостандықты анықтайтын К. Маркстың ізбасарлары, бірінші кезекте, еркіндікке шақырған саналы қажеттілік, оны қабылдамау арқылы: басқаша айтқанда, егер адамның еркіндігі толығымен мемлекетке берілсе, онда адам айырбастауға кем дегенде қауіпсіздік алады. Дегенмен, Франклин дұрыс айтқан: «Қауіпсіздікті қамтамасыз етуден бас тартқан кез келген адам бостандық пен қауіпсіздікке лайық емес» [14, 104-б.]. Шынында да, бостандықтың құқықтық сипаты шын мәнінде қажет, яғни еркіндіктің болуында оның шектеуі сөзсіз келеді. Қоғамның мүшесі бола отырып, адам осы қоғамның басқа мүшелерінің мүддесін ескеруі тиіс, яғни оның бостандықтарының бір бөлігінен бас тартуы керек. Сонымен қатар, абсолютті

еркіндік - бүкіл қоғамның мүдделеріне қайшы келетін моральдық немесе этикалық шектеулерден тәуелсіздік. Кейбір жағдайларда, бостандыққа қатысты кейбір шектеулер қоғамның моральдық сипатын сақтау үшін өте маңызды. Біздің ұстанымымыз С.С.Алексеевтің келесі сөздерімен расталады: «адамгершілікті адамгершілік жолмен реттеуге қажеттінің арқасында адамгершілік пен заң бірдей өмір сүреді» [15, 96-б.]. Алайда, адамның мемлекетке еркіндігін толық көлемде беруі мүмкін емес, өзін еркін адам деп есептей алмайды, мемлекет толық қорғауға кепілдік бере алмайды.

Еркіндік шеңберін анықтамай, оны шектеу немесе айыру туралы айту қиын. Бұл Д.С. Милль бойынша адамның өзіне ғана қатысты және басқа адамдардың іс-әрекеттеріне қатысты әрекетін ерекшелендіретін еркіндік туралы [16]. Адамның бостандығы қандай да бір шектеулерге ұшырамауы керек, тіпті егер ол өз-өзін зақымдаса да. Басқаларға зиян келтіретін әрекеттер еркіндігі шектелуі керек. Дегенмен, еркіндік саяси жағдайға немесе сыртқы жағдайларға байланысты ғана емес, сондай-ақ заңнамада бекітілген заңдармен шектелуі мүмкін. Осыған байланысты И. Кант бір адамның құқығы басталғанда, басқа адамның құқығы тоқтатылатыны туралы айтқан [5].

Заманауи әлемдегі және қазіргі заманның адамдық өкілдігіндегі еркіндік әрбір жеке адамға өз мінез-құлығын таңдауға, өз тағдырына жауапкершілікпен қарауға заңды негізделген мүмкіндік болып табылады [17, 76-б.]. Заңнамада ғана шектелген бұл мүмкіндік демократиялық қоғамда айқын емес жалпы ережеден туындайды, жеке адам басқалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзбай, еркін жүріп-тұруына құқылы.

Адам құқықтарының ортақ декларациясының 29-бабында адамның құқықтары мен бостандықтарын заңмен шектеу критерилері арасында – басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын мойындау мен құрметтеуді, азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактінің 21-бабында басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау қажеттілігіне баса назар аударады, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 10-бабында адамның бостандықтарына қатысты жеке шектеулер ұлттық қауіпсіздік немесе қоғамдық бейбітшілік мүддесінде мүмкін деп санайды, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пактінің 4-бабында шектеулер шектелетін құқықтардың сипатына қайшы келмейтіні белгіленеді. Осылайша, адамның және азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтарын орнататын халықаралық құжаттардың ережелерінен, тіпті еркіндік жағдайларында да адам белгілі бір заңдық шектеулердің әсерін сезінеді.

Бұл негізгі қағидалар Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңдарында көрініс тапты. Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» - деп аталады. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын мойындау, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті ретінде белгіленеді. Тіпті Қазақстан Республикасында

сотталғандардың құқықтық мәртебесінің негіздерін, өз құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін құрметтейді және қорғайды (ҚАК 9, 10-бабы). Алайда, барлық адамдар Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес болуы керек, сондықтан қоғамда қолданыстағы ережелерді бұзбауға тиіс. Осылайша, мемлекет өз азаматтарын еркіндігін шектеп, белгілі бір шеңберге қояды. Бұл жағдайда, егер адам өз бостандығын шамадан тыс көрсетуге ұмтылатын болса, белгіленген шектерден асып кетсе, ол қылмыскер деп саналады, демек оған сәйкес жаза алады.

Осылайша, адам өзінің айналасындағы адамдардың құқықтары мен бостандықтарын мойындауы керек және өзінің құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру қоғамның басқа мүшелерінің құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруға кедергі болмауы тиіс екенін түсінуі керек.

Құқықтық қорғау (оның ішінде бостандық құқығын) белгілі бір шектеулер арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл қарама-қайшы жорамал заңның мәні болып табылады. Осы немесе басқа да заңдық шектеулер, заңдылық бостандықтары адам құқықтарының заңдылық бостандықтарының қажетті композитивті жүйелері болып табылады. Құқықтық мінез-құлықтың жалпыға ортақ нормаларына сай келмей заңды еркіндік жоқ. Адам басқа адамға, қоғамға зиян келтіретін нәрсені жасауға құқылы емес. Құқықтық еркіндіктің мәні тек өзі ғана емес, басқалардың игілігі үшін белгілі бір әрекеттерді орындау міндеті деген пікір бар [18, 83-95-б.] демократиялық қоғамдағы адамгершілік, қоғамдық тәртіп пен жалпы әл-ауқаттың әділ талаптарын қанағаттандыру мақсатында [19, 42-б.]. Яғни, құқықтық еркіндік осы еркіндікті бұзатын кез келген әрекеттерден аулақ болу міндеттемесіне сәйкес келеді. М.Н. Башуровтың пікірінше, бостандықтың шектелуі бостандықтың шынайы мақсатына қайшы келмейтін дәрежеде мүмкін [20, 60-б.].

Л.И. Глухарева бойынша құқықтарды шектеу, бір жағынан, құқықтық мазмұнының шектерін белгілеу болып табылады, екінші жағынан - заңның бұрынғы заңнамасының құқықтық мазмұнын қысқарту [21, 85-б.]. А.В. Малько сондай-ақ «жалпыға ортақ құқықтар үшін халықаралық стандарттар бар сияқты, оларды қолданудың мақсаттары мен шарттары туралы ескертулермен олардың шектеу стандарттары болуы керек» [22, 72-б.] - деп атап көрсетеді. Бұл тұрғыда Г.В. Игнатенко [23, 243-б.], В.Е. Чиркин [24, 96-б.] және басқалардың көзқарастары бірдей. Біздің ойымызша, барлық адамдардың абсолютті еркіндігінің болуы мүмкін емес. Қалай болғанда да, бір субъектінің еркі әрқашан мүдделер қақтығысын тудыратын басымдыққа ұмтылады. Осыған байланысты А.В.Белый ұстанымы қызығушылық туғызады [25, 31-б.]. Ол барлық субъектілердің абсолюттік бостандығын шектеп, оның шекараларын белгілейді. Бірақ бостандықты құқықтық түсіну оны абсолюттендіруді қамтамасыз етпейді, өйткені қоғамның мүдделерін қорғауға бағытталған заң белгілі бір деңгейде әрдайым адамның еркіндігін шектейді. Құқықтық бостандықтың мағынасы - адамның сыртқы жүгенсіздіктен қорғау, оның ішінде мемлекеттік биліктен. Сондықтан еркіндік заңды түрде шектелуі мүмкін. Адамның табиғи және ажырағысыз бостандығының шектеулері туралы емес,

оны жүзеге асырудағы шектеулер туралы заңнамалық түрде айту дұрысырақ екенін ерекше атап өту керек.

Дегенмен, жеке басының бостандығын еркін шектеу, оның сана мен мінез-құлқының қатаң реттелуі адам мен қоғамға зиян тигізеді. Сайып келгенде, адамның еркіндігінің арқасында қоғам қоршаған табиғи және әлеуметтік жағдайларына бейімделіп қана қоймай, оларды өз мақсаттарына сәйкес өзгерте алады.

Тек нормативтік құқықтық актілер ресми түрде танылған бостандық негізі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Олар заң талаптарын сыртқы, ресми түрде білдіру болып табылады. Қоғамдық қарым-қатынастарды заңнамалық реттеу - ол әлеуметтік бостандықтың кешенді және көп қырлы кешенінің бір аспектісі ретінде еркіндіктің құқықтық деңгейі. Е.Е. Тонков және А.А. Гусева дұрыс аңғарғандай [26, 171-б.], мемлекет жеке қарым-қатынастарға қатысушылардың өздері үшін ең қолайлы мінез-құлықты таңдауға мүмкіндік береді, бұл таңдауды тек заңның талаптарына сәйкес шектейді. Оның үстіне, белгілі бір жағдайларда құқықтық жүйе бостандықтың жоқтығы ретінде әрекет етуі мүмкін, себебі актілер заңға қайшы сипатта болуы мүмкін және демократиялық емес режимінде еркіндікті шектеу құралы бола алады.

Бостандық әрдайым бостандықсыздың болуын болжайды деген пікір бар. Араларындағы шекара тарихи өзгеріп, іс жүзінде анықталмаған, қоғамдық өмірде жалпыға ортақ, ресми түрде бекітілген және мемлекеттік-құқықтық нысандармен және құралдармен қорғалады [27, 103-б.]. Адамның бостандығы мен оның заңды шектеулері әлеуметтік қатынастар жүйесі арқылы анықталғандықтан, тиісінше, мемлекеттік норма, қоғамның өнегелік нормалары, салт-дәстүрлері мен дәстүрлеріне негізделген, бостандықсыз жағдайында тікелей мемлекеттің жеке басының бостандығын шектеуі түсініледі, бірақ оның дамуының нақты кезеңінде осы мемлекеттің қолданыстағы заңнамасы шеңберінде ғана. Демек, «еркіндік» және «бостандықтың жоқтығы» ұғымдары жеке бостандық пен оның сөзсіз заңмен шектелуін көрсетеді. Мемлекет адамның еркін жүріс-тұрысы үшін нормативтік-құқықтық базаны белгілегендіктен, адамның еркіндігін құқықтық шектеудің шектеулерін тікелей мемлекеттік реттеудің объективті қажеттілігі бар. Заң сөзсіз жеке еркіндіктің сыртқы шекараларын белгілейді, бірақ заң шеңберінде адам еркін болып табылады. Осыған байланысты В.М. Малиновскаяның пікірінше, бұл құқықтар мен бостандықтарды заңды түрде шектеу - «бұл мемлекеттік заңмен бекітілген, тұрақты және уақытша сипатқа ие, әділдік, пропорционалдық, заңдылыққа сай келетін шектеу, объективті себептерге байланысты...» [28, 7-б.]. Біз бұған келісе аламыз, өйткені адамның қажеттіліктері шектеусіз, тек белгілі бір шектеулерді белгілеу арқылы мемлекет жеке тұлғаларды ұйымдастыра алады, олардың ұмтылысына реттік бере алады.

Заңды шектеулерді мемлекет белгілейді. Р.С.Маковиктің пікірінше, оларда келесі белгілері бар:

- субъектінің заңды мүдделерін жүзеге асыру кезінде адам үшін заңды

(нақты) жағымсыз салдарлары;

- бұрын еркін (заңмен рұқсат етілген) тұлғаның мінез-құлқының көлемінің тарылуы;

- нормативтік түрде мемлекет белгілейді және шектеулі (шекаралары) бар: аумақтық, кеңістік, уақытша;

- заңды түрде қажетті мемлекеттің мәжбүрлеуі;

- заңдық тыйым салынған нақты фактілермен (оқиғалармен, іс-әрекеттермен) байланысты [29, 19-б.].

Осылайша, бүгінгі әлемдегі жеке еркіндіктің негізгі қатері, әдетте, мемлекеттен келеді және адамның бостандығын шектейтін жазаларды қолдануда көрінеді. Дегенмен, жазалауды қолдану - адамның заңға қайшы әрекеттеріне ғана қатысты реакция. Осыған байланысты бостандық пен қылмыс бір-бірімен тығыз байланысты. Мүмкін, Е. Замятин дұрыс деп айтқан болар: «адамды қылмыстан құтқарудың жалғыз жолы - оны бостандықтан құтқару» [30, 217-б.]. Сондықтан азаматтың бостандығын шектеу мемлекетте белгіленген құқықтық тәртіпке қарсы жасалған әрекеттер үшін жаза ретінде қарастырылуы мүмкін. Мемлекеттің жеке бастың бостандығын қатаң шектеу қылмыстық жазалау түрінде (басқа да әкімшілік шараларды қолдану түрінде) қолданылады. Жазалар заңда көзделген жағдайларда, құзыретті соттың үкімі бойынша, соттың барлық күрделі рәсімін сақтай отырып қолданылады. Бұл дегеніміз, қылмыстың шектелуі және алдын алу оның бақылауы болып табылады. Бақылау деңгейі негізінен жалпы моральдық ахуалды жақсартуға және қоғамдағы агрессияны азайтуға, жазаны орындау үшін өркениетті ортаны қалыптастыруға, алдын алудың және кейінгі құқықтық әсерінің барынша қамтамасыз етілуіне байланысты. Қоғамның мүшесі бола отырып, әрбір азамат мемлекеттің міндетті күші арқылы қамтамасыз етілген осы қоғамдағы белгілі бір тәртіпке бағынуға тиіс. Бұл шектеу қылмыстық жаза қолданылатын адамның заңсыз әрекеті салдарынан туындаған жағдайларда, бостандықты шектеу ретінде әрекет ететін күш.

Еркіндікті шектеу әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылуы мүмкін: құқықты сот арқылы шектеу немесе арнайы міндеттер қою, мәжбүрлеу (жазалау, қылмыстық және қылмыстық-іс жүргізу шаралары, әкімшілік, денсаулық сақтау және апаттық жағдайда жұмылдыру шаралары), сондай-ақ заңсыз әрекеттер арқылы (адам ұрлау, заңсыз ұстау, түрмеге қамау, ұстауға және т.б.).

Бостандықты шектеудің ең маңызды түрі адамның қоғамнан оқшаулануы арқылы мәжбүрлеу болып табылады. Оқшаулау - бұл адамды қоршаған ортамен, қоғаммен тікелей байланыста болмаған кезде белгілі бір жерде ұстаудың тәсілі.

Оның үстіне, осы зерттеу тақырыбында заңды түрде оқшаулау, жеке тұлғаны бостандықтан ажырату, еркіндікті жүзеге асыру нысаны ретінде атап өту керек. Осылайша, мемлекеттің мәжбүрлеу шаралары ретінде еркіндіктің мөлшері әртүрлі еркіндіктің түрлері мүмкін. Осылайша, қылмыстық жазалау шарасы ретінде бас бостандығынан айыру, бас бостандығын шектеуден гөрі заңды емес бостандықты көздейді. Бостандықтан айырылу - қалыптасқан

әлеуметтік байланыстардың бұзылуымен байланысты деп саналады. Сонымен қатар, шиеленіс шегінің және адам мен қоғам арасындағы қарым-қатынастардағы қарама-қайшылықтар деңгейінің ұлғаюы байқалады. Осындай қарама-қайшылықтардың ауырлығы негізінен адамның әлеуметтік және жеке қорының саласына бағытталған.

Бұл оның физикалық бостандығын, жұмысын, тұрғылықты жері мен өмір салтын уақытша шектеуі болып табылады. Р.С.Маковиктің пікірінше, оқшаулау, бас бостандығынан айыру, әлеуметтік қарым-қатынастарды ауырлатады, әдеттегі өмір салтына жету мүмкіндігін жоққа шығарады, қосымша физикалық және психикалық күйзеліске ұшырайды, бұл кез келген адам үшін ең қиын әлеуметтік және психологиялық сынақ [31, 54-б.]. Бас бостандығынан айыру - бұл құқық бұзушының оқшаулануына жол бермеу мүмкін болмаған кезде шамадан тыс шаралар. Сонымен қатар, бас бостандығынан айыру жазасына кесілген адам микроқоғамға түседі, онда ол қаласа да, қалмаса да, қалуға мәжбүр.

Осы диссертациялық зерттеу шеңберінде белгілі бір «еркіндіктің жоқтығы» формасында белгілі бір қызығушылық бар, атап айтқанда, ерекшелігі жазба түрінде белгіленетін жазаның нысаны ретінде бостандығын шектеу ҚР ҚАК 63-бабында көрсетілген. Бостандықты шектеудің мағынасы жаза ретінде белгілі бір шектеулерді белгілеу болып табылады, оның мағынасы жалпыға ортақ игілікке жету, сотталған адамды түзету үшін қоғамнан бөлек оқшаулау.

Еркіндікті шектеудің мәні қылмыстық жазаның осы түрінің атауында көрініс табады. Адам оны қолданған жағдайда бостандығынан айырылмайды, бірақ бостандығы шектеледі: сотталған адамға әлеуметтік және тұрмыстық деңгейде шектеулер міндеттемесі жүктеледі. Заң шығарушы бостандығын шектеуде соттың сотталған адамға мынадай тыйым салуды белгілейді: сот жүктеген міндеттерді орындауға; пробация қызметінің талаптарын орындауға; пробация қызметінің ұсынуы бойынша сот айқындаған жерлерге бармауға; пробация қызметін хабардар етпей тұрғылықты жерін, жұмыс, оқу орнын ауыстырмауға; пробация қызметін хабардар етпей әкімшілік-аумақтық бірлік шегінен тыс жерге кетпеуге; пробация қызметіне белгіленген күндері тіркелу және өзімен тәрбие жұмысын жүргізу үшін келіп тұруға міндетті. Келмеуінің дәлелді жағдайлары осы Кодекстің 53-бабының екінші бөлігінде көрсетілген; жеке басын куәландыратын құжатты өзімен бірге алып жүруге міндетті.

Ұзақ уақытқа созылған еркіндіктің шектелуі бас бостандығынан айырудан гөрі шектеулердің әлдеқайда аз екендігін көрсетеді. Бостандықты шектеуге сотталғандар әлі де өз отбасыларымен қарым-қатынас жасай алады, балаларды тәрбиелеуге қатысады.

Бостандықты шектеу түріндегі жаза - «еркіндікті шектеудің» ерекше түрі. Жазалау ретінде бостандығын шектеудің мақсаты адамның негізгі әлеуметтік қажеттіліктеріне әсер ету арқылы: қарым-қатынаста, біреуге немесе қандай да бір нәрсеге тиесілі болу сезімін қанағаттандыру, қоғам тарапынан түсіну, өзін-өзі көрсету, өз қабілеттерін және әлеуметті мүмкіндіктері мен жеке өсуін жүзеге асыру арқылы жүзеге асады.

Дегенмен, И.Д. Ягофаров пікірімен келісу ұсынылады, ол « бостандықты шектеуді» екі мағынада қарастыруға ұсыныс жасайды. Біріншіден, - белгілі бір құқықтарға тиесілі немесе оған берілген құқықтар мен бостандықтардың жалпы жиынтығынан шектеу. Мұндай адамға тиесілі құқықтар мен бостандықтарды сандық қысқарту, көбінесе саяси сипатта болатын әр түрлі объективті немесе субъективті мән-жайларға байланысты болады.

Мұндай жағдайлар, мысалы, елде немесе оның аумағында төтенше жағдай немесе соғыс жағдайы енгізілген кезде орын алады. Екіншіден, шектеу - белгілі бір құқықтар мен бостандықтардың ауқымын және (немесе) мазмұнын шектеу, кеңістіктік шектеулер, уақытша шеңберлер, тұлғалар шеңбері немесе жеке мінез-құлықтың белгілі бір түрлері [32, 15-б.].

Алайда, біздің пікірімізше, «бостандықты шектеу» ұғымының мәнін ашатын үшінші ережені - жеке адамға қосымша міндеттер қою керектігі. Егер бостандық жеке адамның құқығы ретінде қарастырылса, онда оны шектеу, әрине, өз міндеттерінің ауыртпалығын арттыруды білдіреді. Атап айтқанда, қылмыстық жазаның нысаны ретінде бас бостандығын шектеу, ол әлі де көрсетілген жазаға ие екендігін растайтын кез келген актілерді орындауға міндетті: мысалы, тағайындалған уақытта инспекцияға тіркелу, оның орналасқан жерін белгілейтін электронды «білезік» және т.б. Осыған орай, біз бостандықты шектеудің негізгі ерекшеліктерін құқықтық аспектіге бостандықсыздық формасы ретінде сипаттайтын боламыз.

Еркіндікті шектеу әлеуметтік салада жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл шектеулерге қозғалыс шектеуі кіреді, онда, әдетте, келесі мағынаға ие болады: белгілі бір мемлекеттің аумағында және одан тыс жерлерде қозғалысты шектеу; тұрғылықты жерін таңдау еркіндігінің шектелуі - азаматтардың тұрғылықты жерін таңдау еркіндігіне заңнамалық түрде белгіленген шектеулер.

Мысалы, жабық әскери қалаларда, шекаралас аумақтарда, экологиялық апат аймақтарында қозғалыс еркіндігі шектелуі мүмкін [33]

Жеке тұлғаның мінез-құлқының сарына негізделген негізгі әлеуметтік қажеттіліктердің бірі - басқа адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігі. Тиісінше, қарым-қатынастың шектелуі әлеуметтік жоспардағы бостандықты шектеудің көрінісі болып табылады.

Шектеулер тұрмыстық деңгейде белгіленуі мүмкін, онда олар отбасымен қарым-қатынас жасауды шектелуде, көңіл көтеру орындарына баруды шектеуде көрінеді (мейрамхана, кафе және т.б.). 40-жылдары психолог А. Маслоу [34] ұсынған теорияға сай, барлық қажеттілік адам үшін басымдық дәрежесіне қарай қатаң иерархиялық құрылым түрінде таратылуы мүмкін. Адамның мінез-құлқы адамның физикалық қажеттіліктерін қамтитын ең төменгі сатымен анықталады, ол адам жоғарыда орналасқан мұқтаждықтармен ынталандырылғанға дейін қанағаттандырылуға тиіс. Келесі деңгей - қауіпсіздікке және болашаққа деген сенімділікке деген қажеттілік (физикалық және моральдық қауіп-қатерден қорғану қажеттілігі, болашақта физиологиялық қажеттіліктерге қол жеткізілетініне сену). Бұдан әрі – әлеуметтік қажеттіліктер (немесе - эмоциялық байланыстардың қажеттілігі) – қатысуға деген қажеттілік, біреуге немесе

біреуге тиесілі болу сезімі, ұжымның басқа мүшелерімен қабылдану сезімі. Жоғарыда – құрметтеу қажеттілігі (өзін-өзі бағалау) – құзыреттілік сезімін қажет ету, басқалардан құрмет көру, тану. Ең жоғары деңгей – өзін-өзі көрсету қажеттілігі (өзін-өзі тану) – өзінің жеке әлеуетін және өсуін жүзеге асыру қажеттілігі. Осылайша, тұрмыстық деңгейде еркіндікті шектеудің мақсаты адамның әлеуметтік қажеттілігіне әсер ету арқылы жүзеге асады.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде еркіндік санатын анықтайтын негізгі критерийлер – постулаттардың және заң ғылымның негізгі құқықтық түсініктері ретінде оның шектеулерін белгілеуге болады:

- барлық адамдар туғаннан бері еркін және ешкім олардың қалауынсыз олардың табиғи құқықтарын ешқандай түрде иеліктен шығаруға немесе төмендетуге құқылы емес. Осы құқықтарды жүзеге асыруды қамтамасыз ету және олардың қорғалуы – ең бастысы, мемлекеттің басты мақсаты;

- бостандықты қарапайым түсіну бастапқыда заңды еркіндіктің болуына себеп болды. Енді белгілі бір құқықтық негіз ретінде заңдардың сақталуы қарапайым, адамға тән, бостандықты сезінуге мүмкіндік береді;

- адамның еркіндігі басқа адамның бостандығын шектемейтін барлық нәрсені жасау мүмкіндігінен тұрады. Сондықтан, мұндай еркіндік абсолютті емес және басқа адамдардың сондай жағдайымен шектеледі. Бұл тұрғыдан алғанда, бостандықтың негізі – тең мүмкіндіктер;

- құқықтық қатынастардағы бостандығын шектеу заң арқылы ғана жүзеге асырылады (заң – бұл бостандық шарасы);

- еркіндіктің мазмұны көптеген құқықтармен толықтай пайдаланылмаған;

- бостандықтың дамуы, оны шектемей жүзеге асыруға болмайтын, бірлік заңы пен қарама-қайшылықтардың түйініне – диалектикалық таным заңына байланысты еркіндік дамиды;

- еркіндікті шектеу айрықша жағдайларда ғана және ортақ игілік жасауға ықпал ету мақсатында ғана мүмкін болады;

- бостандықты шектеу жаза түрінде – мемлекет белгілеген бос еместіктің формасы;

- еркіндікті шектеу кең мағынада қарастырылуы мүмкін, яғни бостандықты абсолюттендірудің болмауы, ал тар мағынада жаза түрі.

Осылайша, адамның бостандығы адамның ең маңызды құндылығы болып табылады, еркіндіктің жоқтығынан оны жүзеге асыру мүмкін емес. Бұл ереже Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында көрініс табады (1-бап). Алайда, біз келесі санаттарды қарастырдық «бостандық», «тұтастай бостандығын шектеу», «бостандығын шектеу», «жазалау түріндегі бостандығын шектеу», олар бір-бірімен қалай байланысты, яғни әмбебап, жалпы, нақты, ерекше. Олар бір-бірімен тығыз өзара байланысты және бір-біріне тәуелді, іс жүзінде ажырамас.

Сондықтан, жазаны өтеу үдерісінде бостандығын шектеуге сотталған адамның барлық санаттарға қатысы бар, яғни оның тек қана қылмыстық заңмен белгіленген сыртқы бостандықтары шектелмей, сонымен бірге жалпы заңды

мағынада шектеулерге де ұшырайды.

1.2 Қылмыстық жазалаудың отандық жүйесінде бостандықты шектеу

Кез-келген құбылысты нақты түсінік ретінде анықтау оның мәнін түсіну және талдау процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Тұжырымдаманың белгілерін зерттеудің нәтижесінде оның мазмұнына кіретін тергеу құбылысы туралы тұтас көзқарас дамиды.

Алайда, қазіргі таңда қылмыстық құқық ғылымы бостандығын шектеудің қылмыстық жазалану түрі ретінде бірыңғай анықтамасын әзірлемеді. Басқаша айтқанда, заңда бостандықты шектеу белгілерінің анық жүйесі жоқ, бұл оны жазаның басқа түрлерінің сипаттамасымен дәл айқындауға мүмкіндік береді. Мүмкін бұл сот практикасында жазаның осы түрін салыстырмалы түрде сирек қолдануға себеп болуы мүмкін.

Бостандықты шектеу – бұл жаза түрі бұрын заңнамаға белгісіз, бірақ кейбір шаралар бостандығын шектеуге ұқсас. Мысалы, В.Ю. Перепёлкин олардың еңбекке міндетті түрде тартылуына және бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде босатылуына байланысты бас бостандығынан айыру түріндегі шартты соттауды жатқызған [35, 58-б.].

Кейінірек, 2014 жылы Қазақстан Республикасы Қылмыстық-атқару кодексын қабылдау кезінде бұл шаралар толығымен құпталды, ал Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында бұрын да қолданылды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінде 44-бап «Бас бостандығын шектеу» қарастырылды.

Бастапқыда бас бостандығын шектеу – сот үкімді шығарған уақытқа дейін 18 жасқа толған сотталған адамды қоғамнан оқшауланусыз мамандандырылған мекемеде оны қадағалауды жүзеге асыру жағдайында ұстау болып табылады [36]. Арнайы мекемелер ретінде Қазақстан Республикасы субъекті аумағында түзету орталықтарын құру жоспарланған, онда сотталғандар тұрушы еді. Алайда, бұл ереже ұзақ уақыт бойы «өлі» болды, себебі соттар Қазақстан Республикасының аумағында түзеу орталықтары болмағандықтан оны қолдана алмады.

Осылайша, бас бостандығын шектеудің мәнін қылмыстық жаза түрінде өзгерту арқылы оның негізгі сипаттамаларын анықтау арқылы оның құқықтық сипатын анықтау керек, оған мыналар жатады:

- мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы;
- тек Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген;
- қылмыстық жауапкершілік жасына жеткен саналы адамға қолданылады;
- кінәсінің болуы ;
- тек сот шешімі бойынша тағайындалады;
- қылмыстық жазалануға әкеп соқтырады;

- сотталушының ең маңызды құқықтары мен бостандықтарын шектейді.

Айта кетейік, бұл сипаттамалар қылмыстық жазаның әрбір түрі үшін тән және еркіндікті шектеудің нақты сипатын көрсетпейді. Осылайша, ерекше сипаттардың призмасы арқылы бостандығын шектеудің мәнін анықтау қажеттілігі анық.

Бостандықты шектеудің қылмыстық жазалау түрі сипаттамалық ерекшеліктерін ретінде қарастырайық, оны ұқсас шаралардан ерекшелендіретін шарттары келесідей.

1) Қоғамнан оқшауланудың жоқтығы. Адамды бұрынғы өмір сүрген ортадан шектеу, бірақ сонымен бірге оның физикалық қозғалыс еркіндігін қалдыру мүмкін емес. Дене қозғалысы бостандығының жоқтығы.

- жеке тұлғаның «оқшаулау» тұжырымдамасының түйін бөлігі [37, 31-б.]. Оқшаулау адамның шектеулі әлеуметтік және коммуникативті кеңістіктегі немесе тіпті әлеуметтік байланыстардың болмауы жағдайында адамның мәжбүрлі ұзақ уақыт болуы (мысалы, жаза өтеу мекемесінде болу). Сотталған адаммен үнемі қарым-қатынас жасай отырып, сотталған адам эмоционалдық шиеленісті, толеранттылықтың төмендеуін және қақтығыстарды көрсетуі мүмкін. Бұл бостандықты шектеуде көрінбейді. Біздің пікірімізше, сотталғандардың сыртқы әлеммен өзара қарым-қатынасы олардың қоғаммен әлеуметтік пайдалы қарым-қатынасын сақтау формасы ретінде түзету әрекетін, қайта әлеуметтенуін және бостандығын шектеуге тән қайталануды болдырмаудың бір құралы болып табылады. Сотталушы оған бұрынғы қоршаған ортамен (сот шешімімен тікелей қарастырылған істерді қоспағанда) қарым-қатынасты жалғастырады. Сотталғандарды ұстау үшін ақшаны үнемдеуге мүмкіндік беретін, мемлекет үшін өте ыңғайлы болатын мінез-құлқын айтарлықтай түзетуге мүмкіндік беретін сотталған адамды микрортада мәжбүрлеп орналастыру жоқ екенін атап өту маңызды.

2) Сотталушының тұрғылықты жері бойынша жазасын өтеу мүмкіндігі. Бостандықты шектеу түріндегі жаза үйде, әдеттегі әлеуметтік ортада өтеледі, қоғамнан бас тарту жоқ. Бұл бас бостандығынан айырылған жерлерде сотталғандардың психикасына қандай да бір түрде келуі мүмкін теріс салдардан құтылуға көмектеседі [38, 41-б.]. Сонымен бірге біз бас бостандығынан айыру мекемесіне қамалған тұтқындар үшін теріс салдардың қалыптасуына ықпал ететін негізгі факторларға жатқызамыз: қажеттіліктерді шектеу, өмір салтын өзгерту, соттылығына байланысты күйзеліс. Сотталған адамның түрмедегі субмәдениетті бостандығын шектеуге тыйым салынбағаны үшін бұл факторлардың орташа мәні болуы мүмкін. Осылайша, жаза өтеу субъектілерінде еркіндікті шектеу үшін сотталғандардың тек біразы жазаны өтеу үдерісінде олардың қажеттіліктерін жүзеге асыру барысында шектеулерді сезінеді, бас бостандығын шектеуге сотталғандардың айтарлықтайының өмір салты өзгерген.

Осылайша, сотталған адам өзінің тұрғылықты жері бойынша жазасын өтеу, жазасын өтеу үшін ыңғайлылықты ғана емес, сондай-ақ қылмыстық ортаға қатысы жоқ өзінің өмірлік көзқарасын және әдеттегі идеологиясын

сақтауға мүмкіндік береді.

3) Сотталған адамды конституциялық құқықтармен шектеу. И.Соколов атап өткендей, сотталған адамның жазаға тартылған заңды шектеулері, негізінен, дене бостандығын шектеуге бағытталған [39, 72-б.]. Аталған ұстаныммен келісуге тұрарлық. Осылайша, аталған жазаны орындау кезінде келесі конституциялық құқықтар шектеледі: қылмыстық атқару инспекцияның инспекторы келу кезінде сотталушының тұрғылықты жеріне қол сұқпаушылық (Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабы); бас бостандығын шектеуге сотталған адамдарды бақылау және қадағалау кезінде бостандығына және жеке басына қол сұқпаушылық құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 16-бабы); тиісті күннің белгілі бір уақыттарында үйден кетуге тыйым салатын, тиісті әкімшіліктің аумағында орналасқан белгілі бір орындарға бару, тиісті әкімшілік аумақтың шегінен тыс жерлерге шығуға тыйым салынған кезде, жүріп-тұру бостандығына құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабының 2-бөлігі); қылмыстық-атқару инспекциясының келісімінсіз тұрғылықты жерін немесе тұрғылықты жерін өзгертуге тыйым салу белгілеген кезде, тұрғылықты жерін және тұрғылықты жерін таңдау құқығын (Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабының 1-бөлігі); жұмысқа қабілетін еркін билеуге, қызмет түрін және мамандығын таңдауға (Қазақстан Республикасы Конституциясының 24-бабының 1 және 2-бөлімдерін), қылмыстық атқару инспекциясының келісімінсіз жұмыс орнын өзгертуге құқығы; жазалау шараларын қолданған кезде, оқу орнын өзгертпей, қылмыстық атқару инспекцияның келісімінсіз білім алу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 30-бабының 1-бөлігі); бұқаралық және басқа да іс-шаралар өткізу орындарына бару және осы іс-шараларға қатысу, шектеу белгілеу кезінде мәдениет және мәдениет мекемелерін пайдалану, мәдени құндылықтарға қол жеткізу құқығы (Қазақстан Республикасы Конституциясының 32-бабы).

Осылайша, біз жазаға кесілгеннің бостандығын шектеуге қатысты шектеулер Қазақстан Республикасының Конституциясында көзделген, белгілі бір қолайсыздықтар мен қайғы-қасіреттің пайда болуына әкеліп соқтыратын өзінің негізгі іргелі танылған құқықтарына ықпал етеді деп санаймыз. Осылайша, еркін жүріп-тұру еркіндігі шектелген, бас бостандығын шектеліп сотталғандардың сауалнамасының нәтижелері бойынша сұралғандардың 86,19% -ы жапа көреді; орналасу жері немесе тұрғылықты жерін таңдау құқығын шектелгеннен 11,90% азап шекті (ал мұндай төмен көрсеткіш тұрғылықты жерін немесе орналасуын өзгерту қажеттілігінің жоқтығынан туындайды - авт. байқауы).

4) Сотталған адамға қосымша міндеттерді тағайындау. Осыған байланысты, Р.В.Комбаровтың ұстанымы өте қызықты, ол бостандықты шектеуге сотталған адамның міндеттерін екі топқа бөлуді ұсынады: сот шешімімен белгіленеді, сондай-ақ жазаны өтеудің шарттары мен тәртібінен туындайды [40,]. Бұл ұстаныммен толығымен келісуге болмайды, өйткені қылмыстық заңда көрсетілген бас бостандығын шектеуге сотталған адамның

барлық міндеттері сотта қолданылмайды. Осыған байланысты жазаның осы түрінің сипатына қарай қосымша міндеттерді келесі топтарға бөлуге болады:

- заңнамада нақты белгіленген міндеттер (мысалы, пробация қызметіне белгіленген күндері тіркелу және өзімен тәрбие жұмысын жүргізу үшін келіп тұруға міндеті).

сотталушыға жүктелген шектеулердің мәнінен туындайтын міндеттемелер (мысалы, сот жүктеген міндеттерді орындау; пробация қызметінің талаптарын орындау; пробация қызметінің ұсынуы бойынша сот айқындаған жерлерге бармау; пробация қызметін хабардар етпей тұрғылықты жерін, жұмыс, оқу орнын ауыстырмау; пробация қызметін хабардар етпей әкімшілік-аумақтық бірлік шегінен тыс жерге кетпеу міндеті).

Осылайша, біз осы жазаның түрін анықтауға және оны Қазақстан Республикасы ҚАК-не одан әрі енгізуге мүмкіндік беретін еркіндікті шектеудің арнайы белгілерін белгіледік.

Бостандықты шектеудің анықтамасы ретінде, Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 63-б., 1-бөліміне келесі толықтыруларды енгізуге ұсынамыз: *«Бас бостандығын шектеу - сотталған адамның тұрғылықты жерінде қосымша міндеттер жүктелген кездегі құқықтарында шектеулерге ұшыраған қоғамдастықтан оқшаулаумен байланысты емес қылмыстық жазаның нысаны».*

Бостандықты шектеу қоғамнан оқшаулануымен байланысты емес екеніне назар аударайық. Осыған байланысты қылмыстық заңнамада осындай жазалар туралы бүгінгі күнге дейін қалыптасқан негізгі ғылыми көзқарастар ұсынамыз. Мәселен, Л.Б.Смирнова мен И.В. Гудзовская пікірі бойынша, жазалаудың мәні, түрмеге балама, қоғам шеңберінде өтелетін, еркіндікте болып қылмыстық атқару мәжбүрленуді сезіну. Бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалау сотталғандарды қоғамнан оқшаулаумен байланысты жазалаумен салыстырғанда неғұрлым сенімді және қылмыстық жазалауға қалыпты көзқарасты көрсетеді [41, 76-б.].

Біздің ойымызша, Т.Ф. Минезеваның көзқарасына назар аудару керек, оған сәйкес қоғамнан оқшаулануына қатысы жоқ жазаларға сотталғандар өздерінің құқықтарында елеулі шектеулерді сезінуі керек, сотталған болуынан моральдық жағынан азап шегу керек [42, 13-б.]. Шындығында, егер адам жазасын өтеп жатса, мысалы, өзінің тұрғылықты жерінде, әдеттегі тұрмыстық жағдайларда, осындай адамның құқықтарын елеулі түрде шектеу механизмі болуы керек, әйтпесе жазаны өтеу формальды болады.

Е.В. Хромовтың қарама-қайшы ұстанымы бар, ол Ресейдің қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасында ең аз бақылау принципі және қоғамнан оқшауланбаған жазаға сотталған адамның жеке өміріне араласуы көрініс табуы керектігін айтады [43, 9-б.]. Бұл мәлімдемемен келіспеуге болады, өйткені сотталған адамға инспекциядан еркіндікке шектеу қойылған кезде кінәлі адам жазасыздығын сезінеді, бұл өз кезегінде қылмыстық жазаның мақсаттарына жетуге мүмкіндік бермейді. Т.А. Коржикованың айтуынша, «жаза өз мәнін жоғалтады және сыйақы ретінде қабылданады» [44, 48-б.].

Осылайша, бостандықты шектеудің әлеуметтік мақсаты - ол бас бостандығынан айырудың баламасы болып табылады және адамның қоғамнан оқшауланбай, сотталғандардың заңды жүріс-тұрысын ынталандырып, жазалау мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, қылмыстық заңнамада адамның ерік-жігерін еркін білдіру үшін белгілі бір мүмкіндіктерден айыратындықтан, қандай да бір немесе басқа жолмен «еркіндікті шектеу» санатына ықпал ететін бірқатар жазаларды қарастыратындығына назар аударамыз. Біздің зерттеулеріміздің мүддесі үшін оларды бостандықты шектеуден ажырата білу керек.

Бұл тізімдегі жазаның бірінші түрі белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру болып табылады. Бұл жаза сотталған адамды кәсіптік қызметпен еркін айналысуға мүмкіндік бермейді, сонымен қатар оның одан әрі жұмысқа орналасуын шектейді. Бұл оның ресми лауазымымен, кәсіби немесе басқа қызметімен байланысты құзыреттіліктерінен айыру туралы мәселе. Алматы қаласының Теміржол аудандық соты азамат Г., лауазымды тұлға болып (жоғары оқу орнының оқытушысы), заңгерлік іс-әрекеттер үшін ақша түрінде пара алудың бес кезеңін жасағаны үшін айыпталып, оған 250 000 теңге көлемінде айыппұл салынған, жоғары оқу орындарында оқытушы лауазымына орналасу құқығынан бір жыл мерзімге айырылған [45]. Осыған байланысты сотталушы белгілі бір қолайсыздықтардан зардап шегеді. Оның мүдделер аясы тарылады, қарым-қатынас шеңбері бірнеше есе төмендейді, өйткені бүгінгі күні жеке тұлға көптеген таныстарды кәсіби ортада кездеседі.

Біздің салыстыруымыз үшін қызықтыратын келесі жаза - бұл міндетті жұмыс. Сонымен қатар, сотталушының қызмет нысаны мен түрін таңдау құқығына ие болмағандықтан, «еркіндіктің шектелуі» бар. Бұл шешім қылмыстық-атқару инспекцияларымен келісім бойынша сотталған адамның орнына жергілікті өзін-өзі басқару органдары қабылдайды. Мәселен, Алматы қаласында сотталғандар міндетті жұмыс түрінде қара жұмысшы болып істеуге тапсырылады, (қызметтердің жалпы санының 67%-ы), немесе аула сыпырушы болып (қызметтердің жалпы санының 31 %) [46]. Мысалы, Шығыс Қазақстан облысының Үржар аудандық соты ҚАК-нің 106-б. 1-бөлімі бойынша Н. азаматты кінәлі деп тапты және қылмыстық атқару инспекциямен келісе отырып жергілікті өзіндік басқарманың тағайындаған жерінде жазаны өтеп, міндетті жұмысқа 320 сағатқа мәжбүрледі [47].

Алайда тұтастай алғанда, мемлекеттік кәсіпорындарда және жеке меншікті кәсіпорындарда жұмыс күшінің болмауы сезіледі, және олар нарықтық қатынастар жағдайында сотталғандарды жұмысқа орналастыруға мүдделі емес. М. Маликовтың пікірі бойынша жазаның осы түрінің нақты мақсаты сотталған адамның бос уақытын алып тастау салдарынан әлеуметтік-пайдалы жұмыстарда сотталғанның еркін еңбек етуі болып табылады [48, 10-б.]. Мұндай жазаға сотталған адам осы жұмысты өтеусіз негізде жүзеге асырады, осылайша өзін және оның отбасын қосымша табысынан айырады (яғни мүліктік шектеулер бар).

Түзету жұмыстары, бірінші кезекте, түзету жұмыстары ретінде жазаны орындатушы жергілікті атқару органымен келісіліп жергілікті өзіндік басқару органымен анықталатын жұмыс орнын таңдаудаудағы шектеуге қатысты. Жазаны өтеу тағайындалуы негізгі жұмыс орнында да болуы мүмкін. Айта кету керек, бұл жағдайда жазаны өтеу жергілікті өзін-өзі басқару органдарының араласуын талап етпейді, сонымен қатар сотталған адамда мүлік жағынан шектеулер де бар, өйткені оның табысының белгілі бір бөлігі мемлекеттік кіріске сақталады. Ю.И.Савельева дұрыс атап өткендей, түзеу жұмыстарын атқарған кезде сотталған адамның еңбек және мүліктік құқықтарына шектеу қойылады [49, 24-б.].

Сотталған адам өзін-өзі тағайындау құқығынан айырылған кезде, мәжбүрлі еңбек сияқты, жазалаудың осы түріне назар аударайық, жұмыс орнын таңдау құқығы шектеулі және оның жұмысқа деген ұмтылысы, қаламауы ескерілмейді. Қылмыстық-атқару қызметін атқарған жағдайда, сотталушының жалақысынан 20-дан 40% -ға дейін бұл жағдайда мемлекеттік кіріске, атап айтқанда, қылмыстық-атқару жүйесінің тиісті аумақтық органының шотына аударылады. Сонымен қатар, мәжбүрлі еңбекке сотталған адам түзету орталығында жазасын өтейді, сол арқылы оның жүріп-тұру еркіндігі шектелінеді. Сотталған адам мәжбүрлі еңбектен бас тартқан жағдайда, олар мәжбүрлі еңбек күнінің орнына бір күн бас бостандығынан айырылады. Осылайша, заң шығарушы мәжбүрлі еңбектің ауырлығын атап өтті, іс жүзінде оларды түрмеге қамауға теңестірді. Алайда, құқық қорғау практикасы мен құқықтық теория жиі бостандықты шектеу және бас бостандығынан айыруды бір бірінен шектеу мәселесін көтереді. Бұл біздің елімізде 2010 жылдан бастап, бостандықты шектеу туралы қылмыстық заңнамаға енгізілген түзетулерді ескере отырып, аса өзекті болды. Біз қылмыстық жазаның жоғарыда аталған түрлеріне салыстырмалы талдау жүргіземіз.

Салыстырмалы кесте

Бостандықты шектеу	Бас бостандығынан айыру
Қоғаммен өзара байланыс	
Бұл сотталушының қоғамнан оқшауланумен байланысты емес	Бұл сотталушының қоғамнан оқшауланумен байланысты
Жазаны өтеу жері	
Сотталған адамның тұрғылықты немесе орналасу жерінде өтеледі	Сотталған адам өмір сүрген ҚР аумағының шегінде жаза өтеу мекемелерінде және одан тыс жерлерде өтеледі.
Жазалау санаты	
Негізгі	Тек жазаның негізгі түрі ғана
Жаза мерзімі	

Негізгі жаза 1 жылдан 7 жылға дейін	6 айдан 15 жылға дейін (қылмыс жиынтығы үшін 25 жылдан аспайды және үкімдердің жиынтығы үшін – 30 жылдан аспайды).
Сотталушының жынысы	
Ерлерге де, әйелдерге де тағайындалады	Ерлерге де, әйелдерге де тағайындалады
Қылмыстар санаттары	
Ауырлық дәрежесі бойынша шағын және орта қылмыстар	Кез келген ауырлықтағы қылмыстар
Сотталғандарды бақылайтын және қадағалайтын орган	
Қылмыстық атқару инспекциясы Жаза өтеу мекемесі	
Жаза берілмейтін тұлғалардың категориясы	
- әскери қызметкерлер; - шетелдік азаматтар, - азаматтығы жоқ адамдар, - ҚР-да тұрақты тұрушылық жоқ азаматтар	Жоқ

Осылайша, жазаның екі түрі де қандай да бір түрде «бостандық» санатына жататынына қарамастан, мүлдем әртүрлі екі жаза. Бас бостандығынан айыру – сотталған адамның негізгі құқықтарының бірі – бостандық құқығының шектелуі. Шектеу объектісі – бұл адамның еркіндігі. Бұл тұрғыда жазаның осы түрінің атауы оның мәнін дәл береді. Біз бұл ұстаныммен келісеміз, өйткені түрмеге қамалған сотталғандар әдеттегі әлеуметтік ортадан оқшауланған, мекемеде өмірдің жаңа жағдайларына бейімделуге ұзақ уақытты қажет етеді.

Бостандықты шектеу ұзақтығы көп болғанымен, бас бостандығынан айыруға қарағанда әлдеқайда аз шектеулерді қарастырады. Бостандықты шектеуге сотталғандар әлі де өз отбасыларымен қарым-қатынас жасай алады, балаларды тәрбиелеуге қатысады. Бостандықты шектеу сотталушыға психологиялық әсер етіп, оның мінез-құлқын қадағалауға және бақылауға мүмкіндік береді. Қылмыстық жазалау шарасы ретінде бас бостандығынан айыру еркіндіктерден көп көлемде шектелуін көздейді, ал еркіндікті шектеу оған керісінше болады. Бұл бостандығынан айыру және оны шектеу арасындағы қарым-қатынас пен айырмашылықты көрсетеді.

Бостандықты шектеуге сотталғандар бірқатар шектеулерге ұшырайды: еркін қозғалу, тұрғылықты жерін таңдау; әкімшілік аумақтың шекарасынан ерікті түрде кетуге; мемлекеттің істерін басқаруға қатысуға; сайлауға және

сайлануға, мемлекеттік қызметке тең қол жеткізуге, сот төрелігін жүзеге асыруға қатысуға; өздерінің жұмыс қабілеттерін еркін басқаруға; қызмет түрі мен мамандықты таңдауға. Айта кету керек, олар жазаны өтеуге байланысты белгілі бір құқықтарға ие болады (инспекция қызметкерлері сотталғандарға сыпайылықпен қарау, жазаны өтеу тәртібі туралы ақпарат алу құқығы және т.б.)

Қылмыстық жазаның кейбір түрлерінің салыстырмалы-құқықтық талдауы бізге олардың әрқайсысында шектеулі элементтер, яғни қандай да бір салада қандай да бір түрде «еркіндікті шектеу» санатына қатысты қарастырылған жазалар бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Біз тек «бостандықты шектеу» санатына ұқсас жаза түрлерінің ғана қарастырдық. Сонымен қатар, субъектінің ерекшеліктеріне байланысты тәртіптік әскери бөлімде бостандық пен мазмұнға қатысты шектеулерді салыстыру орынсыз деп санаймыз.

Сонымен қатар, кәмелетке толмағандарға қолданылатын білім берудің ықпалды шараларына бостандығын шектеуді салыстыратын Н. Артеменко мен А. Карасованың позициясы назар аудартады [50, 4-8-б.]. Әрине, білім берудің ықпалды шаралары еркіндіктің санатына әсер етеді, өйткені кәмелетке толмаған балалардың бос уақыты шектеледі, бақылау ата-аналармен немесе мамандандырылған органмен белгіленеді. Біздің пікірімізше, бұл шаралар жазалау болып табылмайды және қылмыстық жазаға әкеп соқтырмайды, сондықтан оларды еркіндікті шектеумен салыстыруға болмайды. Тұтастай алғанда, барлық қылмыстық жазалар қандай да бір түрде «еркіндік» санатына әсер етеді деп айтуға болады, өйткені жоғарыда айтылмаған айыппұл, сотталған адамның оны төлеу міндеттемесіне байланысты мүлкітік бостандығын шектейді.

Алайда біздің зерттеуіміздің шеңберінде еркіндіктің шектелуін және шартты соттауды салыстыру өте қызықты. Біз мұндай қарым-қатынас шартты соттылықтың құқықтық сипатын анықтағаннан кейін ғана жасалуы мүмкін деп есептейміз. Мәселен, құқықтық доктринада шартты түрде соттауға қатысты үш негізгі ұстаным бар.

I. Шартты соттау - қылмыстық жазаның ерекше түрі. Көптеген ғалымдар қылмыстық жаза мен шартты сотталғандардың мақсаттары арасында ұқсастығы бар болғандықтан, соңғы қылмыстық жазалаудың тәуелсіз түріне жатқызуға болады деп есептейді [51, 53-б.]. Осыған байланысты А.А.Пионтковскийдің позициясы қызықты, оның дәлелдері төмендегідей болды: шартты түрде соттау, жазалау сияқты, қоғамдық тәртіпті қорғау міндеттерін орындайды; жаза ретінде бірдей мақсаттарды көздейді; сондай-ақ кез-келген қылмыстық жазаны, жасаған қылмысы үшін сот тағайындайды; барлық жазалар сияқты, жазалау элементтері болады [52]. Осындай көзқарасты Д.В.Ривман қолдайды, ол шартты сотталған қылмыскерді жазалауға және қайта тәрбиелеуге, сондай-ақ өзін және басқа да тұрақсыз адамдар қылмыс жасағаннан тоқтатады [53, 144-б.]. Бұл ұстанымдар, әрине, назар аударарлық, бірақ біз олармен келіспейміз. Біріншіден, ҚР ҚАК 63-бабы шартты соттауды жазалау түрі ретінде

карастырмайды. Тікелей нормативтік бекітілгені жоқтығына қарамастан, шартты түрде соттау қылмыстық-құқықтық шара болып табылады. Екіншіден, шартты түрде соттау қылмыскерді жаңа қылмыс жасаудан немесе басқа адамдардың мінез-құлқына әсер етуі мүмкін деп пікірге бекіну өте таласты. Мысалы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты департаментінің 2016 жылғы мәліметі бойынша жалпы алғанда 22988 адам сотталды, ал 6 268 адам шартты сотталды (бас бостандығынан шартты айыру және бас бостандығынан айыру түріндегі жазаның басқа түрлерін ескере отырып) - авт). 2017 жылы барлығы 18135 адам сотталды, ал 4 771 адам шартты сотталды. Статистика бойынша қылмыс деңгейінің төмендеуі байқалады, алайда, бұл көрсеткіш шартты түрде сотталғандардың әсерінен болды деген күмән туғызады. Сонымен бірге, Республиканың зерттелген субъектілерінің аумағында азаматтарға анонимді сауалнамалар жүргізілді, бұл сауалнамалар көрсеткендей, азаматтардың тек 8,0%-ы шартты түрде соттан қорқады (Қосымша № 2). Бұдан шығатыны, шартты түрде соттау адам қайтадан қылмыс жасауна және адамның бастапқы қылмыстық әрекеттеріне ықпал ете алмайды.

II. Шартты соттау - жазаны іс жүзінде өтеуден босату [54, 26-б.]. А.А. Нечепуренко шартты соттау жазалау шарасы туралы шартқа қайшы келетіні, қылмыс пен жаза арасындағы байланысты жоққа шығаратынын және жалпы қылмыстық заңдарға зиян келтіретінін жазады [55, 4-б.].

Ч. Беккария «... қылмыстарды шектеудің ең тиімді құралы - жазалау шарасының қатаңдығы емес, олардың сөзсіздігі» деп санайды [56, 409-б.]. Сонымен қатар, біз шартты соттылықтың қылмыстық жазалаудың барлық мақсаттарына қол жеткізе алатынына сенетін С. Скобелиннің пікірімен келіспейміз [57, 50-б.]. Осыған байланысты екі зерттеудің нәтижелерін салыстыру өте қызықты. С.Скобелин зерттеу нәтижелері бойынша, атап айтқанда, Красноярск, Алтай және Түмен облыстарының қылмыстық-атқару инспекциясында тіркелген шартты түрде сотталған 144 адамның сауалнамасы бойынша, 92%-ы оларға берілген шара әділ деп санайды, ал 72%-ы олардың жазалары бас бостандығынан айыруға байланысты емес және өз құқықтарында шектеулерге ұшырайды деп есептейді [58, 40-б.]. Л.Ларинаның зерттеуі мүлдем керісінше нәтиже көрсетті, сұхбаттасқан сотталғандардың 76%-ы бүгінгі кеңінен қолданылатын шартты соттаудың жазалаудан бас тартуға тең екендігін көрсетті, ал респонденттердің 87%-ы екінші және кейінгі қылмыстарды жасаған кезде, жазасыздыққа сенгендері туралы айтты. Аталған тұлғалардың 91%-ы олардың қылмыстық жауапкершілікке тартылмауына байланысты, бірінші қылмыс жасағаны үшін жауапкершіліктің болмағаны жазасыздыққа сенімділікті арттырды деп хабарлады [59, 242-б.].

Зерттеудің жоғарыда айтылған нәтижелері кейбір қызығушылық тудырады, алайда, біздің зерттеу нәтижелерін келтіре отырып, атап айтқанда, Еліміздің субъектілеріне шартты соттылығына қатынасы, оларға жүктелген міндеттер мен шектеулер туралы шартты түрде жазаны өтеп жатқан 80 адамнан сауалнама алынды. Осылайша, сотталғандардың 82%-ы шартты сотталғандық - жазадан босату деп есептейді, сотталғандардың 12%-ы шартты сотталғанның

мән-жайынан туындайтын ауыртпалықтарды бастан өткерді, сотталғандардың 6%-ының жауап беруі қиынға соқты. (Қосымша № 3). Осылайша, біздің зерттеу нәтижелері Л.Ларина алған нәтижелерді растады. Демек, егер сотталғандар бірінші қылмыс жасағаны үшін олардың жазасызсыздығына көз жеткізсе, ендеше ештеңе бұдан әрі қылмыстық әрекеттер жасауға кедергі жасай алмайды. Осыған байланысты, қылмыстарды жасауды болдырмау мақсатына жету тек қиялға айналады. Сонымен бірге, сотталғандарды түзетудің мәні мен мақсаты мағынасыз болады, өйткені сотталған адамды оған белгіленген жазадан жапа шексе ғана түзетуге болады. Зерттеу деректері бойынша сотталғандардың абсолютті көпшілігі шартты түрде сотталуы мемлекет тарапынан жасаған қылмыс үшін жауапкершіліктен құтылуға мүмкіндік ретінде көреді. И.Л.Трунов пен Л.К. Айвар дұрыс айтқандай, ересек сотталғандар шартты сотталуды «жеңіс» деп қабылдайды. Бұл жағдайда әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру мақсатына жетуді күту дұрыс емес [60, 82-б.].

III. Шартты соттау – бұл әлеуметтік басқа да қылмыстық емес ықпал ету шаралары мен қылмыстық жазалау шаралары арасындағы байланыс [61]. Айта кету керек, бұл көзқарастар маңызды теориялық маңызға ие, бірақ Д.Дядкиннің позициясы бізге жақын ол, мысалға, шартты соттылық белгілі бір кезеңге бас бостандығынан айыру және бостандығын шектеу арасындағы аралық шара деп есептейді. Бұл қоғамнан оқшаулануға байланысты емес жазаны тағайындау жағдайында емес, қылмыс жасаған адамның жоғары әлеуметтік қауіптілігін растайды [62, 34-37-б.].

Осылайша, біз шартты соттаудың табиғаты туралы ғылыми қоғамдастықта туындаған үш негізгі ұстанымды қорытындыладық. Алайда, біздің зерттеуіміздің шеңберінде еркіндіктің шектеулілігін және шартты соттауды салыстыруға тура келеді.

Осылайша, кейбіреулер қылмыстық жазаның нысаны ретінде бостандығын шектеу және қылмыстық-құқықтық шара ретіндегі шартты соттылығы салыстырмалы болуы мүмкін емес деп санайды [63, 38-б.]. Сонымен қатар, олар бостандықты шектеу түріндегі қылмыстық жазаның заңды шектеулері жазаның мәнін білдіруі және оның мазмұнына ену фактісін білдіреді, ал шартты соттау сотталушының міндеттерін атқаруды көздейді, оның функционалдық мақсаты сотталушыны нақты жаза тағайындаусыз түзету процесін қамтамасыз ету болып табылады. Басқалар, олардың ұқсастығын атап өтеді [64, 50-б.]; бостандығын шектеу және шартты соттаудың кейбір міндеттерінің бір-біріне сәйкес келгендіктен, заңнамада тиісті өзгерістерді кіргізіп, осы мекемелерді айқын ажырату керек.

Кіргізілген өзгерістерге байланысты Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 63-бабында көрсетілгендей, сотталушыларға жүктелген міндеттердің сәйкестігіне, сондай-ақ олардың орындалу тәртібіне байланысты бостандық пен шартты соттылықты шектеу нормаларының арасында бәсекелестік туындайды. Бұл мәселені толығырақ қарастырайық.

Біріншіден, шартты түрде сотталған адамдардың міндеттері, бостандығы шектелген, сотталған адамға тыйым салуларға өте жақын: осы санаттардың

екеуі тұрақты тұрғылықты жерін, жұмысын, оқуын қылмыстық-атқару инспекциясына хабарлаусыз өзгертуді және белгілі бір орындарға бару құқығында шектеулі.

Екіншіден, бас бостандығын шектеулі сотталғандарды бақылайтын, тұрғылықты жері бойынша қылмыстық-атқару инспекциясына шақыру бойынша келуге міндетті, бірақ бұл органдар шартты түрде сотталған адамдарды бақылауды да жүзеге асырады және осыған байланысты қылмыстық-атқару инспекциясының функцияларында іс жүзінде айырмашылықтары жоқ.

Үшіншіден, бостандықты шектеуге сотталғандарды бақылау жасау тәртібі және шартты түрде сотталған адамдардың мінез-құлқын бақылау бірдей. Бұл іс-әрекеттерді бір мемлекеттік орган жүзеге асырады, атап айтқанда, сотталғандардың тұрғылықты жері бойынша қылмыстық-атқару инспекциясы, сондықтан қадағалау және бақылау әдістері ұқсас.

Төртіншіден, Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 68-бабы бойынша бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзғаны үшін сотталғандарды сотқа тарту негіздері, сондай-ақ жазаны өтеуден жалтарғаны үшін, шартты түрде сотталғандарды жауапкершілікке шақыру негіздермен Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 176-бабы үйлестіреді.

Еркіндіктің шектелуі мен шартты түрде сотталуы арасындағы ең елеулі айырмашылықтар төменде көрсетілген. Бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеп жүрген адамдарға заңдық шектеулердің қолданылу аясы заңды түрде жарияланады, ол толыққанды, яғни, заң шығарушы оны шартты соттылықты тағайындағанда кеңейте алмайды. Шын мәнінде, сотталған адамның бостандықты шектеуіне тыйым салудың тізбесін кеңейту керек деп санайтын И.Соколовтың көзқарасы туралы жоғарыда айтылған болатын [65, 72-б.]. Шартты соттау бойынша ең аз сынақ мерзімі алты ай, ал бас бостандығын шектеудің төменгі шегі жазаның негізгі нысаны ретінде екі айда өлшенеді. Шартты соттылығына (бес жылға) және шектеудің жоғарғы шегіне (төрт жылға) қатысты сынақ мерзімдерін барынша ұзақтығын салыстыра отырып көреміз. Сонымен қатар, бостандығынан шектеу шартты түрде соттаудан айырмашылығы – қылмыстық жазаның нысаны екенін ұмытпаймыз.

Алайда, соңғы жылдары соттар «шартты соттау» институтын жиі пайдаланып келеді. Алайда, Қазақстан Республикасында біздің пікірімізше, шартты түрде соттаудың шамадан тыс қолданылуы сот билігінің беделіне нұқсан келтіреді. Сонымен, азаматтардың 2017 жылы анонимді сауалнамасының нәтижелері бойынша респонденттердің тек 48,0%-ы сот жүйесіне сенім арту керек деп санайды. Сонымен бірге, респонденттердің 68,0%-ы сотқа «жұмсақ» үкімдер, атап айтқанда, шартты түрде соттауды беруден сенімсіздік тудырды, 24,0% - сот жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық, 8,0%-ы жауап беру қиынға соқты. (Қ. Қосымша № 2). Шартты түрде айыптаудың кең таралуы жазаның жалпы профилактикалық және жеке профилактикалық әсерін айтарлықтай әлсіретіп, жазасыздық атмосферасын

кеңейтуге септігін тигізеді. Біз осы ұстаныммен келісеміз, өйткені шартты соттаудың ең маңызды артықшылығы оның тікелей экономикалық әсері деп санауға болады. Қылмыстық заңда шартты түрде сотталу кіргізілгенге дейін жазаның міндетті қағидаты басым болды, оның негізінде қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылған адамдардың басым көпшілігі нақты жаза алды. Осылайша, Қазақстан Республикасында жазаның шартты сипаты барған сайын алып біріңғай жағдайдан ереже бола бастады. Шартты соттаудың шамадан тыс қолданылуы жазалау институтын біртіндеп төмендетуге, қылмыстық заңнамадағы мақсатты басымдықтардың өзгеруіне әкеледі деген пікір бар. Бұл жағдай қоғамдағы құқықтық нигилизм мен теріс тұстардың өсуіне ықпал етеді. Жазаның шартты түрде кең таралуы қылмыстық заңның сотталушылардың өздеріне тигізетін әсерін айтарлықтай әлсіретеді және жалпы халыққа, әсіресе қылмыс жасауға бейім бөлікке кері әсер тигізеді. Осыған байланысты И.М. Агзамовтың көзқарасы қызығушылық туғызады, ол «Жазаны шартты түрде қолданбау» тұжырымдамасын алғаш рет енгізді, ол мемлекеттің сот үкімімен шығарылған жазаны қолдануына шартты түрде бас тартқанын түсінді. Бұл түрлерге шартты соттауды кіргізді. Ол қаншалықты дұрыс байқады: «Бас бостандығынан айыруды талап ететін қылмыс неғұрлым жоғары болса, жазаны шартты түрде қолданбау қажеттілігі күшті болады, сондай-ақ жазалаудың «баспалдағы» неғұрлым жетілдірілмеген болса, бұл дұрыс уақытта (әрі шартты) түрмеге жабылуға мүмкіндік бермейді» [66, 521-б.]. Бұл ұстаныммен келіспеу мүмкін емес, өйткені Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасында түрмеде жазалауға альтернативті көптеген балама түрлері жоқ. Сонымен бірге, бас бостандығынан айырумен байланысты емес қылмыстық жазалауды тағайындау туралы статистикалық көрсеткіштердің төмен болуы олардың өтеу проблемаларына тікелей байланысты.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының мәліметтері бойынша, 2014 жылы жасалған қылмыстық істер бойынша ақпаратқа сәйкес, міндетті еңбек өтілінің төмен көрсеткіші (сотталғандардың жалпы санының 18,8%) және түзеу жұмыстарына (сотталғандардың жалпы санының 5,6%), сотталушы жазасын өтеген кезде жұмыс істейтін болса, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының және ұйымның әкімшілігімен өзара үйлестірудің болмауы. Бақылаудың және қадағалаудың электрондық құралдарымен инспекцияларды әлі жабдықталмағандықтан бостандықты шектеу жазасы жиі тағайындалмайды. Өз кезегінде, түзеу орталықтары болмағандықтан мәжбүрлі еңбек мүлде тағайындала алмайды.

Дегенмен, төменде айтылатын барлық өзгерістер заңға енгізілсе, шын мәнінде, бостандықты шектеу мен шартты соттау ерекшеленбейді. Сонымен қатар, бостандығын шектеу және шартты түрде соттаудың ұқсастығы болашақта бостандығын шектеуге тағайындаған адамдардың санын азайту бағытында шартты жазаны қолдану практикасына әсер етеді деп болжауға мүмкіндік береді, бұл Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының деректері [67].

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	6 ай. 2016
Бас бостандығынан айыру	262 870	227 050	206 254	209 709	209 448	211 170	101 709
Шартты айыру	306 809	282 227	221 908	201 550	197 859	170 657	91 074
Түзеу жұмыс	43 571	40 037	70 400	75 902	75 120	60 794	35 086
Бас бостандығын шектеу	8 053	10 994	25 269	32 052	26 983	20 827	12 096

Жоғарыда келтірілген кестеде соттардың бас бостандығын шектеу үрдісі байқалады, ал шартты соттау бойынша көрсеткіш төмендейді. Әрине, осы уақытта тікелей байланысу туралы әңгімелеу әлі ертерек, себебі басқа факторлар (мысалы, қылмыс деңгейінің жалпы төмендеуі) шартты соттаудың деңгейінің төмендеуіне әсер етуі мүмкін. Дегенмен, біз қылмыстық заңнамада бостандықты шектеу пайда болған кезде «шартты соттылық» мекемесі өзінен-өзі баса бастады деп санаймыз.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз Қазақстандағы «шартты соттылық» институтын жоюды ұсынамыз, бұл келесі мәселелерді шешуге көмектеседі:

- бас бостандығын шектеу түріндегі қылмыстық жазаны қолданатын соттардың тәжірибесін кеңейтеді;
- шартты түрде сотталғандарға міндеттерін қайталау нәтижесінде бостандықты шектейтін шектеулер мен тыйым салуларға жол бермейді, туындаған қақтығыстар мен кемшіліктерді жоюға әкеледі;
- шартты үкімді қолданудың кең тараған практикасына байланысты жоғалған «қылмыстық жазалау» институтының құнын арттырады;
- тұтастай алғанда сот жүйесіне сенім деңгейіне әсер етеді.

Шартты соттауды және бостандықты шектеуді салыстыру теориялық және практикалық маңызға ие. Алайда, қылмыстық заңда көзделген қылмыстық-атқару жүйесінде оның орнын анықтаған кезде жазаның мәнін және сипатын толықтай еркін көрсетуге болады. С.И. Кургановтың пікірінше, бұл орын мемлекеттік қылмыстық-құқықтық саясаттың сипатына байланысты, табиғаты мен бағыты қылмыстық әрекеттер үшін жазалау жүйесінде айқын көрінеді [68, 16-б.].

Осы саясатты түзету қажеттілігіне байланысты, соңғы уақытта ғылыми әдебиетте қылмыстық-атқару жүйесінде бұл қажеттілік туралы мәселе туындайды. Заманауи ғалымдар Қазақстан Республикасының жазалау

жүйесіндегі кемшіліктерді атап өтеді: ең ауыр түрлер мен жеңіл жазалар арасындағы алшақтық, жазаның әр түрлі түрлерінің болмауы және бас бостандығынан айыру және қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жазалар арасындағы құқықтық шектеулердің айырмашылығы.

Осыған байланысты Е.С. Почеткованың айтуынша, Ресей қылмыстық-атқару жүйесі жазалау санын ескере отырып, әлемдегі ең үлкені болып табылады [69, 72-73-б.]. Бірақ бұл абсолютті плюс деп кем дегенде қазір - біз сенімді айта алмаймыз. Қылмыстық заңнамада қанша жаза түрі болғаны маңызды емес, олардың азаматтарға қалай ықпал ете алатыны, олардың жалпы алдын-алу әлеуеті қандай. Азаматтардың сауалнамасының нәтижесі бойынша респонденттердің тек 38,0%-ы қолданыстағы қылмыстық жазалау шаралары қорқытуды және қылмыс жасамауды тоқтатуға қабілетті екенін көрсетті. Сонымен бірге респонденттердің 96,0% қазіргі қылмыстық жаза түрінде бас бостандығынан айыру деп біледі (№ 2 қосымша).

Демек, қазақстандық азаматтар жаза ретінде тек қана түрмеге жабу деп қабылдайды. Жоғарыда аталған мәселені шешу үшін заң шығарушы бас бостандығынан айырудың баламалы түрлерінің жаңа жаза түрлерін енгізу жолында. Бостандықты шектеу Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 40-бабында жетінші орында - әскери қызметке шектеу салынғаннан кейін және тұтқындауға дейін. Демек, жазалау жүйесін құрудың жоғарыда аталған принципіне сүйене отырып, бас бостандығын шектеу айыппұлмен салыстырғанда, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысуға, міндетті еңбекке, түзеу жұмыстарына және әскери қызметке шектеу қоюға қарағанда аса қатаң жаза болып табылады. Сонымен қатар, жазалау жүйесіндегі жаңа жаза ретінде бостандығын шектеудің дұрыс ұйымдастырылуы түбегейлі маңызды болып табылады.

Белгілі бір тәртіпте белгіленген жаза шкаласының құрылысы таза техникалық және заңды емес, сондай-ақ үлкен практикалық маңыздылығы бар. Жазаның сатысы қақтығысты шешкен кезде дұрыс жүруге мүмкіндік береді, заң не қатаң немесе жұмсақ, үкімнің өтелмеген бөлігін жұмсақ түрге ауыстыру туралы шешім қабылдағанда, үкім өзгерген кезде [70, 755-б.]. Әлбетте, жазалау түрін сипаттайтын заңды шектеулер жұмсақ болады. Осыған байланысты Е.А. Бондаренко мен И.А. Семенцованың айтуынша, бостандығын шектеу - сотталған адамға басқа қылмыскерлерге қатысты артықшылықты жағдай беретін жазаның ерекше түрі [71, 17-б.]. Бұған дейін бостандықты шектеу, колония-елді мекендерде жүзеге асырылатын бас бостандығынан айыруға өте ұқсас болды.

Бұған жекелеген зерттеушілер назар аударған. Ресми түрде, бостандықты шектеу ҚР ҚК 44-бабының «2-3» тармағында өз позициясын сақтап қалды, іс жүзінде - жоғалтты. С.А. Ходжалиевтың пікірінше, бостандықты шектеу мазмұны оның қылмыстық жазалаудың жалпы механизміндегі рөліне әрдайым сәйкес келмейді [72, 388-б.]. Жазалардың жеңіл түрлері - түзеу жұмыстары, міндетті жұмыс, арнайы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шендерден және мемлекеттік марапаттардан айыру, белгілі бір лауазымдарды

иелену немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, айыппұл салу – бостандықты шектеуден гөрі қатаңырақ.

Бас бостандығын шектеу төмендегі себептер бойынша жазаның басқа түрлерімен салыстырғанда жеңіл жаза ретінде сипатталуы мүмкін:

а) бұл сотталушыны қоғамнан толық оқшаулаумен байланысты емес: сотталған адам үйде қалады, қылмыстық ортаны, жазасын өтеу мекемесіндегі субмәдениетті сезінбейді;

б) сотталған адам еңбек қызметін жүзеге асыруға, сотталушылардың жазасын өтеуді жүзеге асыруға уәкілетті мемлекеттік органның келісімімен жұмыс орнын өзгертуге құқылы;

в) жұмысын орындау – бұл бостандықты шектеу түріндегі жазаға сотталғанның міндеті емес, құқығы;

г) бас бостандығын шектеу тәуелсіз жаза түрінде материалдық шаралардың сотталушыға әсерін тигізбейді: айыппұл немесе түзеу жұмыстары сияқты жазаны қолдану кезінде белгілі бір соманы мемлекеттік қазынаға аудару талап етілмейді.

Қылмыстық-атқару жүйесінің теңгерімсіздігі оны қолдану тәжірибесіне әсер береді. Жазаны тағайындаудың жалпы қағидаттарына сәйкес «Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамға оның түзелуі және жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу үшін қажетті және жеткілікті жаза тағайындалуға тиіс. Егер жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін көзделген жазаның онша қатаң емес түрі жазаның мақсатына жетуді қамтамасыз ете алмайтын болса ғана, ол үшін көзделгендері арасынан неғұрлым қатаң жаза түрі тағайындалады» (ҚР ҚК 53-бап 2-бөлігі). Сот айыпты деп, айыппұлға қарағанда қатаң түрде айыптау керек деген қорытындыға келіп, сотталушыны ҚР ҚК 40-бабына сәйкес жеңіл түзету туралы мәселені қарастыру керек. Осындай кішігірім немесе орташа ауырлықтағы қылмыстардың көпшілігіне қатысты санкцияларға қатысты міндетті жұмыс немесе түзеу жұмыстары болады. Еркіндіктің шектелуінің салыстырмалы жеңіл екенін түсінген кезде, құқық қорғаушы дилемма алдында тұрады: міндетті/түзету жұмыстарын жасаған кезде, ол ресми түрде дұрыс, шын мәнінде жеке алдын алу үшін талап етілетіннен қатаң жазалау және бостандыққа шектеу қою арқылы шын мәнінде заңдылық принципін бұзады.

Егер бостандықты шектеу осы қылмыс түрі үшін қарастырылған жазаның ең қатал екендігі болса, (ҚР ҚК 304-бап 1-бөлігі), онда ҚР ҚК 6-бабына сәйкес кездейсоқ қылмыскерге бас бостандығынан аз жаза тағайындауды тағайындау үшін сотта ол жасаған қоғамға қауіпті құқық бұзушылығының дәрежесі мен жеке басының әлеуметке қарсы бағытталған қауіп-қатерді дәлелдеуге тура келеді.

Жазалау орынының бостандығынан айыру және бостандығын шектеу арасындағы айырмашылық дәрежесінде проблеманы шешу жолында сыйыспау мәселесін шешудің екі жолы бар. Біріншіден, жазалау жүйесіндегі бостандығын шектеу орнын өзгерту. Бостандықты шектеу, оның ағымдағы мазмұнын ескере отырып, белгілі бір лауазымдарды иелену немесе белгілі бір қызметпен

айналысу құқығынан айыру түрінде жазадан жоғары болуы тиіс деген пікір бар.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 40-бабында айыппұл салынғаннан кейін, бас бостандығын шектеуді екінші орында белгілеуді талап етіп отыр, мұндай шешім бостандығын шектеудің мәніне сәйкес келетінін, бұл жазаның осы түрі қолданылуы мүмкін қылмыстардың тізімін кеңейтеді. Осы көзқарасты қазақстандық авторлар да қолдайды. Кейбір авторлардың пікірінше, оның мөлшеріне негізделген айыппұл жазаның ең жеңіл нысаны ретінде қарастырыла алмайды. Айыппұлдың ауырлық дәрежесінің ең төменгі деңгейі оны өте қысқа мерзімде төлеу мүмкіндігімен анықталады – соттың үкімі заңды күшіне енген күннен бастап 30 күн ішінде (ҚР ҚК 41-бап) [73].

Бас бостандығын шектеу ережелерін өзгерту жазалау жүйесін нығайтуға ықпал етпейді, сонымен бірге қоғамнан оқшауланбаған жазалау түрлеріне қатысты азаматтардың пікіріне әсер ете алмайды. Біз И.В.Соколовтың ұстанымымен келісеміз, ол осы көзқарас бостандығын шектеу сияқты бостандығынан айыру және балама жаза түрлерінің арасындағы «алшақтық» мәселесін шешпейді деп санайды [74, 153-б.].

Екіншіден, бостандықты шектеуге тән тыйымдар мен міндеттерді қосу. Бұл шешім ең перспективалы. Назар аударатыны – бұл ҚР ҚК-нің 40-бабында көрсетілген қылмыстық жазалаудың Л.Л.Кругликов ұсынған жіктелуі: сотталған адамға негізінен моральдық және психологиялық әсер ету (арнайы, әскери немесе құрметті атағынан, сыныптық шенінен және мемлекеттік наградаларынан айыру); Сотталған адамның еңбек қабілеттілігін шектей отырып (белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айыру, міндетті еңбек, түзеу жұмыстарын жүргізу, әскери қызметке шектеу қою); сотталушының мүліктік құқықтарын шектеу (айыппұл); сотталған адамның жеке бас бостандығын шектейді (бас бостандығын шектеу, тұтқындау, тәртіптік әскери бөлімде ұстау, бас бостандығынан айыру); адамдардың өмір сүру құқығынан айыруы (өлім жазасы) [75, 764-765-б.].

Айта кетейік, бұл жіктеу жаңа редакциядағы бостандығын шектеу енгізілгенге дейін де ұсынылған. Алайда, бостандықты шектеу мазмұнына өзгерістер енгізілгеннен кейін де, сотталған адамның жеке бостандығын шектейтін жазалар тобында қалады деп болжауға болады. Жоғарыда айтылғандай, бас бостандығын шектеу сотталған адамға әсер ете алмайды, сотталған адамның еңбек қызметі сақталады, оның мүліктік құқықтары бұзылмайды. Демек, осы жіктемеге сәйкес, бостандығын шектеу ұқсас жазалау әлеуетіне ие, бұл бас бостандығынан айыру. Бұл кезде, бостандығын шектеудің мәні қылмыстық жаза түрі ретінде қарастыратын шектеулерді ескере отырып, екіталай қабылдануы мүмкін. Алайда, осы мәселе бойынша біздің пікіріміз осы жұмыста кейінірек егжей-тегжейлі талқыланады.

Осылайша, біз қылмыстық жазалау жүйесінде теңгерімге қол жеткізу бас бостандығын шектеуге тән шектеулерді толықтыру арқылы ғана мүмкін деп санаймыз. Шет елдердің тәжірибесі заңнамаға енгізілген өзгерістерге негізделуі мүмкін.

Бұл шара бас бостандығынан айыру түріндегі жаза мен қоғамнан оқшауланумен байланысты жазалар арасындағы «алшақтық» мәселесін шешеді.

Бұған қоса, сотталған адамның құқығын қосымша шектеулермен толықтырып, бас бостандығын шектеу Қазақстан Республикасының қылмыстық жазалау жүйесінде қарайтын жазаның түрін нығайтуға көмектеседі, бұл оны қылмыстық жазаның аса ауыр түріне айналдырады. Біздің пікірімізше, бұл өзгерістер бас бостандығын шектеудің мәнін айқындауға, қылмыстық жазаның нысаны ретінде түсіндірілуіне мүмкіндік береді, оған бас бостандығынан айырудың балама түрлеріне ерекше мәртебе беріледі.

Осы бөлімнің соңында кейбір нәтижелерді қорытындылайық:

1. Қылмыстық жазалаудың түрі ретінде бас бостандығын шектеудің негізгі ерекшеліктері: қоғамнан оқшауланудың болмауы; сотталған адамның тұрғылықты жерінде жазасын өтеу мүмкіндігі.

2. Қарастырылған ерекшеліктердің негізінде оны одан әрі Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексіне енгізу үшін бостандығын шектеу анықтамасын тұжырымдауға болады. Айта кету керек, құқықтық айқындау бостандығын шектеуді қылмыстық жазаның басқа түрлерінен ажырата алатын және маңызды құқықтық маңыздылығы бар қажетті белгілерді ғана қамтуы керек. Осылайша, біз Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 44-бабының 1-бөлігіне қосымша анықтамалар енгізуді ұсынамыз атап айтқанда: *«Бас бостандықты шектеу – сотталған адамның тұрғылықты жерінде жазасын өтеп, қосымша міндеттер жүктеген кезде құқықтарында шектеулерге ұшыраған, қоғамнан оқшауланумен байланысты емес».*

3. Сонымен қатар, бостандықты шектеуге тән тыйымдар мен міндеттерге толықтырулар енгізе отырып, заң шығарушы анықтаған бас бостандығын шектеу ережелерін нығайтуға болады; бұл жаза түріне арнайы құқықтық мәртебе ретінде беру.

1. 3. Бостандыққа қатысты шектеулерді тағайындау және орындау туралы шетелдік заңнаманы талдау

Либерализация және депенализация процесстері (оның ішінде біздің елімізде) қылмыспен күрес жүргізудің әдістерін іздестіру барысында ең негізгі әлемдік үрдіс болып табылады. Соңғы бірнеше жылда біздің мемлекетіміз көптеген қылмыстық істер бойынша шетелдік гуманизм тәжірибесін пайдаланып жүр. Бұл процесстің жарқын бір мысалы ретінде бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны жаңғырту болып табыла отыра ол, тек қана Қазақстанға ғана емес, сонымен қатар, біздің мемлекетіміз оны қолдану барысында тәжірибе алмасқан бірқатар шетелдік мемлекеттерде белгілі болып табылады.

Бізде он бес шетел мемлекеттерінің заңнамасына талдау жасалынды, олар: Өзірбайжан Республикасының, Беларусь Республикасының, Ұлыбритания

Біріккен Корольдігінің және Солтүстік Ирландияның, Германия Федеративтік Республикасының, Грузия Республикасының, Испания Корольдігінің, Қазақстан Республикасының, Латвия Республикасының, Литва Республикасының, Молдова Республикасының, Польша Республикасының, Америка Құрама Штаттарының, Тәжікстан Республикасының, Француз Республикасының және Швеция Корольдігінің. Шетелдік мемлекеттердің ішінде тек осы бас бостандығынан шектеу түріндегі жазалары бар қылмыстық заңдарға ғана талдау жасалынды.

Бізге мұндай мемлекеттер шартты түрде үш топқа бөлінді. Алғашқылардың тобына қылмыстық заңдарында бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны мамандандырылған мекемелерде атқаратындар жатқызылды (Беларусь Республикасы, Грузия Республикасы, Тәжікстан Республикасы), екінші топқа бас бостандығынан шектеу түріндегі жазасын қылмыстық заңнамаға сәйкес сотталушының тұрғылықты жері бойынша өтелетін мемлекеттер жатқызылды (Қазақстан Республикасы, Литва Республикасы, Польша Республикасы); үшінші топқа жатқызылғандар өз қылмыстық заңнамалары Қазақстан Республикасындағы бас бостандығын шектеумен біршама ұқсас мемлекеттер жатқызылды (Ұлыбритания Біріккен Корольдігі, Солтүстік Ирландия, Германия Федеративтік Республикасы, Испания Корольдігі, Латвия Республикасы, Молдова Республикасы, АҚШ, Француз Республикасы, Швеция Корольдігі).

Әрбір топқа нақты тоқталып өтетін болсақ:

I топ. Таяу шет елдерде бостандығын шектеу тәуелсіз қылмыстық жаза түрі ретінде ерекшеленеді. Бұл үшін негіз болып Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының үлгі кодексі 1996 жылғы 17 ақпанда Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Парламентаралық Ассамблеясы мүшелерінің жетінші пленарлық мәжілісінде қабылданған болатын [76], онда бас бостандығынан шектеу жазасы Қазақстан Республикасы ҚК 44-бабы түпнұсқа нұсқасына сәйкес келген болатын.

Кейбір шетелдік ҚК-де бас бостандығынан шектеудің анықтамасы қылмыстық жаза ретінде қарастырылған. Осылайша, 2011 жылға дейін Әзірбайжан Республикасының ҚК-де бас бостандығынан шектеу сот он сегіз жасқа дейінгі кінәлі үкім шығарған уақытқа дейін оған қадағалауды жүзеге асыру жағдайында қоғамнан оқшауланбаған арнайы мекемеде сотталған адамды ұстау болып табылатыны көрсетілген болатын [77]. Бүгінгі таңда бұл жаза түрі жоқ [78], өйткені ол Әзірбайжан Республикасының ҚК-нің 42.0.10-бабы алынылып тасталды.

I топтағы келесі мемлекет Беларусь Республикасы. Мәселен, Беларусь Республикасының ҚК-нің 55-бабының 1-б. сәйкес бас бостандығын шектеу сотталған адамды жазалауды жүзеге асыруға жауапты органдар анықтаған жерлерде сотталғандардың еңбекке міндетті түрде қатысуын қадағалауды жүзеге асыру негізінде болып табылады [79]. Беларусь Республикасының Қылмыстық кодексінің 55-бабының 3-бөлігіне сәйкес, бас бостандығынан шектеу ауыспалы әскери қызметшілерге, шетел азаматтарына, Беларусь

Республикасында тұрақты тұрмайтын шетел азаматтарына және азаматтығы жоқ адамдарға қолданылмайды [79]. Беларусь Республикасындағы бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны өтеу біздің зерттеуімізге қызығушылық тудырды. Ол өз кезегінде сотталған адамның ашық түрдегі түзеу мекемесіне жіберілетініне не жіберілмейтініне байланысты. Беларусь Республикасы ҚАК 44-бабына сәйкес бас бостандығынан шектеуге сотталған адамдар ашық түрдегі түзеу мекемелеріне жолдамасыз жіберіліп, бірден тұрғылықты тұрған мекен жайы бойынша жазасын өтейді. Сонымен бірге, бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу үшін сотталған адамның жасына ерекше мән беріледі (ересек адамдарға жолдама үшін негіз бар жоғы немесе тиісті мекеменің бар не жоқтығы). Беларусь Республикасында бас бостандығын шектеу түріндегі жаза мамандандырылған мекемеде де, сотталған адамның тұрғылықты жерінде де атқарылады, қызмет ете алатындығына байланысты біз бірінші топта ашық типтегі түзеу мекемесінде бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны тиімді деп санаймыз, ал екінші топта, ашық түрдегі түзеу мекемесіне жолдамасыз жіберілетін сотталғандар жатқызылады.

Осылайша, сот үкімінен кейін ашық түрдегі түзету мекемесіне түсетін сотталғандар үнемі өздерінің камераларында болуы міндетті емес, бірақ оларға қатаң бақылау үнемі жүргізіледі. Беларусь Республикасының ҚАК-нің 47-бабының 3-бөлігіне сәйкес сотталғандар ішкі тәртіп ережелерін сақтауға, мекеме әкімшілігінің талаптарымен жұмыс істеуге, түзеу мекемесінің шекарасында болуына, әкімшіліктің рұқсатынсыз түзеу мекемесін тастап кетуге, түзеу мекемелерінің тұрғын үй-жайларында тұруға, ғимараттар мен аумақтарын қалпына келтіруге, тегін жұмыстарға қатысуға міндетті және ол түзету мекемесінде аптасына төрт сағатқа дейін созылатын жұмыс уақытында өз жұмысын атқарады. Сонымен бірге ашық түрдегі түзеу мекемесінде сотталған адамға арналған тұрғын үй алаңының нормасы үш шаршы метрден кем болмауы керек [80]. Бұл жазаның мерзімі сотталған адамды ашық түрдегі түзеу мекемесіне орналастырған күннен бастап есептеледі. Беларусь Республикасының заңнамасында сотталған адамды бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға ауыстыру мүмкіндігі қарастырылған және ол бас бостандығын шектеу түріндегі жазадан жалтарған болса үш жылға дейінгі мерзімге ауыстырылады. Беларусь Республикасының Қылмыстық кодексінің 78-бабы бойынша бас бостандығын шектеуді шартты түрде қолдануға болмайды, сонымен қатар, шартты түрде мерзімінен бұрын босату құқығына ие бола алады (Беларусь Республикасының Қылмыстық кодексінің 90-бабы 1-бөлімі) [79] Бұл рәсім сотталған адамның құқықтары мен міндеттерінің белгілі бір жиынтығымен Қазақстан Республикасында колония-қоныс мекемесінде бас бостандығынан айыру жазасына ұқсайды.

Жоғарыдағы мемлекеттермен қатар, I тобына Грузия мемлекеті де жатқызылады. Грузияның Қылмыстық кодексінің 47-бабының 1-бөлігіне сәйкес, бас бостандығынан шектеу сотталған адамды арнайы мекемеге қоғамнан оқшауламай орналастыру және түзету орталығының оның үстінен

қадағалауды жүзеге асыра алатыны көрсетілген. Грузияның Қылмыстық кодексінің 47-бабы 5-бөлігіне сәйкес бас бостандығынан шектеуге жеті жасқа дейінгі балалары бар әйелдерге, бірінші және екінші топтардағы мүгедектерге, жүкті әйелге, зейнеткерлік жасындағы тұлғаларға, сондай-ақ әскери қызметтерін өткеруге міндетті әскери қызметкерлерге тағайындалуы мүмкін емес екендігін мәлімдейді. Сонымен қатар (Грузия Қылмыстық кодексінің 72-бабының 1-бөлім) бас бостандығынан шектеуді шартты түрде мерзімінен бұрын босату мүмкіндігі қарастырылған [81].

Жалпы алғанда, Грузиядағы бас бостандығынан шектеудің тәртібі Беларусь Республикасындағы бас бостандығынан шектеуге ұқсас, тек сотталғандардың жасын қоспағанда (Грузияда он төрт жасынан бастап кәмелетке толмағандарға қатысты шектеулер қолданылуы мүмкін).

Тәжікстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 54-б.1-бөліміне сәйкес, бас бостандығынан шектеуге сотталған адамды қоғамнан оқшауланбаған арнайы мекемелерде бір жылдан бес жылға дейінгі мерзімде қадағалауды жүзеге асыру жағдайында ұстау болып табылады. Кәмелетке толмағандарға бостандығын шектеу қолданылмайды (Тәжікстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 87-бабы); әскери қызметшілерге; зейнеткерлік жасқа жеткен адамдарға; жүкті әйелдерге; бала бағу жағдайына байланысты демалысқа шыққан адамдарға; I және II топтағы мүгедектер; бас бостандығын шектеудің өтелмеген бөлігін сотталған адам бас бостандығын шектеуден бас тартқан жағдайда (Тәжікстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 54-бабы) бас бостандығынан айыруға ауыстыруы көзделеді. Тәжікстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 71-бабына сәйкес бас бостандығынан шектеуді шартты түрде өтеуге немесе бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айырудан босату мүмкіндігін қарастырады. Тәжікстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 52-бабы бойынша бас бостандығынан шектеу түріндегі жаза мерзімі сотталған адамды түзеу орталығына орналастырған күннен бастап есептеледі. Жаза тағайындаған кезде сотталушының жұмыс орнында немесе бір күн ішінде тұрғылықты жері бойынша рұқсатсыз болмауы кезіндегі жазаны өтеу уақыты есептелмейді [82]. Ішкі ережелердің талаптарын бұзбайтын және отбасы құрған сотталушылар өздерінің отбасыларымен жалдаған немесе өздерінің тұратын жерінде тұруға рұқсат етіледі. Соған қарамастан, сотталған адамның түзету орталығына тіркелу саны артты (айына екіден алты рет). Біз сондай-ақ Тәжікстан Республикасында бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтейтін адамдарға қолданылатын ынталандыру шараларына назар аудару керек деп есептейміз. Мысалы, Тәжікстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 57-бабына сәйкес сондай-ақ ризашылықтан басқа көтермелеу құралы ретінде ақшалай сыйақы беруді. Яғни, Тәжікстан Республикасының заң шығарушысы сотталғандарға заңға бағынатын мінез-құлық еркіндігін шектейтін материалдық ынталандыру жолын іздейді.

Осылайша, I топ елдерінің қылмыстық және қылмыстық-атқару туралы заңнамасындағы бас бостандығынан шектеуді тағайындау және оны орындау

туралы қараған кезде, олардың жалпы белгілерін бөліп алғанымыз орынды деп санаймыз:

- I топтағы елдерде бас бостандығын шектеу мамандандырылған мекемеде, нақтырақ, түзеу орталықтарында өтеледі;
- сотталғандарды қадағалау;
- бірқатар елдерде осы жазалаудың ең төменгі жас мөлшері көрсетіледі;
- бас бостандығынан шектеу қолданылмайтын адамдардың тізбесін анықтау;
- бас бостандығынан шектеуді орындау сотталғандардың ұқсас құқықтары мен міндеттерін, сондай-ақ әкімшіліктің тиісті құқықтары мен міндеттерін көздейді;
- бас бостандығынан шектеу мерзімі алты айдан бес жылға дейін;
- бас бостандығынан шектеу мерзімінде сотталушының жұмыс орнында немесе тұрғылықты жерінде бір күн ішінде болмауы уақытты жоғалтуы болып есептелмейді;
- бас бостандығынан айыру және шартты түрде мерзімінен бұрын жазаның өтелмеген бөлігін ауыстыру ретінде бола алады.

Бұдан басқа, I топ елдерінің қылмыстық-атқару заңнамасын зерттеп талдағаннан кейін мынадай шешім айтуымызға болады, тағайындалған мемлекеттердің бірде-бірінде бас бостандығын шектеу үшін сотталғандарды қадағалаудың электрондық құралдарын қолдану мүмкіндігі белгіленбеген, бұл үкімді орындау сапасына теріс әсер етуі мүмкін. Олардың жақсы мінез-құлқына байланысты отбасымен жатақханадан тыс жерде тұруға рұқсат етілген сотталғандар санаты бар. Түзету орталығының әкімшілігі сотталған адамға оның тұрғылықты жерінде болғаннан кейін ғана немесе бас бостандығынан шектелген адам түзеу орталығына тіркелуге келгенге дейін күтуге болады. Алайда, бұл жағдайда сотталған адамның бас бостандығынан шектеуге қатысты мінез-құлқы бақылауға алынбайды. Бұдан басқа I топтағы елдерде бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны орындау тәртібі сотталған адамды қоғамнан оқшаулаумен байланысты жазаны өтеуге ұқсас. Осылайша, тағайындалған мемлекеттерде бұл жазалауды бас бостандығынан айыруға балама болатын жазаларға жатқызуға болмайды. Тұтастай алғанда, I топ елдерінің қылмыстық және қылмыстық заңнамасында қоғамнан оқшаулауға қатысы жоқ жаза қолдану аясын кеңейтуге бағытталған бірқатар еуропалық мемлекеттердің заңнамасын дамыту қарқынына қарсы белгілі бір кешігу бар деп қорытынды жасауға болады.

II топ. II топтағы мемлекеттердің заңдары (Қазақстан Республикасындағы сияқты) басқа шет елдерден (мысалы, Тәжікстан Республикасы және т.б.) айырмашылығы бар, бас бостандығынан шектеуді сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша өтеуіне болады. II топтағы мемлекеттерде бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны тағайындау және орындау тәртібі туралы толығырақ тоқталайық. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 44-б.1-б. бойынша бас бостандығын шектеу соттың сотталған адамға оның бас бостандығын шектейтін белгілі бір міндеттер жүктеуінен тұрады және

қоғамнан оқшауламай бір жылдан жеті жылға дейінгі мерзімге пробацациялық бақылаудың қадағалауымен оның тұрғылықты жері бойынша өтеледі. Өзге жазаны (қоғамдық жұмыстарға немесе түзеу жұмыстарына тарту) бас бостандығын шектеуге ауыстырған жағдайда, ол бір жылға жетпейтін мерзімге тағайындалуы мүмкін [83]. Айта кету керек, шектеулер тізімі негізінен Ресей заңнамасында көзделгендей. Мысалы, Қазақстан Республикасында бас бостандығын шектеу түрінде жазаны орындау кезінде сотталушыға оның бостандығын шектейтін белгілі бір міндеттер жүктеледі.

Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасындағы бас бостандықты шектеуді орындау тәртібінің кейбір ұқсастығына қарамастан, елеулі айырмашылықтар бар. Ресейде бас бостандықты шектеуге сотталғандар, біздің ойымызша, қозғалыс еркіндігіне көбірек ие, мысалы, муниципалитет ішінде, сотталушыға тәрбиелік әсері бар көрмелер, театр сияқты қоғамдық орындарды көре алады. Бұдан басқа, сотталғандарға Қазақстан Республикасында бас бостандығын шектейтін шектеулер мен міндеттер тізімі толық емес. Осылайша, сот сотталғанға оның түзетулеріне ықпал ететін басқа да міндеттерді жүктейді (мысалы, алкогольизм, нашакорлық, есірткіні немесе ЖЖБИ-ні емдеу, отбасын материалдық қолдау және т.б.).

Бас бостандығын шектеуді тұрғылықты жері өтейтін елдер тобына Беларусь Республикасы да жатады. Жоғарыда айтылғандай, бұл мемлекет бас бостандығын шектеу ерекшеліктеріне байланысты I және II топқа жатқызылуы мүмкін. Назар аударғаныңыз жөн, Беларусь Республикасындағы ашық типтегі түзету мекемесіне жолдамасыз жіберілетін болатындықтан бас бостандығын шектеу тұтастай Қазақстандағы бас бостандығын шектеу тәртібін еске салады. Дегенмен, Беларусь Республикасының ҚАК-нің 481-б.1-б. 3-т. бойынша учаскелік инспектор күндізгі кез келген уақытта сотталушының үйіне кіре алады [80]. Осы ережені нақтылап түсінетін болсақ инспектор тіпті түнде болсын сотталушыны көре алады, бұл біздің пікірімізше, сотталған адамның үйінің қол сұғылмаушылығының конституциялық принципіне қайшы келеді. Қазақстан Республикасының ҚАК-нен айырмашылығы Беларусь Республикасында сотталғанның тұрғылықты жері бойынша сотталған адамның өз шекарасынан тыс жерде болуы мүмкін уақытты есепке алынған.

Сонымен қатар, Беларусь Республикасы ҚАК-де сотталғандарды бақылау мен қадағалаудың электрондық құралдарының жұмысына ерекше көңіл бөлінген. Осылайша, сотталған адамның электрондық жабдықты қасақана зақымдауы үшін материалдық жауапкершілігі белгіленген. Сонымен қатар, Беларусь Республикасының заңнамасы тұтастай сотталған адамды оған еңбек ету арқылы түзетуге бағытталғанын атап өткен жөн. Бас бостандығын шектеуге сотталған адамның міндетті тізбесіне, тұрақты жұмыс істеу үшін міндетті кіреді. Тұрақты жұмыс істемейтін сотталған адам он бес тәулікте дербес жұмыс істейді. Белоруссия Республикасының қылмыстық-атқару заңнамасында тұрақты жұмыс істейтін сотталғандарға белгілі бір кепілдіктер қарастырылғанын атап өту маңызды. Мысалы, бас бостандығын шектеу үшін сотталғандарды жұмыс істейтін ұйымдардың әкімшіліктеріне, сондай-ақ

сотталғандар үшін бас бостандығын шектеу үшін жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлерге, әдетте, оларды жұмыстан шығаруға тыйым салынады. Бұл нормамен келіспеу қиын, өйткені қазіргі кезде бас бостандығын шектеу үшін сотталғандарға жұмыс табу мәселесі өткір болып тұр.

Бұдан әрі біз Литвада бас бостандығын шектеуді тағайындау ерекшелігін және оның орындалу ерекшелігін зерттеуді орынды деп санаймыз. Атап айтқанда, осы елдердің заңнамасын ескере отырып, олардың ішінде Ресейде сияқты, бас бостандығын шектеу сотталған адамның тұрғылықты жерінде өткерілуі мүмкін екендігін атап өткен жөн. Бұл елдерде талданған жазаның түрін орындаудың бұл тәсілі I топ мемлекеттерінің тәжірибесінен ерекшеленеді.

Сотталғандарға заң шығарушы, әдетте, бірқатар міндеттер немесе шектеулер тағайындайды. Мысалы, Литва Республикасының Қылмыстық кодексі 48-б.6-б. былай делінген: «... Сот белгілі бір уақытта сотталған адамның үйінде болуын міндеттейді; қылмыстық жауаптылық бойынша мүлікке зиян келтірсе оны өтеуге, және егер өтелмесе оны жұмыс істеу барысында осындай келтірілген залал үшін өтеулер енгізуге; білім алуға, еңбек биржасында тіркеуде тұруына және жұмыспен қамтылуына; сотталған адамның келісім берген жағдайында оны уытқұмарлықтан маскүнемдіктен, нашақорлықтан немесе соз ауруларын емдеу» [85].

Литва заңы бас бостандығын шектеуге сотталған адамның жұмыспен қамтылуына ерекше көңіл бөледі себебі, жәбірленушіге келтірілген залалды өтеу үшін материалдық шығындарды мойнына міндеттенеді.

Литва Республикасының Қылмыстық кодексінің 48-б.7-б. ерекше қызығушылық тудырады ол жерде сот тыйым салулардың немесе міндеттемелердің орнына адамның немесе қылмыстық процесстің басқа қатысушыларының өтініші бойынша сотталған адамның жүріс-тұрысына оң әсер етуі мүмкін болса, сотталған адамға басқа да тыйым салу немесе міндеттер тағайындай алады. Бұл бас бостандығын шектеуге сотталған адамға арналған міндеттер мен шектеулердің тізімінің ашықтығын растайды. Литва Республикасының Қылмыстық кодексі бас бостандығын шектеудің өтелмеген бөлігін ауыстыру мүмкіндігі бас бостандығын шектеуге сотталған адамның жауаптылықтан жалтарған жағдайда көзделген және ол жағдайда ол оны не айыппұлмен не қамаққа алумен алмастырады. Айта кету керек, I топ елдерінен айырмашылығы, бас бостандығын шектеудің өтелмеген бөлігін бас бостандығынан айыруға қарағанда жазаның жеңілдетілген түрімен ауыстыру тәртібі қамтамасыз етілгенін ескеруіміз қажет. Біздің пікірімізше, бұл сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша бас бостандығын шектеу - оны түзету орталығында қызмет көрсетумен салыстырғанда қылмыстық жазалау түрі ретінде бас бостандығын шектеудің адамгершілік нұсқасы болып табылады.

Бас бостандығын шектеуді тұрғылықты мекен-жайы бойынша өтеу Польша Республикасының заңнамасында. Сотталғандардың бас бостандығын шектеу туралы жазаны орындау кезінде Польша Қылмыстық кодексінің 34-б.2-б. сәйкес соттың келісімінсіз тұрақты тұратын жерін өзгерте алмайды; сот

көрсеткен жұмысты орындау керек; жазаны өтеу туралы түсініктеме беруге; қоғамдық ұйымдарда сайланбалы өкілдіктерді өткізу құқығынан айырылады. Польша Қылмыстық кодексінің 35-б. 1-б. сәйкес сотпен белгіленген жұмысты орындау керек, әлеуметтік мақсаттар үшін тегін жұмыстарды істеуге, кәсіпорындарда, медициналық қызмет көрсету нысандарында, әлеуметтік қорғау, ұйым немесе мекемеде қайырымдылық көмек көрсету немесе жергілікті қоғамдастық игілігіне сот белгіленген баж өнімділігін, атап айтқанда, жалақы төленбейтін жұмысын айына 20-дан 40 сағатқа дейін атқаруға міндетті [86]. Ең назарға алатын жайт бұл оның сотталғанның бас бостандығын шектеу процесінде сот назарға орны, уақыты, түрі және пайдалану әдісі туралы сотталған адамның тілегін қабылдайтынын атап өткен жөн.

Бұл жағдайда, сот осы баптың 1-бөлігінде көзделген міндеттердің орнына, Польша Қылмыстық кодексінің 35-б.1-б. сәйкес мемлекет пайдасына табыстың 10-нан 25 пайызына дейін немесе сот көрсеткен қоғамдық мақсаттар үшін шегеріле алады. Сонымен қатар, жазаны өтеу кезінде сотталған адам сот келісімісіз еңбек қатынастарын тоқтата алмайды, сол арқылы сотталған адамның жәбірленушінің мүддесі үшін бас бостандығын шектеуге кепілдік береді. Шамасы, поляк заңы бойынша бас бостандығын шектеу түріндегі айыппұл, мемлекеттік (міндетті) жұмыстар немесе түзеу еңбегі түріндегі жазаның белгілерін, сондай-ақ ресейлік заңнамаға қарағанда қатаңырақ нұсқаға кіреді. Польша Республикасында сотталған адам да мамандандырылған органның бақылауында болады.

Бас бостандығын шектеу жазасын тағайындау, сот көзделген сотталған адамға белгілі бір міндеттеме жүктеуі мүмкін екенін атап өткен жөн (72-бап 1-б., 2, 3 немесе 5және 2-б.) Осы міндеттерге мыналар жатады: жәбірленушіден кешірім сұрау (Польша ҚК-нің 72-бабының 3-б.1-б.); алкогольді тұтынуға немесе басқа да есеңгірететін заттардан аулақ болуға (Польша ҚК-нің 72-б. 5 -.); толық немесе ішінара келтірілген зиянды жою (Польша ҚК-нің 72-бабы 3-б.). Осылайша, бас бостандығын шектеуге сотталған адамға жүктелген міндеттердің тізімі, ашық болып табылады, және Польша Республикасының соты бұл жолда бас бостандығын шектеуді тағайындауда кең өкілеттіктерге ие. Біздің ойымызша, бас бостандығын шектеуге сотталған адамдар үшін жауапкершіліктің тізімін кеңейту ол сотқа теріс әсерін әкелуі мүмкін, яғни бұл жолда соттар өз беделін орынсыз, асыра пайдалануы мүмкін.

Сотталған адам бас бостандығын шектеуді өтеуден жалтарса, онда бұл жаза бас бостандығын шектеу мерзімге айыппұл немесе бас бостандығынан айыру жазаларымен ауыстырылады. Осылайша, іске асуы жаза сотталған ауытқу жағдайда бостандығы ауыстыру критерийі орындалмаған бөлігі шектеу мемлекеттер тобы I және Литва көзделген бұлтартпау нұсқаларын жүзеге асыру арасындағы аралық орын алады деп негізделген Польша Республикасында бостандығын шектейді. I топ елдері ғана бас бостандығынан айыруға бостандығын шектеудің өтелмеген бөлігін ауыстыру және Литва Республикасы көздейтін болса – оңтайлы болады. Қамауға алу Польша Республикасында айыппұл ретінде және бас бостандығынан айыруға бостандығын шектеу

өтелмеген бөлігіне ауыстыру көзделген.

Поляк заң шығарушысы А.В.Уткин салыстырмалы жағынан алып қарастырған кезде оның өз ұстанымы профилактикалық, білім беру, қалпына келтіру және қалпына келтіру аспектілеріне және оның мазмұнын құрайтын таза жазалаушы (репрессивтік) қасиеттерге қатысты өз ұстанымын айқындайды, соның ішінде сотталушының бос уақытын шектеуді, оның төлеу құқығын шектеуді [87, 44-б.]. Бұл ұстаныммен келіспеу қиын, себебі поляк нұсқасында бас бостандығын шектеу туралы, сотталушыға жүктелген белгілі бір міндеттер жаза мақсаттарына қол жеткізуге шынында да ықпал етпейді (мысалы, алкогольді ішімдік ішуден немесе басқа есеңгірететін заттарды тұтынудан аулақ болу, зардап шеккендерге кешірім жасау міндеті).

Осылайша, II топ елдерінің бас бостандығын шектеуді тағайындау және жүзеге асыру туралы заңнамасын зерделегеннен кейін, олардың жалпы белгілерін бөліп алайық:

- бас бостандығын шектеу тұрғылықты жері бойынша беріледі;
- бас бостандығын шектеуге сотталғандар заңда белгіленген тыйым салынған және (немесе) міндеттерге ие болады;
- бас бостандығынан шектеуді белгіленген мөлшерде ақшалай жаза арқылы ауыстыруды көздейді;
- бас бостандығын шектеу шартты түрде өтелмейді;
- бас бостандығын шектеудің өтелмеген бөлігін қамауға алу немесе айыппұл (мысалы, Литва Республикасы), бас бостандығынан айыру немесе айыппұл (мысалы, Польша Республикасы) түріне ауыстырылуы мүмкін;
- бас бостандығын шектеу 3 айдан 2 жылға дейінгі мерзімге тағайындалады;
- бас бостандықты шектеу кезінде электрондық бақылау құралдарын пайдалану қарастырылған.

Үшінші топ қылмыстық заңнамасында Ресейдің бас бостандығын шектеуіне айтарлықтай ұқсас жазалар бар мемлекеттерден тұрады.

Мысалы, Испания Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес сотталған өзінің ұсыныс жасаған ауданына баруға не белгілі бір аудандарға баруға не болмаса қылмыстан зардап шеккен адамға немесе оның отбасына тұрып жатқан елге қайтып оралуға тыйым салынады [88]. В.С. Егороватың ойынша бұл жазалау емес, тек сотталушыға әсер ету құралы ғана [89, 95-б.]. Бұл ұстаныммен келіспеу қиын, өйткені жазаны өтеу сотталушыға әсер етуі керек, белгілі бір қолайсыздықтар сотталған адамның мінез-құлқын түзетуі тиіс. Өз кезегінде, жоғарыда келтірілген норма Испанияның Қылмыстық кодексінің 48-бабында профилактикалық сипатта болады және жәбірленушіге және оның отбасына қатысты қауіпсіздік кепілдіктерін қамтамасыз етеді, бұл сотталушылардың құқықтарын бұзады.

АҚШ-да пробация қызметі кеңінен таралған. Жалпы алғанда, пробация – шартты түрде сотталған, сотта сотталушы арнайы соттардың қадағалауымен сот белгілеген сынақ мерзімінің ұзақтығына орналастырылады; бірқатар қосымша шектеулер болуы мүмкін (белгілі бір жерлерге бармау, белгілі бір

адамдармен байланысудан бас тарту және т.б.) [90, 492-б.]. Бірінші рет 1913 жылы заң күшіне енген кезде, сотталушыны қоғамдық жұмыстарын түрмеде түнде өткізуге мәжбүрлеген болатын. 1982 жылдан бастап, АҚШ-та сотталған адамға бірнеше міндет жүктелген кезде кішігірім топқа арналған қарқынды қадағалаумен сынақтан өту кеңінен қолданылды (мысалы, қоғамдық жұмыстарды орындау, жәбірленушіге келтірілген залалды өтеу). Федералды деңгейде тағылымдама жазалау түрі ретінде 18-бөлімде (§ 3561-3566) АҚШ-тың Кодексінде белгіленеді, онда сынақ сұрақтары көрсетіледі, сотталған адамға міндетті және дискрециялық талаптар тағайындалады, сынақ мерзімі, оны жою үшін негіздері көзделген [91, 44-б.].

Бақылау екі-үш жылға дейінгі мерзімге, яғни шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін (қарқынды тергеуді қоспағанда) жасалған қылмыстар үшін тағайындалады. АҚШ-тың федералдық соттарын түзету және қадағалау жөніндегі әкімшілік департаменті жариялаған материалдарға сәйкес сынақ мерзімі басқа жағдайлармен қатар үйде қамауға алынуы мүмкін [92, 46-б.].

Бізге АҚШ-тағы пробацияның әртүрлі шектеулермен біріктірілуі қызықты болып отыр:

1. Коменданттық сағат – құқық бұзушының белгілі бір уақыт аралығында үйде болғанын, мысалы, түнде. Мұндай жаза амбулаториялық емделумен және қарқынды тергеумен бірге қолданылуы мүмкін.

2. Тұрғын үйде ұстау – құқық бұзушының тұрғылықты жерінде, негізгі жұмыс орнында немесе оқу орнында оқып жүрген жағдайларды қоспағанда, үйде болуы.

3. Үй – бас бостандығынан айыру қылмыскердің үйде тұрақты тұруын көздейді [93, 81-84-б.].

Қарқынды тергеу балама жазалау болып табылады, ол өздігінен түзету процесінде қылмыскерді тартудың жоғары деңгейін талап етеді. Қарқынды тергеудің мақсаты – сотталған адамның тұрақты бақылануы. Шектеулермен қатар қылмыскерге белгілі бір міндеттер жүктелуі мүмкін, ол қатаң түрде орындалуы керек.

Әдетте, қарқынды тергеу барысында мынаған назар аудару керек: дәрі-дәрмектерді кездейсоқ тексеру; пробация қызметтеріне бару және олардың уақытын ұйымдастыру тәртібі; сотталған адамның коменданттық сағатты сақтау жөніндегі міндеті; қозғалысқа және белгілі бір орындарға баруға басқа шектеулер енгізу; қылмыс жасаған адамның жәбірленушіге қатысты өтемақысын жүзеге асыру; атыс қаруына ие болудан бастарту; психикалық ауытқушылық, алкогольизм немесе нашақорлық үшін емдеу курсынан өтуі; қоғамдық түзету мекемесінде тұру; бақылауға алынған мүлікті иеленуге тыйым салу; сотталған адамды жұртшылыққа, жеке немесе коммерциялық емес оңалту бағдарламасы; сотталған адамның уәкілетті лауазымды адамның мінез-құлқына бақылау жасау. Шарттардың тізімі толық емес және кеңейтілуі мүмкін, ол біздің ойымызша, сотталған адамға тағайындалған жазаны даралауға мүмкіндік береді.

АҚШ-та сынақтан өткізу электронды бақылау құрылғысын (электронды білезік) пайдалану арқылы жүзеге асырылады, бұл үйде немесе жұмыс

барысында сотталғандарды бақылауды көздейді [94].

И.Д.Козочкиннің айтуынша сынақ мерзімінің мұндай болмауы фрагментация, сынақ мерзімін қолданудың бірыңғай жүйесінің жоқтығы, себебі АҚШ-та ересектерге арналған 885 және кәмелеттік жасқа толмағандар үшін пробация қызметтері бар, ал кейбір елдерде олардың қызметі бір-бірімен үйлестірілген [95, 283-б.]. Осыған қарамастан, пробация жазалауды жекелендіруді алдын ала анықтайды, өйткені ол әртүрлі вариацияларда (шектеулерден және міндеттемелерден материалдық өтемақыға) тағайындалуы мүмкін.

Швецияның сот төрелігі жүйесі негізделген принцип – бас бостандығынан айыруды болдырмау, себебі ол адамның еркін өмірге қайта оралуына көмектеспейді. Осыған байланысты Швецияда сотталғандардың көпшілігі бас бостандығынан айыруға сотталмайды [96]. В.А. Пертлидің айтуынша Швецияда кез-келген тұтқындар (қамауда ұстау режимін немесе жаңа қылмыс жасағаны туралы қатаң түрде бұзған жағдайларды қоспағанда) шартты түрде бас бостандығынан айыру мерзімінің үштен екісінен кейін босатылады. Осылайша, тергеу офицерлері түрмеде бас бостандығынан айыру орындарында жұмыс жасайтын сотталғандар үшін білім беру үдерісінің сабақтастығын қамтамасыз ететін түрмеге қамқорлықпен жұмыс істей бастайды және оның шекараларын қадағалау жағдайында жалғасады [97, 233-б.]. Алайда, сынақтан өту кезінде сот бұл айыпталушының одан әрі қылмыстық іс-әрекеттерге жол бермеуіне, сотталушының жеке немесе әлеуметтік жағдайында айтарлықтай жақсаруына әсері бар не жоқ екендігіне көңіл бөлуі қажет [98].

Сонымен қатар, еріктілер мен басқа да қоғамдық ұйымдарды сынақ мерзімінде жазасын өтеген адамдармен әлеуметтік жұмысқа қатысу көзделген. Мәселен, ерікті адамдарға бас бостандығынан айырудан басқа жазасын өтейтін адамдарға қадағалау функцияларын орындау жүргізу белгілі болып табылады. 5 мыңға жуық волонтер палаталардың 43%-ын басқарады, бұл пробация қызметінің инспекторларына анағұрлым жеңілдік болып табылады [99, 64-б.]. Біздің пікірімізше, Швецияның тәжірибесі, бас бостандықты шектеу туралы жазалауды жүзеге асыруда Қазақстан үшін құнды болып табылады. Шындығында, еріктілерді, мысалы, заңдық білім беретін жоғары оқу орындарының студенттерінен Қазақстан Республикасында қылмыстық атқару инспекциясына бас бостандығынан шектеу туралы үкімді орындауда көп көмегін тигізер еді. Студенттердің бұл іс-әрекеті өндірістік тәжірибе ретінде де қарастырылуы мүмкін. Сонымен қатар, бостандықты шектеу үшін сотталғандармен осындай жұмыс, сөзсіз оның мінез-құлқына ғана емес, студенттерді практикалық дағдылармен байытады, бұл оқу процесіне оң әсер етеді.

Пробация қызметі Англияда да кеңінен қолданылды, ол арнайы лауазымды адамның қадағалауымен қылмыскерді шартты түрде сотталған адамға қолданылатын сынақ болып табылды. Кінәлі тарапқа: «... белгілі бір сағаттарда резиденциядан кетуге, сондай-ақ басқа да міндеттерге: өтемақы төлеуге, түзеу мекемесінде тұруға, ...» [100]. Қызықтыратыны, пробация қызметі әртүрлі

балама жазалар үшін сотталған әйелдерге топтық әсер ету бағдарламасын ұйымдастырады. Бұл бағдарламадағы дәрістер, пікірталастар мына мәселерді талдайды: нашақорлық, ішімдік, шылым шегу, денсаулық сақтау, дене бітімінің жақсы және көрінісін қолдау, отбасылық қақтығыстар, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа; балаларға қарсы зорлық-зомбылықты қамтиды, нәсілдік кемсітушілікке, жұмысқа және білім алуға, өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі бағалауға деген сезімін білдіреді. Екі аптаның ішінде мәдени бағдарлама – театрлар мен кинотеатрларға, мұражайларға және көрмелерге бару ұйымдастырылады.

Біздің ойымызша, пробацияның ағылшындық нұсқасы классикалық үлгі болып табылады, себебі ондағы басты назар сотталғандарды қадағалауға емес, олардың қоғамға бейімделуіне аударылған.

Францияда кәзіргі кезде жазалаудың жаңа нысаны, яғни қоғамдық соттық нысаны қолданылуда. Сот сотталғанға келесі шараларды қолдануы мүмкін: «сотталған судьяның немесе тағайындалған әлеуметтік қызметкердің шақыруына келуге; әлеуметтік қызметкердің баруына және оған сотталған адамның өмір сүруін бақылауға және өз міндеттерін орындауды бақылауға қажетті ақпарат немесе құжаттарды ұсыну; әлеуметтік қызметкерді өзінің жұмыс орнын өзгерту туралы ескерту; әлеуметтік қызметкерді өзінің тұрғылықты жерін немесе кез келген кетуін өзгерту туралы ескертуге және оны қайтып келгені туралы хабардар етуге; судьяға өзінің кез-келген шетелге шығуы және жұмыс орнын немесе тұрғылықты жерінің өзгерісіне қатысты хабар беруге міндетті ... » [101].

В.А. Пертли пробацияның мәнін зерттей отырып, пробация кез келген тұлғаға тағайындалуы мүмкін екенін, яғни оның қанша уақытқа сотталғанына қарамастан өтелетінін айтқан болатын. Режимді орындау сотталғанның әрекеттеріне қадағалау жүргізуді білдіреді, бұл үрдісті Комитет жүзеге асырады. Комитет жұмысына қоғамдық негізде қадағалау жүргізуге өз еркін білдерген азаматтар тартылуы мүмкін. Комитеттің кәсіби қызметкерлері өз лауазымы бойынша тәрбиешілерге теңестірілген болады [97, 234-б.].

1998 жылдан бері Латвияның жазаларды орындау туралы Кодексіне пробация қызметіне байланысты анағұрлым ауыр қылмыстар барысында жәбірленуші мен кінәлі тұлғаның арасындағы татуласу үрдістерін жүргізетін әрекеттер туралы новеллалар кіргізілген болатын. Пробация қызметі кәмелетке толмағандардың қоғамдық жұмыстарға тартылуын қадағалайды, пробация қызметі тек қана жоспарды істеп қана қоймайды, оларды жүзеге асырады. Латвияда пробация қызметіне сонымен қатар түрмелермен қарым қатынас орнату, босағаннан кейін көмек көрсету, қылмыстардың алдын алу мақсатында құқық қорғау органдарымен сабақтаса жұмыс істеу деген сияқты қызметтер тапсырылған [102].

Молдова Республикасында пробация органдарының ұйымдастырылуы мен қызмет етуін реттейтін «Пробация туралы» заң әрекет етеді. Осы заңға сәйкес, пробация – қылмыстық заңмен жанжалдасқан тұлғалардың, оларды қоғамдық ыдырауының, сонымен қатар бас бостандығынан айырылған

тұлғаларды жаңа қылмыстық құқық бұзушылықтарды қайталамауға бейімдеуді сипаттайтын психоқоғамдық бағалау [103].

З.Ш. Махмудов осы заңды түсіндіре отырып, пробацияның бірнеше түрін көрсетті:

- сотқа дейінгі пробация – күдіктінің, айыпталушының, сотталушы тұлғасының психоқоғамдық бағалауы;

- коммунитарлы үкімдік пробация – бас бостандығынан айыру түріндегі жазадан оның мінез құлқын және әрекеттерін қадағалаумен босатылған тұлғаларды қайта қоғамға бейімдеуге бағытталған шаралар жиынтығы;

- пенитенциарлы пробация – пенитенциарлы ұйымдарда жүргізілетін қоғамдық тәрбиелеу шараларының жиынтығы және босатуға дайындалу шараларының жиынтығы;

- постпенитенциарлы пробация – бас бостандығынан айыру мекемелерінен босап шыққан тұлғаларға көмек беру [104, 146-б.].

Пробацияның мүшесі болып пробация міндеттерін орындауға ерік білдерген тұлғалар бола алатынын еске салу керек. Еріктілердің бұл қызметі келісімшарт негізінде жүзеге асырылады. Еріктілердің жолға және осы үрдіске байланысты кеткен шығындарының орны толтырылады.

Пробацияны қолданатын елдердің заңнамасын зерттей келе, оның біздің еліміздегі қылмыстық заңнамасымен ұқсастығын байқауға болады.

Алайда, пробация тек бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларға сотталған тұлғаларды бақылау ғана емес, сонымен қатар олардың қоғамдық бейімделулеріне, қайта келулеріне, соның ішінде еңбекке тұрғызу, пәтермен қамтамасыз етуге де бағытталған.

Осылайша, III топ елдерінің заңнамасын зерттей келе келесідей қорытындыға келуге болады: қылмыстық-атқару заңнамасы сотталғанның бостандығын шектейтін қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды тағайындауға негізделеді. Осындай шаралардың жарқын мысалы ретінде АҚШ, Швеция, Англия, Латвия елдерінде қалыптасқан қызметтерді атауға болады.

Сонымен, шетелдердің бас бостандығын шектеу түріндегі жазаларды тағайындауын салыстырмалы түрде зерттей келе келесідей қорытындылар жасауға болады:

- бас бостандығынан шектеу I топ елдерінде арнайы ұйымдарында өтеледі, ережеге сәйкес түзеу мекемесінде; II топ елдерінде сотталғанның тұрғылықты мекен жайы бойынша; III топ елдерінде пробация түрінде аралас нысанда өтеледі;

- барлық топ елдерінде сотталғандарды бақылау көзделген;

- сотталғандарды электронды бақылау және қадағалау тек қана II және III топ елдерінде бар;

- бас бостандығынан шектеуге немесе сол тектес жазаға сотталған сотталғандарға көптеген міндеттер мен тыйымдар көзделген немесе тек қана міндеттер;

- бас бостандығын шектеуге немесе сол тектес жазаға сотталған сотталғандардың міндетін және тыйым салуларды кеңейту мүмкіндігі

қарастырылған.

Осылайша, бас бостандығын шектеуді қылмыстық жазалау деп қарастыру және оны орындалуын ұйымдастыру тек қана түсіндірушілік қызығушылыққа ие.

Қылмыстық заңнаманың ізгіленуі әлемдік бағалау бағанына айналып бара жатқанын да ескеруіміз қажет: бас бостандығынан айыруымен байланысты емес жазалар дамып келе жатыр, оның ішінде Қазақстанда тыс қалып қойған жоқ. Алайда, біздің зерттеулерімізге сәйкес бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаларды құқықтық реттеу Қазақстан Республикасына карағанда шетелдік мемлекеттерде кең түрде жүзеге асырылуда.

2. Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды нормативтік-құқықтық реттеуді оңтайландыру

2. 1 Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындау тетігінің ұғымы мен элементтері

Бостандықты шектеу түрінде жазаны егжей-тегжейлі зерделеу үшін оны Қазақстан Республикасында қолданыстағы практикасына талдау жасау қажет.

Іс жүзінде кез-келген қылмыстық жазаны орындау күрделі және көп қырлы құбылыс болып табылады, сондықтан теорияда мұқият, жан-жақты қарау қажет. Сондықтан, талдаудың толықтығы үшін біз осы үдерісте белгілі бір кезеңдерді ажырата білуіміз керек.

Бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазаны орындау процесін (біз еске алсақ, бұл қазақстандық құқықтың қолдану практикасы үшін қылмыстық жазаның салыстырмалы түрде жаңа түрі) зерттеуге ыңғайлы болу үшін біз үш кезеңге бөлдік:

- қылмыстық-атқару инспекциясында есепке алу;
- жүктелген шектеулерді ескере отырып, бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу ;
- бас бостандығын шектеуге жазаланғанды тіркеуден шығару.

Әр кезеңде қылмыстық-атқарушы инспекция (бұдан әрі - инспекция) ерекше рөл атқарады. Яғни, сотталғандарға қатысты бас бостандығын шектеу түрінде жазаның орындалуын бақылайтын мамандандырылған мемлекеттік орган.

I. Бостандығын шектеуге сотталғанды қылмыстық-атқару инспекциясында пробация қызметінде есепке алу. Бұл саты инспекцияға соттың үкімінің (анықтаманың, қаулысының) көшірмесінің келуімен басталады. Осы үкімді кіріс құжаттардың журналында және сотталғандардың есеп журналында тиісті тіркеуден кейін, оны орындауға қабылдағаны туралы сотқа хабарлама береді. Сол күні бас бостандығын шектеуге сотталған адамға жеке іс жазылып, тіркеу карточкасы толтырылды.

Бостандығын шектеуге сотталған тұлғаның жеке ісі келесі құжаттардан тұрады:

- сот үкімінің, еңбек кітапшасының, жеке куәлігінің, паспорттың көшірмелері;
- сотталған адамның тұрғылықты жерінен (болған жағдайда) уақытын өтемегені туралы қаулының көшірмесі;
- жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзуға рұқсат етілмеушілік туралы ескерту;
- соттың шектеулерін бұзуға жол бермеу туралы ресми ескерту (сотталған адам осы құжатпен таныс екендігін растай отырып);
- сотталған адамға жаза қолдану туралы шешімнің көшірмесі. Инспекция

қызметкерлері Қазақстан Республикасының «Дербес деректер туралы» талаптарына сәйкес сотталғандардың жеке істерінің сақталуын қамтамасыз етулері керек.

Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін дамыту тұжырымдамасын 2020 жылға дейін іске асыру шеңберінде пенитенциарлық инспекция іс қағаздарын электронды түрде жүргізеді және сотталғандардың автоматтандырылған деректер базасын қалыптастырады.

Аталған базаға келесі ақпарат енгізіледі:

- 1) жаза түрі мен мерзімі;
- 2) жүктелген міндеттер мен шектеулер;
- 3) сауалнамалық деректер, фотосуреттер;
- 4) сотталған адам жасаған бұзушылықтар;
- 5) жазалау және көтермелеу шаралары;
- 6) жазалауға қатысты сот шешімдері;
- 7) тіркеуден шығару себептері.

Қазақстан Республикасының ҚПК 5-бөлімі 470-бабына сәйкес сот сотталушыны бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазаға соттаса, ол күзетпен ұсталған болса, оны дереу күзетпен ұстаудан босатады. Сол сияқты, бас бостандығынан айыру жазасы ҚК 73-бабы 3-бөлімі мен 78-бабы 2-бөлімі негізінде сотталғанды күзетпен ұстаудан босатады.

Мекеменің әкімшілігі алдын ала Пробация қызметіне сотталғанды жіберетіндігі туралы хабарламаны және оны есепке қою үшін пробация қызметіне бару бағыты мен уақытын көрсете отырып, жазаны өтеу орнына бару туралы ұйғарым береді.

Мекеменің әкімшілігі сотталғанның тұрғылықты жері бойынша пробация қызметіне сотталғанның жеке ісін, жазаны ауыстыру туралы сот қаулысы, бару күні туралы ұйғарымды жолдайды.

Ұйғарымда жазаны өтеу орнына бару туралы мерзімі (ұйғарымды алған күннен бастап үш күн мерзімінде) көрсетіледі. Осы ұйғарымда билеті және жолға қаражаты берілгені туралы белгі болады. Бас бостандығынан шектеу түріндегі жазаны өтеу орына барудан жалтару туралы жауаптылық жөнінде сотталған ескертіледі. Бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеу мерзімі Пробация қызметі заңды күшіне енген соттың үкімін, қаулысын орындауға қабылдаған күннен бастап есептеледі.

Бас бостандығынан шектеуге сотталған адам жазаны өтеу орнына тиісті мерзімде бару немесе келу туралы ұйғарымды алудан бас тартқан жағдайда айдауылмен барады. Осындай тәртіппен барудың шарты ешқандай дәйекті себептердің болмауы.

Сотталған адам жазасын өтеу орнына белгіленген мерзімде бармаған кезде пробация қызметі бастапқы іздестіру іс-шараларын жүргізеді және 15 тәулік ішінде сотталғанның тұрған жері анықталмаса, іздестіру кезінде жиналған материалдардың бірінші данасын ішкі істер органдарына іздеу жариялау үшін жолданады. Материалдардың көшірмелері сотталғанның жеке ісіне тігіледі.

Егер сотталған тұрғылықты жерінен жалтарса және оның тұрған жері 30 тәулік мерзімінде анықталмаса, іздеуге жарияланған соттың санкциясымен ұсталуы мүмкін.

Егер сотталған іздеу кезінде ұсталып, ол жазаны өтеуден қасақана жалтарғаны анықталса, Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабына сәйкес сотқа бас бостандығынан шектеудің өтелмеген мерзімін нақ сол мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазамен ауыстыру туралы ұсыныс жолдауы мүмкін [105].

Еркіндікті шектеу кәмелетке толмағандарға, яғни жазаны орындау кезінде 18 жасқа толмаған адамдарға да қатысты. Олар ата-аналармен немесе басқа заңды өкілдермен бірге шақырылады [106].

Бас бостандығын шектеу түрінде жазаға тартылған ересек адам осы тіркеу туралы хабарлама алғаннан кейін үш күн ішінде тұрғылықты жері бойынша ҚР ҚАК 66-бабына байланысты қылмыстық-атқару инспекциясына келуге міндетті.

Сонымен бірге, сотталған адам суретке түсіру, саусақ іздерін тіркеу, яғни тұлғаның папиллярлы құрылымдарының ерекшеліктері туралы және оның жеке басы туралы ақпаратты алу, адамның жеке басын куәландыратын немесе растайтын құжаттарды жазу, сақтау, жіктеу және беру қылмыстық атқару инспекциясы органдарының қызметі болып табылады.

Қолданыстағы тәжірибені ескере отырып, сот пен инспекция арасындағы қарым-қатынастарда, әдетте ешқандай шағымдар жоқ екендігін атап өтуге болады. Ерекше жағдайларда инспекция қызметкерлерінің тәртіпсіздігінен байланысты, тіркеу карточкасының толықтырылуының кешіктірілуімен байланысты кейбір бұзушылықтар болуы мүмкін.

Сондай-ақ мынадай сипаттамаларда бұзушылықтар болуы мүмкін:

- соттың үкімінің (қаулысының) көшірмесін алған күннен бастап 15 күн ішінде сотталған адамға инспекция қызметкерлерінің кінәсінен жаза тағайындау туралы, қолының таңбасын алу арқылы хабарламаның және оның сәйкестендіру құжаттарының берілмеуі (Қазақстан Республикасының зерттелген субъектілерінің аумағында тіркелген бұзушылықтардың жалпы санынан 3%);

- инспекция кәмелетке толмаған сотталған адам ата-аналарымен немесе қамаудағылардың құқықтары мен мүдделерін қорғайтын өзге де заңды өкілдерімен шақырады, бірақ бұл адамдар әртүрлі себептермен (дербес жағдайлар, аурулар, мас күйінде) келмейді (бұзушылықтардың жалпы санының 37% Қазақстан Республикасының зерттелген субъектілерінің аумағында);

- бас бостандығын шектеу түріндегі жазаға кесілген ересек адамды тіркеу үшін тұрғылықты жері бойынша пенитенциарлық инспекцияға тиісті хабарлама алғаннан кейін үш күн ішінде келмеуі (Қазақстан Республикасының тексерілген субъектілерінің аумағында тіркелген бұзушылықтардың жалпы санының 60%).

Еркіндігін шектеу мерзімінің басталу сәті, басталу кезеңі бас бостандығынан айыруды тағайындау кезінде сотталушыны тіркеу, жазаның негізгі нысаны ретінде орналастыру және жазаны өтеудің қосымша нысаны

ретінде сотталған адам мекемеден босату күні, жазаның өтелмеген бөлігін түрімен ауыстыру кезінен саналады.

Алайда, іс жүзінде, бостандықты шектеу мерзімін дұрыс есептемеу кездеседі. Осылайша, ШҚО облысының Ридер аудандық сотының 2016 жылғы 12 сәуірдегі қаулысында негізгі жазасы бостандығын шектеуге сотталған Г. құжаттарында бостандығының шектелу уақыты 2016 жылдың 12 сәуірінен деп көрсетілген, алайда жазалаудың негізгі нысаны ретінде тағайындалған бостандықты шектеу мерзімі сотталған адам қылмыстық-атқару инспекциясында тіркелген күннен бастап есептеледі. Іс материалдарына сәйкес, Г. қатысты бұл мерзім 2016 жылғы 14 мамырдан бастап есептеуге болады.

Сонымен қатар, бас бостандығын шектеу кезінде қамауда болған уақыт (қамауда екі күн бас бостандығынан айыру) және сотталған адам түзету мекемесінен тұрғылықты жеріне (бір күн үшін бір күн) кететін уақыт есептеледі және уақыт есептелмейді, егер негізсіз себептермен сотталған адамның бір күн ішінде тұрғылықты жерде рұқсатсыз болмауы саналады.

II. Сотталғандардың белгіленген шектеулерді ескере отырып, бостандығын шектеу нысанында қызмет ету. Жазаны орындау процесінің екінші кезеңінде бостандығын шектеу түрінде сотталушыға жүктелген шектеулердің жазбаларын жүргізу маңызды, оларды сот тағайындаудың міндетті сипатына қарай екі топқа бөлуге болады. Бірінші (негізгі) біз мынадай шектеулерді жіктейміз:

- тиісті әкімшіліктік аумақтық ауданның аумағынан кетпеу;
- инспекцияның келісімінсіз тұрғылықты жерді өзгертпеу;

Екінші (қосымша) топ келесі шектеулерден тұрады:

- үйден белгілі бір уақытта кетпеу;
- тиісті әкімшіліктік аумақтық аумағында орналасқан белгілі бір орындарға бармау;
- бұқаралық және басқа іс-шараларға қатыспау;
- инспекцияның келісімінсіз жұмыс орнын және (немесе) оқу орнын өзгертпеу.

Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабының 1-бөлігіне сәйкес сотталған адамның аталған мамандырылған мемлекеттік органның келісімінсіз тұрғылықты жерін немесе тұратын жерін өзгертуге, сондай-ақ тиісті әкімшіліктік аумақтық аумағын тастап кетуіне байланысты шектеулер белгілеу міндетті болып табылады. Осылайша, аталған жазаны тағайындаған сот бір мезгілде екі шектеулерді де тағайындауға тиіс.

Сонымен қатар, соттың пайымдауынша, шектеулер анық белгіленбестен, бұл жаза түрі толық емес деп санайды, болашақта орындалуы мүмкін емес және ең бастысы, Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабының 1-бөліміне қайшы келеді, соттың үкімі бойынша аталған мамандандырылған мемлекеттік органның келісімінсіз сотталған адамның тұрғылықты жерін немесе тұратын жерін өзгерту туралы шектеулерді белгілеуін көрсете отырып, сондай-ақ тиісті әкімшіліктік аумақтық аудан аумағынан тысқары жерлерге шығуға жол берілмейді, бұл сот тәжірибесінің үлгісімен расталады. Осылайша, Ридер

аудандық сотының 2017 жылғы 17 наурыздағы 1-56 қылмыстық іс бойынша қаулысында И.А Тескинге жазасын тағайындау кезінде мынадай шектеулер қойылған: аудандық қылмыстық-атқару инспекциясына хабарламай, тұрғылықты жері мен жұмыс орнын өзгертпеуге, аталған инспекцияда айына бір рет тіркелуге жатады. Алайда, ШҚО сотының қылмыстық істер жөніндегі сот алқасы, 2017 жылғы 26 сәуірдегі кассациялық қаулысында оны Қазақстан Республикасының ҚАК сәйкессіздіктерге сілтеме жасай отырып, жойды. Демек, мұндай жағдайларда Ридер аудандық соты заң талаптарын орындамады, шектеулерді белгілемеді, Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабының 1-бөліміне қайшы келді, соның салдарынан үкімді жою туралы шешім қабылданды. Біздің пікірімізше, сот тәжірибесінің бұл үлгісі өте айқын және Қазақстан Республикасының басқа аймақтарының соттары үшін үлгілі іс болуы мүмкін.

Көрсетілген оқиғадан басқа жоғарыда аталған шектеулерді енгізу практикасы теорияда да, инспекция арқылы оларды жүзеге асыру барысында да көптеген дау тудырады. Бұл зерттеудің тақырыбын тәжірибелік талдауға неғұрлым сәйкес келеді. Сонымен, жоғарыда аталған бас бостандығын шектеулерінің түрлерін қарастырайық.

1) Әкімшіліктік аумақтық ауданынан тысқа шығуды шектеу. Белгіленген шектеудің мәнін түсіндіру үшін әкімшіліктік аумақтық ауданның ұғымын білу қажет. Әкімшіліктік аумақтық мекеме ретінде «Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың жалпы принциптері туралы» заңының 2-тармағы қалалық немесе ауылдық елді мекен, қала ауданы, қалалық округ немесе республикалық маңызы бар қала деп түсініледі. Әкімшіліктік аумақтық округ бірнеше елді мекендерді немесе қоныс аударатын елді мекендерді және ортақ аумақты біріктірілген аумақтарды қамтиды. Қалалық округ - қалалық округ құрамына кірмейтін қалалық елді мекен.

Сотталушыдан шығуға тыйым салынған аумақта бостандығын шектеу түрінде жаза қолдану кезінде, әкімшіліктік аумақтық округ құрамына кірмейтін қалалық елді мекеннің аумағы немесе сотталушының тұрып жатқан тиісті әкімшіліктік аумақтық ауданының аумағы ретінде түсіну керек. Мысалы, Қарағанды облысындағы Теміртау қаласындағы сотталғандар үшін шығуға тыйым салынған аумақ - «Теміртау қаласы» әкімшіліктік аумақтық аумағы.

Біз зерттеген Қазақстан Республикасы субъектілеріндегі әкімшіліктік аумақтық шекараларын тастап кету туралы шектеулер 82% жағдайда қолданылған.

2) Инспекцияның келісімінсіз тұрғылықты жерінің өзгеруін шектеу. Оның мәні Қазақстан Республикасы азаматының тұрақты немесе басымды тұрғылықты жеріне байланысты болады. Сондықтан шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрғылықты жері жоқ адамдарға тағайындалуы мүмкін емес.

Тұрақты немесе басым аумақта тұратын тұлға - «Қазақстан Республикасының азаматтарының еркін жүріп-тұруға, тұрғылықты жерін және тұрғылықты жерін таңдау құқығы туралы» Заңының 2-бабына сәйкес оның

тұрғылықты орны (тұрғын үй, пәтер, үй-жайлар және т.б.) [107]. Тұру орны - азамат уақытша тұратын орын, қонақ үй, санаторий, демалыс үйі, пансионат, кемпингтер, туристік база, медициналық мекеме немесе басқа ұқсас мекеме, бас бостандығынан айыру немесе мәжбүрлі еңбек ететін немесе азаматтың тұрғылықты жері болмайтын тұрғын үй [108]. Қазақстан Республикасының ҚАК 44-бабында сот тұрғылықты жерін өзгертуге ғана емес, сондай-ақ тұру орны үшін де соттылықты шектеу белгілей алады. Шынында да, сотталған адам тұрақты орнын (тұруға) ауыстыру туралы жазбаша сұрау салу арқылы қылмыстық-атқару инспекцияның әкімшілігіне жүгінуге құқылы, содан кейін инспекция 10 күннен кешіктірмей шешім қабылдайды. Өзінің тұрғылықты жерін өзгерткен сотталған адам жаңа тұрғылықты жеріне келген күннен бастап 7 күннен кешіктірмей тіркелуге міндетті.

Біздің сауалнамамыздың нәтижесі бойынша, қылмыстық-атқару инспекция қызметкерлерінің 96% -ы қысқа мерзімде тіркелу мерзімін ескере отырып, тұрғылықты жерін өзгерткен сотталғандарды тиімді бақылау мүмкіндігін қарастырады. Біздің ойымызша, бақылауды жүзеге асыру мәселесі сотталған адамның бостандығын шектеу орнын өзгеруімен тексеру барысында туындайды.

Осылайша, орналасу жеріне келуден кейін 90 күннен кейін (бұл мерзімнен ерте не кеш болмау керек) тіркеу қажет. Бұл жағдайда сотталушы жалға берушілерден және олардың жанұядағы барлық мүшелерінен рұқсат алуыңыз керек, оның ішінде мемлекеттік немесе әкімшіліктік аумақтық тұрғын үй қорларында тұратын жағдайда олардың отбасыларының уақытша жоқ мүшелері; тұрғын үй-жайлардың иелері; тұрғын үй-жайлардың иелері; тұрғын үй құрылысы басқармалары немесе тұрғын үй кооперативтері басқармаларының, егер кооперативтің мүшелері осы үйдің иелері болмаса.

Мұнда қазіргі заманғы Қазақстан Республикасының тіркеу жүйесі туралы пікір айту қажет. КСРО-дан мұрагерліктен қалған «тіркеу» түріндегі мұра құқықтық сипаттағы көптеген кедергілерді тудырады. Атап айтқанда, бұл бір жерде тіркелу мүмкіндігі және шын мәнінде мүлдем басқа жерде өмір сүру. Бостандығын шектеу үшін сотталған адам Қазақстан Республикасының бір өңірінде нақты тұрғылықты жері бар жағдайды елестетіп көріңіз, паспорт бойынша тіркеу орны - тағы басқа аумақтағы тұрғылықты жер. Бұдан басқа, белгілі бір жерде тіркелген адам тіркелген жерде тұрғын алаңын пайдалану құқығына ие. Көптеген жағдайларда қазіргі Қазақстан Республикасының тәжірибесінде адамның нақты тұрғылықты жері еш жерде тіркелмеген. Азаматтардың сауалнамасының нәтижесі бойынша респонденттердің 87,0% пәтерді жалдаған жағдайда келісімшарт жасалмайтынын түсіндірді. (Қосымша № 2). Пәтерлерді жалға алу келісімшарттары әрдайым жасала бермейді, яғни, белгілі бір жерде адамның іс жүзінде болуын анықтау мүмкін емес.

Бұдан келесідей сұрақ туындайды: егер пәтерді келісімшартсыз жалға алған адам бас бостандығын шектеу үшін сотталған болса, оның тұрақты тұрғылықты жерін бақылау орнату үшін табуға бола ма? Сот төлқұжаты тіркелген орнын ғана белгілей алады. Бірақ бұл елдің басқа бір аймағында

болуы мүмкін немесе осы адамның тұруына нақты жағдай болмауы мүмкін. Мүмкін, бұл факторлардың барлығы соттар үкімі бас бостандығын шектеу түрінде жаза тағайындауға қатысты сирек кездеседі. Бірақ, атап өткендей, егер сотталған адам шартты түрде бас бостандығынан айыруға сотталса, шамамен бірдей қиындықтар заң күшін күтеді.

Түрлі себептермен тұрғылықты орны жоқ, қылмыс жасаған адамдар туралы ұмытпау керек. Н.Р. Косевичтің пікірінше, бұл жағдайда сотталған адам дереу құқық бұзушы бола алады, өйткені бостандығын шектеу түрінде жазалауды жүзеге асыруға қойылатын талаптарды орындауға қабілетсіздік болып тұр [109]. Бұл пікірмен келіспеу қиын, алайда соттың басқа жолмен жүргенін атап өтуге болады. Қарағанды облыстық сотының сот тәжірибесіне жүгінеміз. Осылайша, Н.В. Пряхин және С.В. Пряхин Ш. дегеннің үйінде мас күйінде кәмелетке толмаған М. зорлайды. Қарағанды облыстық соты қосымша жаза ретінде міндетті шектеулермен С.В.Пряхинге Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабының 1-бөліміне сәйкес бостандықты шектеуді тағайындады. Бұл жаза айыпталушы Н.В. Пряхинге қолданылуы мүмкін емес, себебі ол тек тіркелген жері ғана емес, сонымен қатар Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрғылықты жері жоқ [110]. Бұл мысал соттың көптеген жағдайларда (біз қараған барлық сот шешімдерінің 53%) іс-қимылдың барлық жағдайларын, атап айтқанда, белгілі бір аумақта тіркеу немесе тұрақты тұру фактісін толық есепке алмайды, осылайша тағайындалған шектеуді инспекциялық қызметкерлерге орындау жауапкершілігін жүктейді.

3) Инспекцияның келісімінсіз жұмыс орнының немесе оқудың өзгеруіне шектеулер. Осы шектеуді реттеу Қазақстан Республикасының ҚК 44-бабының 1-бөлімінде келтірілген. Сотталған адам оның жұмыс орнына және (немесе) оқу орнына ауысуына рұқсат сұрағанда, инспекция апелляцияның объективті, жан-жақты және уақытылы қарауына кепілдік береді. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, инспекцияның келісімі көбінесе ресми түрде болады, бұл Қазақстан Республикасының тағайындалған субъектілерінде бостандығын шектеу үшін сотталғандардың жеке істерін зерттеу нәтижелерімен расталады. Біз анықтағандай, сотталғандардың 12,86%-ы жазасын өтеген кезде олар жұмыс орнын және (немесе) оқуын өзгертті (қосымша № 3). Сонымен бірге, инспекторлардың сауалнамасында респонденттердің 66,10%-ы жұмыс орындарын және (немесе) оқу орындарын өзгертуге (№ 1 қосымша) сотталғандардың келісімін алудың формалдылығын растады.

4) Күннің белгілі бір уақытында үйден (пәтерден, басқа да тұрғын-жайдан) кетуді шектеу. Сондай-ақ күннің белгілі бір уақыттарында үйде жоқтығына шектеу, әдетте, 22: 00-ден 06: 00-ге дейін (бірақ ерекше жағдайлар бар), ҚР ҚАК 69 бабының 2-бөліміне сәйкес қадағалауды жүзеге асырған кезде, қылмыстық атқару инспекцияның қызметкері сотталған адамның үйіне кез-келген уақытта (түнгі уақытты қоспағанда) баруға құқылы. Осыған байланысты біз В.Б. Рабалдановтың ұстанымымен келісеміз, өйткені тұрғылықты жерін бақылаумен шектелген инспекцияның тексеруі сотталушының оның белгілі бір уақытында тұрғылықты жерінен кетпеуін бақылауды толық қамтамасыз ете

алмайды [111, 19-б.]. Бұл сотталған адамдарды бақылау мен қадағалаудың техникалық құралдарының болуы ғана оның тұрған жері туралы толық ақпарат беруі мүмкін. Алайда, қазіргі уақытта барлық инспекцияларды осындай құралдармен толық жабдықтау мәселесі ашық. Бұл сондай-ақ бостандығын шектеу түрінде жазаны салыстырмалы түрде сирек пайдаланудың себептерінің бірі болып табылады: Таза техникалық себептерге байланысты түнде бақылау мүмкін емес. Басқаша айтқанда, түнде мамандандырылған білезіксіз сотталған адам шын мәнінде өзімен – өзі қалады.

Алайда, жоғарыда көрсетілгендей, мұндай шектеулер міндетті емес. Демек, сот қылмыстық іс материалдарының негізінде бұл шектеуді тағайындау туралы шешім қабылдайды. 32% жағдайда біз зерттеген Қазақстан Республикасының субъектілерінде күннің белгілі бір уақытында үйден (пәтерден, басқа үйден) кетуге шектеу қолданылды. 18% жағдайда инспектор сотталушыға қойылған шектеулерді қосуды және күннің белгілі бір уақыттарында үйден (пәтерден, басқа да тұрғын-жайдан) шығуға шектеу қою туралы өтініш берді [112].

Соған қарамастан, соттың үкімі сотталушының үйден кете алмайтын уақытты анық көрсетуі керек. Біздің зерттеуіміз бойынша, 70% жағдайда сот сотталған адамды үйден 22-тен 06 сағатқа дейін бас бостандығынан шектеуге тағайындады; 9% жағдайларда - 23-тен 06 сағатқа дейін; 5% жағдайда - 21-ден 06-ге дейін; 5% жағдайда - 22-ден 07-ге дейін; 11% - уақытты мүлдем көрсетпеді (№ 9 қосымша).

Бұдан басқа, сотқа тұрғын үйдің нақты мекен-жайын, тұрғылықты жері орналасқан әкімшілік аумақтық құрылымның атауын, шектеулер белгіленетінін көрсету ұсынылады. Дегенмен, біздің ойымызша, әр нақты жағдайда іс жүзіндегі мән-жайларды ескеру ұсынылады. Мысалы, егер сотталушының ауысым кестесінде (түнде қоса алғанда) орындалатын тұрақты жұмысы болса немесе жұмыс үнемі қозғалысқа байланысты болса (қалааралық автобус жүргізушісі, алысқа қатынайтын жүргізуші, курьер және т.б.) болса, онда оған қатысты белгілі бір уақытта үйден шығуға шектеуді қолданған (пәтерден, басқа да тұрғын-жайдан) орынсыз. Егер мұндай шектеуді сотта тағайындайтын болса, оның тұжырымдамасы нақты болуы керек. Күннің белгілі бір уақытында үйден (пәтерден, басқа да тұрғын-жайдан) шығуға шектеу қоюдың нақтылығы, сотталған адамға қатысты инспекцияның сот шешімі бойынша үкімді дұрыс орындауға ықпал етеді.

5) Тиісті әкімшілік аумақтық білім беру аумағында орналасқан белгілі бір орындарға баруды шектеу және бұқаралық және басқа да іс-шаралар өткізілетін орындарға бару және аталған іс-шараларға қатысуға байланысты шектеулер. Бұқаралық іс-шараның жалпы тұжырымдамасы заңды түрде бекітілмеген. Бірқатар заңдар бұқаралық және басқа да іс-шаралардың кейбір түрлерінің ұғымдарын қамтиды. Мәселен, жұрт алдында сөз сөйлеу тұжырымдамасы және оның түрлері Қазақстан Республикасының «Жиналыстар, митингілер, демонстрациялар, шерулер мен пикеттер туралы» Федералдық заңында бекітілген [113]. Діни қызмет түрлері 1997 жылғы 26

қыркүйектегі № 125-ҚРЗ «Ар-намыс бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Федералдық заңында діни тұрғыдағы іс-шаралар көрсетілген [114].

Жалпы алғанда, бұқаралық іс-шаралар маңызына қарай қоғамдық-саяси (немесе қоғамдық), мәдени-ойын-сауық, спорттық-бұқаралық, діни және жарнамалық-коммерциялық іс-шараларға бөлінеді, ал өткізілетін орынға қарай жабық жерлерде өткізілетін іс-шараларға (клубтарда, мейрамханалар, кафелер және т.б.) және ашық алаңдарда (көшелерде, алаңдарда, саябақтарда және т.б.) [115, 38-б.].

Әкімшіліктік аумақтық құрылыс аумағында бұқаралық және басқа да іс-шаралар өткізу орындарына бару және оларға қатысуға байланысты шектеулер енгізу кезінде, тыйым салынатын бұқаралық және басқа іс-шаралардың нақты түрлерін және баруға тыйым салынатын нақты жерлерді белгілеу керек. Әйтпесе, сотталған адамға, сот шығарған үкімнің сөзбе-сөз түсіндірілуіне негізделі отырып, әкімшіліктік аумақтық аумағында өткізілетін барлық жаппай шараларға қатысуға шектеу қойылады. Алайда, біздің ойымызша, мысалы, көрмелерге, театрларға, концерттерге бару, бостандығын шектеуге сотталғандардың түзелу үдерісіне оң әсерін тигізуі мүмкін, бірақ бұл әрекеттер «бұқаралық» санатына жатады.

Мәселен, Қазақстан Республикасының зерттелген субъектілерінде 2017 жылы тиісті әкімшіліктік аумақтық құрылыс және бұқаралық және басқа шараларды өткізетін орындарға баруды шектеп, осы іс-шараларға қатысуды шектеу 27% жағдайларда қолданылды және тек 8% баруға шектеу қойылған жерлер нақты айтылған (мысалы, барлар, мейрамханалар, тойханалар) [116].

Сотталғандарға осы аталған шектеулерді қолдану туралы шешім қабылдаған кезде, соттың таңдаған шектеулерінің тиімділігі дұрыстығына көз жеткізу үшін сотталған адам жасаған қылмыстың сипатын, қылмыс жасаған мән-жайларын, қылмыс жасауға ықпал еткен жағдайларды, сондай-ақ сотталған адамның жеке басы туралы деректерді ескеру керек (деректерді сипаттайтын, сотталған адамның қызуғышылықтары туралы мәліметтерді және т.б.).

Сонымен қатар, іс жүзінде белгілі бір шектеулерді қолдану бостандығын шектеуге сотталғанға әрдайым оң әсер тигізбейтінін атап өткен жөн. Мысалы, егер сотталған адам ішімдікке жүйелі түрде салынса, қоғамғы қарсы өмір салтын ұстанса, онда оған қатысты әкімшіліктік аумақтық құрылыс аумағынан тыс, белгілі орындарға (кафелерге, мейрамханаларға) немесе бұқаралық және басқа шаралар (дискотекаларға, қалалық күндерге және т.б.) баруға шектеу салу жөн емес. Өйткені бұл жағдайда бостандығын шектеуге сотталған адам, белгілі бір орындарға баруды шектемей, алкогольді ішімдікке деген қажеттілігін толық қанағаттандыра алады және түзелу жолына түсе алмайды. Осыдан соттарға, бостандықты шектеудің негізі болатын, міндетті емес шектеулерді тағайындаған кезде, қылмыскердің жеке басылық сипаттамасымен танысуды ұсыну керек. Бұдан басқа, сот шектеулердің түрін таңдауды жеке қарастырғаны маңызды. Алайда, егер сотталған адамға қолданатын шектеулерді таңдау кезінде қандай да оның жеке сипаттамаларын ескере алмайтын болса, сотталған

адамда және оның әлеуметтік ортадағы өзгерістердің нәтижесінде туындайтын бостандықты шектеу түрінде жазаның орындалуы барысында, қандай да бір шектеулерді түзетуге мүмкіндігі бар екенін атап өткен жөн: қылмыстық-атқару инспекциясының дәлелді негіздемесі бойынша сот бұрын белгіленген шектеулерді ішінара жоюы немесе толықтыруы мүмкін.

Жоғарыда аталған шектеулерден басқа, бас бостандығын шектеуге сотталғандар үшін айына бір реттен төрт ретке дейін тіркелуге келу міндетті. Сот қаулысында сотқа бару саны нақты көрсетілу керек. Мысалы, 2017 жылғы 18 мамырдағы Қарағанды облыстық сотының қаулысына сәйкес Ч. азамат 16 жылға бас бостандығын шектеуге сотталды, 1 жыл 6 ай мерзімінде бас бостандығынан айырылды: тұрғылықты немесе орналасу жерін өзгертпеуге, сотталғандардың бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеуді бақылайтын мамандандырылған мемлекеттік органның келісімінсіз әкімшіліктік аумақтық құрылыс аумағын тастап кетуге шектеу қойылған. Сонымен бірге, сот осы адамға белгіленген мерзімде тіркеу үшін аталған органға айына бір реттен төрт ретке дейін келуге бұйырды. Сот алқасы сотталған адамның және оның адвокатының кассациялық шағымдары бойынша істі қарағаннан кейін үкімде сотталушы, айына қанша рет сотталғандарға бас бостандығын шектеу түрінде жазаны бақылау жөніндегі мамандандырылған мемлекеттік органға есепке алынуға қанша рет келу керек екенін көрсете отырып, үкімді өзгертті. Осыдан шығатыны, соттың шешімінде сотталған адамның тіркеуге инспекцияға келуінің санын анық және нақты көрсету керек. Сонымен қатар, нұсқаулықта көрсетілген, инспекция сотталушыны сот үкімімен анықталған мерзімділікке сәйкес тіркейді. Сотталған адамның инспекцияға келуінің санын анық және нақты анықтау осы міндетке ресми түрде қарауды болдыртпауды мүмкіндік береді.

Соттардың бас бостандығын шектеу түріндегі қылмыстық жазалауды қолдану туралы үкімдерін талдай отырып, сотталған адамды мамандандырылған мемлекеттік органда тіркеудің жиілігі айына бір рет (айына 36%) немесе айына екі рет (64% жағдайлары) екені нақты көрсетіледі. (№ 5 қосымша). Дегенмен, мерзімділікті көрсету - бір-екіден үшке дейін дұрыс емес, өйткені әрбір нақты адамға қатысты үкім шығарғанда сот өз құзыретінің шегінде, сотталған адамды сипаттайтын жеке деректеріне негізделіп, оның өз жазасын өтеуге деген қарым-қатынасына байланысты тіркеу мерзімділігінің анықтау керек. Осыдан шығатыны, соттың шешімінде сотталған адамның тіркеуге инспекцияға келуінің санын анық немесе мерзімділігін нақты көрсету керек.

Осылайша, бас бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазаны қолдану тәжірибесін зерделегеннен кейін, біз осы жазаны дұрыс қолданбаған сот актілерінің ең көп саны, соттың қылмыс жасаған адамға қатысты қолданылатын шектеулерге байланысты болды деп таптық (ҚР ҚАК 44-бабы бойынша). Кейбір жағдайларда керісінше жағдай орын алады. Қаралып отырған жазаны шектеудің тізбесі толық болып табылатынына қарамастан, соттар басқа шектеулерді тағайындайды.

Айта кету керек, екі айдан төрт жылға дейін бас бостандығын шектеу мерзімі шағын және орташа ауырлықтағы қылмыс үшін және жазаның қосымша түрі ретінде алты айдан екі жылға дейін созылады, сонымен қатар жасалған қылмыстың кінәсіне байланысты ешқандай айырмашылық жоқ. Л.В. Головкиның ойынша, сотталушының қозғалысын қадағалаудың осы ұзақ кезеңі, яғни адамның «әлеуметтік қатып қалған күйде» болуын қауіпті деп санайды, өйткені оны қадағалау «баяу» және таза формальды түрде болады [117, 10-б.]. Бұл көзқарас өмір сүруге құқылы және онымен қазіргі уақытта келісуге болады. Дегенмен, инспекциялардың техникалық жабдықталуымен бұл мәселені шешуге болады. Сот үкімдері бойынша зерттеу нәтижелерінің негізінде біз бостандығын шектеу мерзімі 6 айдан 2 жылға дейін болатынын анықтадық. Осылайша, сот жазалаудың негізгі нысаны ретінде бас бостандығын шектеуді бір жылдан кем емес мерзімге 31,8% жағдайда тағайындайды, бір жыл мерзімінде - 41,0% жағдайда; 1-ден 2 жылға дейін қоса алғанда 27,2% жағдайда; екі жылдан астам уақыт бойы - біз зерттеген субъектілерде бұл тағайындалмады (№ 7 қосымша). Қосымша жаза түрі ретінде, бас бостандығын шектеуді судьялар 42% жағдайда бір жылдан кем уақытқа тағайындады; бір жыл деген уақытқа 58% жағдайда; 1 жылдан 2 жылға дейін қоса алғанда - біз зерттеген субъектілерге тағайындалмады (№ 8 қосымша). Негізгі жаза ретінде, бас бостандығын шектеу шамасы төрт жыл, бірақ соттар оның максималды уақытқа тағайындалуын қолданбайды. Осындай жағдай бостандығын шектеу кезінде қосымша жазаны тағайындаған кезде болады, оның ең жоғарғы шегі екі жыл, бірақ көп жағдайда соттар бір жыл мерзімімен шектеледі. Сонымен бірге, соттар осындай бас бостандығын шектеу түрінде жаза тағайындаудағы жағдайды құқық қолдану практикасының жеткіліксіздігінің тәжірибесімен түсіндіреді. Біздің ойымызша, негізгі жаза ретінде екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуді тағайындау және қосымша жаза ретінде бір жылға дейін тағайындау толық түсінікті және орынды. Осылайша, сотталғандардың 61,90% бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны өтеудің алғашқы алты айы ең ауыр екенін айтты; 19,05%-ы жазаны өтеудің бірінші жылы ең ауыр болып табылады деп айтты; сотталғандардың 19,05%-ы жазаны өтеудің бүкіл мерзімі ішінде ауыртпалықтың дәрежесі өзгермейді деп санайды. Осылайша, бостандығын шектеуге сотталған адам жүктелген ауыртпалықтарға тез бейімделеді, сотталған адамға жазаны өтеудің алғашқы алты айы ғана қиын болады. Сондықтан бостандықты шектеуді ұзақ мерзімге тағайындау дұрыс емес деп санаймыз. Дәл осындай жағдайда ұзақ мерзімге тағайындалған жаза сотталғанның түзелуіне әсер етпейді.

Сонымен қатар, бостандықты шектеу негізгі және қосымша жаза түрлері ретінде бола алатынын атап өткен жөн. Тиісінше, мұндай тәжірибе ерекше назар аударуды талап етеді. Сонымен, 2017 жылы қосымша жаза түрінде бостандықты шектеуге 8423 адам кесілді, ал 2015 жылы - 1931 адам сотталды [118]. Егер 2017 жылы сотталғандардың жалпы саны 2015 жылмен салыстырғанда төмендеген деп санасақ, сотталғандардың санын қосымша жаза түрінде арттыру маңызды болып отыр.

Қазақстан Республикасының ҚАК құрамында бас бостандығын шектеу үшін қосымша жаза ретінде тағайындалуға тікелей тыйым салу жоқтығын атап өткен жөн. Сонымен қатар, бас бостандығын шектеу бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға қосымша ретінде сотталғандар біріншіден қамауда ұстау мекемесінен босатылады; бас бостандығын шектеу мерзімі қосымша жаза ретінде сотталған адамның бас бостандығынан айыру мекемесінен босатылған күнінен бастап есептеледі.

Яғни, бас бостандығын шектеу нақты жаза болып табылады және шартты түрде тағайындалмайды (ҚР ҚК 63-б.1-б.). Шартты түрде сотталған адамға жүктелген және бас бостандығын шектеуге сотталғандарға жүктелген міндеттердің жазалау сипаты бірдей (Бұл мәселені біз екінші бөлімде егжей-тегжейлі қарастырдық). Олардың бір мезгілде орындалуы келесі сұрақты тудырады, сотталғандар жасаған бұзушылықтар не негізгі, не қосымша болып табылатын жазалардың қайсысы, себебі олардың құқықтық салдары әр түрлі болғандығы: Қазақстан Республикасының ҚК-нің 63-бабының ережелерін бұзу шартты түрде сотталғанды жоюға, ал ҚР ҚАК-нің 44-бабының ережелерін бұзу Қазақстан Республикасының ҚК-нің 427-бабының 1-бөлігі бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартудың негізі болып табылады. Мәселені мұқият зерделеу үшін, сот тәжірибесінен мысалды қарастырайық.

Мұнда шартты түрде соттау мен бостандығын шектеу бойынша шектеулер мен міндеттердің қайталану проблемасы бар. Сотталушы осылайша жазалаудың нақты түрін де, шартты түрде айыбын өтейді, ол тек инспекцияны шатастырады және осындай жазаны өтеу нәтижесінде осындай сотталған адамды түзету мүмкіндігі туралы белгілі бір күмән тудырады.

Біздің пікірімізше, осындай соттың үкімін орындаған кезде инспекция белгілі бір қиындықтарға тап болуы мүмкін. Мысалы, жазаны өтеу тәртібі бұзылған жағдайда, осы бұзушылықтың негізгі немесе қосымша жазалауға қатысты екені туралы шешім қабылдануы тиіс. Алайда, инспекция сондай мәселені шешуге өкілетті емес. Сонымен қатар, инспекторлардың айтуы бойынша, шартты үкім шығаруға қатысты тәжірибе қазірдің өзінде шешілген, ал бостандықты шектеу тек өзін қылмыстық жаза түрінде көрсетуді көздейді. Тиісінше, бостандықты шектеу және шартты түрде соттау міндеттерінің қайталануы мәселесі болса, бізбен қаралған инспекторлардың 86,00% шартты соттауды таңдайды (№ 1 қосымша).

Тиісінше, болашақта соттар бір мезгілде бостандығын шектеуді тағайындауды және шартты түрде соттауды қолданатын болса, жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелері бойынша қылмыстық жазаның түрі ретінде бостандығын шектеудің болашағы жоқ екені деп ойлаймыз. Алайда, біз осы мәселені шешуді «шартты соттылық» институтын жою арқылы ұсындық, ол бостандықты шектеу позициясын нығайтады.

III. Бас бостандығын шектеуге сотталғандарды есепке алудан алып тастау.

Бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу енгізілуі мүмкін өзгерістерді ескере отырып, жаза мерзімінің соңғы күнінде тоқтатылады. Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 161-бабына сәйкес сотталған адамды жазасын өтеуден босату

негіздері болып табылады:

- сот үкімі бойынша тағайындалған жаза мерзімін өтеп болу;
- іс бойынша ақтау үкімін шығарумен немесе іс жүргізуді тоқтатумен сот үкімінің күшін жою;
- жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату;
- жазаның өтелмеген бөлігін жазаның неғұрлым жеңіл түрімен ауыстыру;
- рақымшылық жасау туралы акт;
- кешірім жасау туралы акт;
- денсаулық сақтау саласындағы уәкілетті органмен келісу бойынша қылмыстық-атқару қызметі саласындағы уәкілетті орган бекіткен тізбеде көзделген, сотталған адамның ауруы;
- заңда көзделген өзге де негіздер.

Біз сараптама жүргізген Қазақстан Республикасының субъектілерінде сотталған адамды бас бостандығын шектеуден босату келесі жағдайларда үкім шығарды: 54,5% жағдайларда жазаны өтеу; 41% жағдай - рақымшылық; 4,5% - бас бостандығын шектеуді бас бостандығынан айырумен ауыстырады (№ 10 қосымша). Тиісінше, жазаны өтеуден босатудың қалған түрлері қолданылмады. Сотталғандар инспекторлардың баянаты негізінде жазасын өтеу туралы тіркеуден шығарылады, содан кейін үкімдерді орындау туралы хабарлама ішкі істер органына және ПО көші-қон қызметінің аудандық бөліміне жіберіледі. Сотталған адамды тіркеуден шығару күні мен оның негіздері туралы сотталғандардың есеп журналында және жеке істе белгілейді.

Осы бөлімнің қорытындысында бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазаны жүзеге асыру үдерісі жалғыз емес, ол үш кезеңнен тұрады, олардың әрқайсысы бостандығын шектеуді жүзеге асыру мәселелерін анықтайды. Аталған проблемаларды шешу үшін біз келесі тармақта егжей-тегжейлі сипатталған қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді ұсындық.

2.2 Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындаудың негізгі құралдары

Кез-келген құқықтық институт тек жарияланып қана қоймай, іс жүзінде маңызды болғандығын қамтамасыз ету үшін тиісті құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік құжатта белгілі бір ережелерді белгілейтін құқықтық нормаларды іске асыру тиіс. Бұл әсіресе құқықтық жауапкершілікті жүзеге асыруға қатысты құқықтық қатынастарға қатысты. Бірақ бұл мәселе қазақстандық халықтың көп бөлігі ұшыраған заңдық нигилизмде ғана емес, қабылданған заңдардың орындалуының таза техникалық және технологиялық аспектілерінде де жатыр. Бұл қылмыстық жазаларды орындауға тікелей қатысты.

Біздің пікірімізше, бостандықты шектеудің салыстырмалы түрде сирек пайдаланылуы оны жүзеге асыру тетігінің жеткіліксіз дамуымен түсіндіріледі,

атап айтқанда, оның орындалуын қамтамасыз ету құралдарының жеткіліксіздігімен. Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды бір-бірімен тығыз байланысқан бірыңғай кешенді қалыптастыратын құралдардың тұтас жүйесі қамтамасыз етеді. Шартты түрде мұндай құралдарды екі негізгі топқа бөлуге болады:

- бақылау және қадағалау құралдары;
- психологиялық-тәрбиелік құралдар.

Сонымен қатар, бостандықты шектеу және түзету құралы арасындағы айырмашылық бар екендігінің дәлелі қағида түрінде болуын айта кету керек. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, бірінші санат , екіншісімен салыстырғанда кең мағыналы. Бостандықты шектеуді жүзеге асыру құралдарының мақсаты жазалаудың сөзсіздігінің қағидаттарын жүзеге асыру үшін және жазалау мақсаттарының барынша жүзеге асырылуына сенімді құқықтық кепілдіктер жасауға ұмтылу болып табылады. Түзету құралдары қылмыстық жазаның мақсаттарының біреуіне – түзелуге ғана бағытталған. Түзету құралдары жазаның түріне тікелей байланысты, сондай-ақ қылмыстың қоғамдық қауіптілік сипаты мен дәрежесін, сотталғандардың жеке басын және олардың мінез-құлқын ескереді (ҚР ҚАК 9-б.).

Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 7-бабының ережелеріне негізделіп, сондай-ақ ғылыми дереккөздер бойынша, сотталғандарға қатысты қолданатын түзету құралдарын келесідей жіктеуді ұсынуға болады: қадағалау және бақылау құралдары; жазаны өтеу режимі; еңбек; тәрбие жұмысы; құқықтық білім беру; көтермелеу және қалпына келтіру шаралары; психологиялық және әлеуметтік жұмыс.

Сотталғандарға қолданылатын жоғарыда аталған барлық тәсілдердің сипаттамасын келтірейік. Негізінде материалды ұсыну кезектілігі екі негізгі топты, талданатын жазаны орындау құралдары бойынша бөлінген, талдау арқылы анықталады.

Бақылау және қадағалау шаралары бостандығын шектеуге сотталған адамды жазаны өтеу тәртібін бұзуды анықтау мақсатында жүргізілді. Сонымен бірге, қарауға ыңғайлы болу үшін бұл аталған іс-шараларды екі топқа бөлуге болады: жергілікті және жалпы.

Жергілікті бақылау және қадағалау шаралары олар шектеулі ауданда, әдетте инспекция орналасқан жерде жүргізіледі деп саналады. Осындай іс-әрекеттердің мысалдары сотталғандардың тұрғылықты жері бойынша тиісті инспекцияға тіркеу үшін келуі немесе инспекторды сотталған адамның тұрғылықты жеріндегі тіркелген телефонға телефон шалу. Жалпы бақылау және қадағалау шаралары бақылау мен қадағалаудың электрондық құралдарын пайдалануды көздейді, алайда олар тұрғылықты жері бойынша орналасқан бостандығын шектеуге сотталған адам туралы ғана емес, сондай-ақ оның одан тыс жерде орналасқан кезде ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Дегенмен, жергілікті бақылау және қадағалау іс-шараларының елеулі кемшіліктері де бар деп санаймыз. Біріншіден, тіркеу мақсатында инспекцияға бару ынтасы негізінен сотталушының өзіне жүктеледі, ол ресми түрде оның

міндеті, бірақ іс жүзінде оның еркіне байланысты. Сотталған адам белгіленген мерзімде келмеген жағдайда ғана бастама құқық қорғау органдарына беріледі. Екіншіден, телефон қоңыраулары техникалық жағынан әрқашан мүмкін емес - барлық пәтерлерде стационарлық телефондар бар емес. Біздің зерттеуіміз бойынша, жағдайлардың 3,81% -ында бостандығын шектеуге сотталғандарда стационарлы телефон жоқ, бұл осы топтың бақылауы мен мониторингін әлдеқайда қиындатады (№ 3 қосымша).

Жалпы бақылау және қадағалау қызметі сотталғандарға қатысты бақылау мен қадағалаудың электрондық құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Біз И.В. Борисенко ұстанымымен келісеміз, бақылау және қадағалаудың техникалық құралдарын пайдаланудың үш мақсаты бар екенімен: бостандықты шектеуге сотталғандардың қылмыстарды жасауын болдырмау; бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу тәртібі мен шарттарын бұзудың алдын алу; бостандығын шектеуге сотталғандар туралы қажетті ақпарат алу үшін [118, 24-б.].

Бостандықты шектеу түрінде жазалауды жүзеге асыру барысында бақылау мен қадағалаудың электрондық құралдарын пайдалану туралы ұйымдық сипаттағы мәселелер де бар. Осылайша, қылмыстық сот төрелігі саясатын оңтайландыру 2020 жылға дейін бас бостандығын шектеу және басқа да жазалау түрлерін қолдану арқылы сотталған адамды қоғамнан 200 мың адамнан оқшаулауға байланысты емес жазалауға сотталған адамдардың жалпы санының артуын, жазаны көздейтін санкциялар санын көбейтуді білдіреді, қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес және осы жазаларды соттар тағайындау практикасын кеңейтумен байланысты [119]. Зақымданған жағдайда жабдық техникалық қолдау қызметіне жіберіледі. Алайда, біз 2020 жылға дейінгі кезеңде, бостандықты шектеуге сотталған адамдар санының едәуір ұлғаюы болжанып отырған кезде, мониторинг пен электрондық бақылау құралдарын техникалық жағынан қарау және сотталғандарды қадағалау жөніндегі маман түрінде әрбір пенитенциарлық инспекцияның аумақтық бөлімшелеріне кадрлық бөлімді енгізу қажет деп есептейміз. Ол жоғары технологиялар саласындағы қажетті білімі мен дағдысы бар техникалық маман болуы керек. Болашақта электрондық жабдықтың келешектегі кәсіби қызметінде қолдануды ескере отырып, білім беру мекемелеріндегі заңды профильді студенттерді оқытуды орынды деп есептейміз.

Осылайша, бас бостандығын шектеуге сотталғандарды инспекциялаудың жалпы бақылау және қадағалау шараларын қарастырған кезде, осы кезеңде құқық қорғау практикасына электрондық бақылау және қадағалаудың белсенді құралдары енгізіледі деген қорытындыға келуге болады. Дегенмен, Қазақстан Республикасында кез-келген түбегейлі инновациялар қабылдаудың белгілі бір сатыларынан өтеді: бірінші кезеңде күлкі, екіншіден - қажеттіктен бас тарту, үшіншіден- қабылдау. Қоғамдағы барлық үш кезеңнің өтуі заңға сиымды. Қазіргі уақытта Қазақстан бірінші кезеңде, азаматтар бақылау және қадағалаудың электрондық құралдарын енгізу қажеттігін жоққа шығаратын кезең (бұл сұралған азаматтардың 80% -ы) (№ 2 қосымша).

Біздің пікірімізше, электронды бақылау және қадағалау құралдарының болашақта қолданылуы тек перспективалы ғана емес, сонымен бірге баламасыз. Олардың өндірісі қымбатқа түседі, ол болашақта дайын өнімнің өзіндік құнын төмендету жолдарын табу мақсатында өндірушілердің назарына жеткізілуі керек.

Жазалау түрін орындауды қамтамасыз етудің келесі топтары қоғамнан оқшауланумен байланысты емес, психологиялық және тәрбиелік құралдары болып табылады. Тәрбиелік жұмысын сотталғандарды түзету құралы ретінде айтуға болады, қылмыстық заңда қылмыстық жазалаудың нақты мақсаттары көзделген - әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру, қылмыс жасаған адамды түзету және жаңа қылмыстарды жасағанды алдын алу.

Осыған байланысты Н.Величко әр жаза қылмыс жасаған адамға әділ жаза тағайындау арқылы қол жеткізілетін қылмыстарды жалпы және арнайы алдын-алу міндеттерін орындауға қабілетті екенін атап көрсетеді [120].

Біздің ойымызша, бұл қылмыстық жазалаудың әлеуетін дамытуға әсер ететін, оның мақсаттарына жетуіне ықпал ететін бостандықты шектеу түріндегі жазалау процесін тиімді ұйымдастыру қылмыстық жазаның жетілуіне ықпалын тигізеді. Демек, егер бас бостандығын шектеуге сотталған адам түзелген жоқ және қайтадан қылмыс жасағысы келсе, оны бұдан да қатаң жаза қауімімен ғана тоқтатуға болады. Бостандығын шектеу түрінде жазаны орындау кезінде қылмыстық жазаның барлық мақсаттарына қол жеткізуге болады. Алайда, алдыңғы бөлімде айтылған қылмыстық және қылмыстық атқару туралы заңнамаға тиісті өзгерістер енгізілгеннен кейін ғана бас бостандығын шектеу түрінде жазалаудың мақсаттарына қол жеткізу мүмкін екенін тағы да айта кетейік.

Қылмыстық-атқару жүйесін реформалаудың жаңа үрдісіне байланысты сотталушыны тәрбиелеу әсерімен түзету мақсаты ең көп шағымдарды тудырады. Біз И.А.Подройкина ұстанымымен келісеміз, ол қылмыстық заңда жазаны тағайындау кезінде түзету негізінен жүзеге асырылады деп есептейді, дәл осындай нақты нәтижеге қол жеткізу - сотталған адамды түзеу - қылмыстық атқару туралы заңнамаға сәйкес жазаны орындау процесінде жүзеге асырылады [121, 56-б.].

Сотталған адамды түзету мақсаты заңға қайшы келмейтін және адамзат қоғамдастығының ережелерін құрметтейтін азамат ретінде қоғамға қайтатын тұлға болып түзетілуінде. Адам криминогендік факторлардың оның психоэмоционалды қорын қалыптастыруға теріс ықпалы нәтижесінде қылмыскер болып кетеді. Нәтижесінде, әлеуетті қылмыскердің барлық оқиғаларды қалыпты қабылдауы жоқ, қоғамнан бөліктену және агрессия пайда болады. Дегенмен, бостандықты шектеу туралы айтқан кезде сотталушының нақты түзету әсерінде күмәндануға болады. Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 63-бабында бас бостандығын шектеуге сотталғандардың жаңа қылмыстарды жасауын болдырмауға бағытталған, бірақ оларды түзету кезінде тыйым салынған бірқатар шектеулер қарастырады.

Біздің пікірімізше, сотталған адамның бас бостандығын шектеу түрінде жазасын өтеу кезінде оның құқықтарын шектеу оның ішкі қасиеттері мен мінез-

құлқын түзетуге ықпал етпейді. Сонымен қатар, осы нәтижеге жету үшін сотталушымен тәрбие жұмысын жүргізу қажет, оны Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 1-бабының 1-бөлігіне сәйкес қылмыстық-атқару инспекциясы жүзеге асырады.

Сонымен қатар, мұндай «тәрбиелеу» түпкілікті мақсаты сотталған адамның қылмыстық ынталандыруды тудырған қоршаған ортадан өз еркімен бас тартуы. Г.Г. Ханцева көрсеткендей, «тәрбиелік ықпал - сотталған адамға рухани әсер ету тәсілі, мақсаты түзету әрекеті арқылы оның жеке басын жақсарту, рухани және моральдық құндылықтар жүйесінде дұрыс бағдарлану, психологиялық және басқа да қоғамдық пайдалы өмірді өткізуге дайындау» [122, 102-б.].

Бас бостандығын шектеуге сотталған адамға қатысты түзету процесінде оған отбасының тарапынан жасалған ерекше әсерді атап көрсету қажет. Отбасы, жақын адамның, тіпті қалыптасқан тұлғаны қайта құрудағы маңыздылығы бар екенін айта кету керек. О.В. Стариков пен К.А. Хрушкова көрсеткендей, отбасы ішіндегі агрессия, ата-аналардың қылмыстық бағдары, баланы тәрбиелеу процесінде олардың біреуінің болмауы, гипо және гиперопека, балаға әсер ететін ересектердің төменгі моральдық және мәдени деңгейі, сондай-ақ басқа да бірқатар факторлар баланың ой-санасының қалыптасуына, баланың «Мен – тұжырымдамасын» қалыптастырудағы бұзушылықтарға, оның отбасының мүшелеріне қарсы қылмыс жасай бастаған сананың құрылымдық элементі ретінде ықпал етеді [123, 106-б.]. Шынында да, егер отбасы қылмыс жасауға итермелесе, отбасы мүшесінің жасаған қылмыс жасауға итермелейтін қолайсыз жағдай жасаса, онда оның социализация процесіне оң әсер етуі туралы айту қиын.

Алайда, бостандығын шектеу туралы сотталғандардың жеке істерін зерттеу нәтижелері бойынша біз келесіні анықтадық, бостандығын шектеуге сотталғандардың тек 27,14% -ы некеде тұрса, ал 72,86% -ында отбасы жоқ (№ 3 қосымша). Зерттеудің осы нәтижесі көрсеткендей, бостандықты шектеу үшін сотталғандардың бәрі отбасын ең жоғары құндылық деп санамайды. Сонымен бірге, отбасының болмауының себебі – жауапкершілікті өз мойнына алудан бас тарту. Осыған байланысты И.Н. Смирнованың ұстанымын келтірейік, ол отбасының бөлінуі, өз қалауымен шектеліп қалмауына байланысты, өз мақсаттарына тек заңдық жолмен қол жеткізуге болады деп санайды [124, 87-б.]. Бостандықты шектеуге сотталғандардың осы санатына инспекциялық қызметкерлердің де, жұртшылықтың да назарын аударуға тиіс, бұл өз кезегінде, отбасының сотталған адамға қатысты түзетуші әсер етудегі кемшіліктерді толтыру керек.

Сондай-ақ, білім беру факторы да бостандығын шектеуге сотталған адамның түзету процесіне үлкен әсер етеді. Осыған байланысты, біз 2015-2017 жылдар бойынша бостандықты шектеуге сотталғандардың білім деңгейіне қатысты статистикалық деректерді ұсынуды орынды деп санаймыз.

білім	Бостандықты шектеуге сотталғандар саны(%)	
	2015 г.	2017 г.
Орта білім	11596 (36,2 %)	9823 (36,4 %)
Орта кәсіптік білім	10707 (33,4 %)	9314 (34,6 %)
Толық емес орта білім, бастауыш	6395 (19,9 %)	5471 (20,2 %)
Жоғары	3354 (10,5 %)	2375 (8,8 %)
Толық	32053	26983

Кестеде келтірілген деректерге сүйенсек, сотталғандар негізінен жалпы орта білімге ие . Сонымен қатар, кезең ішінде бостандығы шектелген адамдар санының жалпы төмендеуіне қарамастан, орта жалпы білімі бар сотталғандардың саны 0,3% -ға артты. Сонымен қатар, бас бостандығын шектеуге сотталған жоғары білімі барлар саны ең төменгі көрсеткішке ие екенін атап өткен жөн. Бас бостандығын шектеуге сотталғандар көбінесе жоғары білімі жоқ адамдар болып табылады. Осылайша, 2015 жылы жоғары білімсіз бостандығын шектеуге сотталған адамдардың саны 89,5, ал 2017 жылы 91,2% құрады.

Әрине, бұл статистика көрсеткіштерін инспекторлардың бостандығын шектеуге сотталғандармен тәрбиелік жұмыс кезінде ескерілуі керек, өйткені ақыл-ой білімге өте тәуелді. Бұл білім беру деңгейімен бес топқа бөлінген 2300 адамды қамтитын ең өкілетті зерттеулердің біреуін айту жеткілікті. Күтілетіндей, топтар арасындағы интеллект деңгейіндегі айырмашылық білім деңгейімен байланысты артты. Бұл жағдайда, әсіресе, білімге аса сезімтал сөз (ауызша) парасатын дамытуда елеулі өзгерістер орын алады. Осыған байланысты, біз білім беру іс-шараларын сәтті өткізу мақсатында, инспекторлар бостандықты шектеуге сотталғандардың білім деңгейіне негізделіп сөйлеу мәнерін түсінікті және қолжетімді қолдану керек деп есептейміз.

Бұған қоса, бостандығын шектеуге сотталғанның жасы түзету процесіне үлкен ықпал етеді. Сонымен қатар, кәмелетке толмағандар бостандығын шектеуге сотталғандардың ерекше санатын құрайды. Сонымен, 2016 жылы Қазақстан Республикасында бостандығын шектеуге сотталғандардың 2,3% кәмелетке толмағандар болды [125]. Біздің ойымызша, кәмелетке толмаған бостандығын шектеуге сотталғандармен тиімді тәрбиелік жұмыстарын жүргізу үшін бірқатар факторларды ескеру қажет.

1. Жасөспірімнің жеке психофизиологиялық және әлеуметтік қасиеттері. Жасөспірімнің құрбыларының қолайсыз әсеріне көп ұшырайтыны есте сақтау керек. Бұл жағдайда кәмелетке толмаған бала өз дамуында артта қалуы мүмкін, керісінше, өз жасынан «озып кетуі» мүмкін. Қалай болғанда да, эмоционалды-салалы саланы және мінез-құлықты бұзу ерік-жігердің, эмоционалдық

тұрақсыздықтың, импульсивтіліктің, аффективтік қозудың, ойлаудың тежелуі немесе, керісінше, әлсіздіктен, апатиядан көрінеді. Кәмелетке толмағандар үшін импульстілік, агрессивтілік, көңіл-күй мен жағдайға ұшырағыштық тән. Олардың дүниетанымы қарама-қайшы болып келеді, бұл апаттылық элементтердің санасында болуымен, әлеуметтік маңызды өмірлік тәжірибенің жоқтығымен түсіндіріледі. Бұл санаттағы сотталғандар үшін төмен әлеуметтік белсенділік тән. Әрине, мұндай белгілерге ие жасөспірімдер тәрбиелік іс-шараларын өткізген кезде ерекше тіл табысуды қажет етеді.

2. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Психиатрия және наркология мемлекеттік орталығы үнемі социологиялық зерттеулер жүргізеді және соңғы есептерге сәйкес Қазақстан Республикасында нашақорлықтың көрінісі келесідей: 14 жастан 18 жасқа дейінгі жасөспірімдер арасында спиртті ішімдіктерді ерлердің 88% және қыздардың 93% тұтынады; есірткі және уытты заттарды қолданған, кемінде өмірінде бір рет ерлердің 56% және қыздардың 20%; қазіргі уақытта ерлердің 45% -ы және қыздардың 18% -ы есірткі пайдаланады [126]. Осындай статистикалық деректер бойынша кәмелетке толмағандармен инспектордың тәрбие жұмысының барысында есірткі және психотроптық заттарды тұтынудың салдарлары туралы профилактикалық мақсаттарда түсіндіруге ерекше назар аудару керек.

3. Толық отбасыдағы тәрбиенің жоқтығы. Қылмыс жасаған жасөспірімдердің басым көпшілігі қолайсыз отбасыларда тәрбиеленді. Яғни, бала бастапқыда депривация күйінде тәрбиеленіп, өмірлік маңызды нұсқауларға ие болмады. Осылайша, 2016 жылы кәмелетке толмаған сотталғандардың 43,7% толық емес отбасыда тәрбиеленді; кәмелетке толмаған құқық бұзушылардың 11,9% -ы отбасынан тыс жерде тәрбиеленді [125]. Осыған байланысты инспекциялық персонал мен психологтың кәмелетке толмағандардың отбасыларымен белсенді түрде жұмыс істеуге, оның ішінде отбасындағы микроклиматты анықтауға және отбасына жақын маңдағы қоршаған ортаның ықпалын анықтауға қажет деп есептейміз. Кәмелетке толмаған сотталғандармен жұмыс істеуде бос уақытты дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор деген пікір бар. Сондықтан осы санаттағы адамдар үшін белгілі бір орындарға баруды шектеу өте маңызды. Сонымен қатар, кәмелетке толмаған сотталған адамның оң беделін анықтау маңызды.

Кәмелетке толмағандармен тәрбие жұмысын жүргізу кезінде аталған факторларды ескеру қажет. Бұл жағдайда қайтадан проблема туындайды, ол кәмелетке толмағандармен жұмыс істеу үшін жұмыс істеуге тартылуы мүмкін дүниеге мүлдем басқа көзқарасы бар кадрлардың болуында, себебі кәмелетке толмағандармен жұмыс кезінде ол маңызды. Егер дұрыс емес тәрбиелік және психологиялық әсер ету әдістерін қолданатын болсақ, онда кәмелетке толмаған бала кейінгі тілдесу кезінде байланысқа түспеуі мүмкін. Осыған байланысты біз қылмыстық-атқару инспекциясының қамқорлығымен 14 жастан 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардан тұратын қоғамдық ұйым құруды ұсынамыз. Қоғамдық ұйым қызметінің негізгі жұмысы қылмыс жасағаны үшін бостандықты шектеуге жазаланатын кәмелетке толмағандармен жұмыс жасауға

көмектесу, жасөспірімдер арасында қылмыстың алдын алу және жолын кесу сияқты көмегі болады. Осылайша, қоғамдық ұйым профилактикалық іс-шараларды ұйымдастыра алады және жүргізе алады, мысалы: патриоттық тақырыптық іс-шаралар, оқу орындарының жатақханаларында профилактикалық рейдтер, аудиториялық сабақтар, заңдық сауаттылығын жетілдіретін білім беру бойынша дәрістер, білім беру мекемелерінде фильмдерді көрсету.

Сонымен қатар кәмелетке толмағандардың арасында бостандығын шектеуге сотталғандар үшін қайталанатын қылмыстың алдын алу үшін бос уақытты ұйымдастыруға болады. Біздің ұсынысымызға сәйкес, кәмелетке толмаған сотталғандар инспекциямен тығыз тексеруді қажет етеді және инспектор мен сотталған адам арасындағы үлкен жас айырмашылық болуы мүмкін, сондықтан тәрбиелік жұмысты жүзеге асыруда қиындықтар болуы мүмкін. Әлеуметтік мекеме сотталушылармен бірдей жас тобында тұратын адамдардан тұрса, олардың сөздік қоры, сондай-ақ өмірлік бағыттаушылары көбінде ұқсас болып келеді, кәмелетке толмаған құқық бұзушылармен ортақ тіл табуға жеңіл болады. Сонымен бірге, инспекция бас бостандығын шектеуге сотталған кәмелетке толмағандар туралы ақпарат беріп, ұйымның атқарған жұмыстары туралы есептерді қабылдап, ұйымның назарын керекті тұлғаларға назар аудару арқылы тексеру жүргізіледі.

Бостандығын шектеуге сотталған адамның түзету үдерісіне қайтып оралып, бұл процестің бір сатыдан тұрмайтынын, белгілі бір сатылардан тұратынын атап өту керек. В.А.Горбунов ұсынған, түзету процесін жіктеу дұрыс болып көрінеді. Айта кетейік, бұл жіктеуді ол бас бостандығынан айыру мекемелеріне қамалғандарға қатысты қолданған. Алайда, біздің пікірімізше, бұл жіктеу бостандығын шектеуге сотталғандар үшін әбден орынды және қолдануға бейім. Сонымен, В.А. Горбунов сотталғанның түзетілуі мен адамгершілік тәрбие үрдісінің динамикасында үш негізгі кезеңді ажыратады:

- сотталған адамның ішкі дүниесінде алғашқы, дайындық кезеңінде, ескі, теріс және жаңа, дұрыс, қоршаған шындықпен қарым-қатынастар арасындағы қақтығыстың пайда болуы мен оң шешімін табу үшін қажетті алғышарттар қалыптасады.

Бұл кезеңде моральдық мінез-құлықтың жаңа тәлімнің, моральдық қатынастар тәжірибесін қалыптастыруға, ескі, теріс, бейімділікті, әдеттердің көрінісіне кедергі келтіретін жағдайлар жасалады.

- екінші кезең – қақтығыс нүктесі - адамгершілік тәрбиедегі негізгі түйін болып табылады. Сотталушы теріс әдеттерден бас тартады.

- үшінші саты сотталушының кемшіліктеріне қанағаттанбауына байланысты игерілген оң идеалдарға сәйкес моральдық өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылуымен сипатталады [127, 34-б.].

Әрине, жоғарыда аталған нәтижелерге жету тек әртүрлі әдістердің тіркесімі негізінде тәрбие жүзінде ғана мүмкін екенін ұмытпау керек. Мысалы, Н.В. Ольховик келесілерді белгілейді: сенімділік, сенім, жеке мысал, сын-ескерту, жігер мен жазалау сияқты [128, 22-б.], ал И.Н. Смирнова өз кезегінде

мәжбүрлеу, ұсыныс, ынталандыру, психотерапия әдістерін көрсетеді [129, 44-б.].

Инспекция қызметкерлерінің айтуынша, сендіру әдісі ең қажет (қызметкерлердің 85,09% -ы солай ойлайды) (№ 1 қосымша). Н.В. Ольховик пікірі бойынша сендіру – түрлі әдістемелерді қамтитын тәрбиелеудің жетекші әдістерінің бірі. Осы әдісті қолдану қылмыстық-атқару инспекция қызметкерлерінен кең көлемді білімді, педагогикалық білімді және амалдарды талап етеді және тәрбиелік жұмысты жүргізетін адам оның не туралы айтып жатқанын жақсы білсе және өз сөздеріне өзі сенсе тиімділігін болады. Сонымен қатар, қызметкердің сотталушылармен қарым-қатынас тәжірибесі болуы керек, себебі бұл мүмкін мінез-құлықты алдын-ала болжауға және белгілі бір адаммен талқыланатын мәселелердің қатарын реттеуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, біздің ойымызша, аталған барлық әдістерден әңгімелесуді ерекше атап өту керек. Ол тек ақпараттылық ғана емес, профилактикалық та болуы мүмкін. Жоспарланған сұхбаттасу үшін тіркелген адамдардың 60% -ы инспекцияға тоқсан сайын шақырылады. Әңгіме барысында сотталғандар, әдетте, шындық оларға зиян келтіруі мүмкін екендігіне сеніп, олардан сұралған сұрақтарға күдік және сақтықпен қарайды. Сондықтан, сәтті сұхбаттасудың міндетті шарты тәрбиелік рәсімін алдын-ала және мұқият даярлау болып табылады. Сауалнама нәтижелері бойынша бостандықты шектеуге сотталғандардың 46,19% -ы олармен әңгіме барысында инспектордың жеке сипаттамаларына назар аударады; қызметкерлердің мінез-құлқына 54,29% назар аударады (№3 қосымша).

О.В. Филимонов пікірінше, әңгімелесу барысында ҚАЖ қызметкері өзін тежеусіз ұстап, тұрпайы, өзін-өзі тәкаппар ұстап тұруы керек емес немесе шамадан тыс қайсырлық таныту керек емес. ҚАЖ қызметкері ұстамды, сыпайы және әдепті болу керек, қолайсыз факторлардың әсерін ескеруі керек (шиеленістік, дұшпандық, немқұрайдылық, қорқыныш, қорғаныс және сотталған адамның басқа да эмоционалдық көріністері) [130].

Біздің пікірімізше, осындай әңгіме барысында сотталған адам және әңгімелесуді жүргізетін қызметкердің сырттай танысуы көмектеседі. Бұл сотталған адамның әртүрлі дереккөздерден ала алатын оңтайлы ақпараттан көрінуі мүмкін. Бұл ашық сұхбаттасу үшін қажет таныс болушылықтың сезіміне, сенімнің пайда болуына көмектеседі.

Соған қарамастан, сотталған адам өзінің кінәсін мойындауы керек, өз іс-әрекеттерінің толық ауырлығы мен заңсыздығын түсініп, бұл қайтадан қайталанбауы үшін шын ниетпен түзелуді қалау керек. Басқаша айтқанда, сотталушы түзелу үшін көп жұмыс жасауы керек; өзінің мінез-құлқын талдап, оның қылмыстық сипатта екенін мойындау керек, қылмыстық атқару инспекциясына көмектесіп, жазасын өтеу тәртібін сақтау керек. Осыған байланысты А.И. Рарог жеке адамға, оның ішінде оның түзелуіне әсері жанама түрде болуы мүмкін екенін айтады және зиянның (залалдың) мәнін түсіне отырып, әлеуметтік қауіпті әрекеттерден қалыс қалу үшін қажетті әрі жеткілікті дәрежеде кез келген құқығынан айыру немесе шектеу болып табылады [131, 8-

б.]. Алайда, бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу ерекшеліктеріне байланысты, ішкі ниетінде заңды күдіктері бар сотталғандардың түзелуге деген ниетке ие болуы қажет. Осылайша, бостандығын шектеуге сотталғандардың 58%-ы олар жасаған қылмыс олардың көзқарастарына әсер етпеді және оларды түзетудің қажеті жоқ деп есептейді. Бостандығынан шектеуге сотталған адамдардың бұл тобы, әрине, психологтар мен инспекторлардан көбірек назар аударуды талап ететін ең қиын топ болып табылады. Ең алдымен, бостандығын шектеуге сотталған жоғарыда аталған адамдар не істелгенін толық түсінбеуі мүмкін. Осыған байланысты, мысалы, әңгімелесу барысында іске асырылатын құқықтық тәрбие ретінде тәрбие жұмысының мұндай түрін қолдану ұсынылады.

Инспектор әңгіме барысында белгіленген шектеулердің сақталмауының заңды салдарларын түсіндіруі тиіс. Тәрбиелік жұмыстың басты мақсаты – сотталғандарға жаза тағайындалғандығы олардың игілігі болып табылатының түсіндіру және оның бұзылуына жол бермеуге бағытталған. Сотталған адамның психикасында қайтымсыз салдарға әкеп соғатын шағын және орташа ауырлықтағы қылмыс жасағаны үшін әдеттегі өмір жағдайына өзгеріс енгізуді болдырмау маңызды. Бұған қоса, мұндай адам бас бостандығынан айыруға сотталғандарға қарағанда тәрбиелік жұмыс әсерін тез қабылдайды.

Біздің ойымызша, еңбек тәрбиесі сотталған адамның оқуды немесе жұмыс істеуді жалғастыру қажеттілігін түсінуге бағытталған, өйткені түзету мен бейімделу үдерісінде ұжымның мүшесі болу керек, бұл да позитивті ойлауды қалыптастыруға әсер етеді. Тек қоғамда бола отырып, адам өз әлеуетін жүзеге асыра алады. Жұмыс берушілер бас бостандығын шектеуге сотталғандарды қадағалай отырып, олардың түзелуіне мүмкіндік беруі маңызды. Бұған қоса, Қазақстан Республикасында еңбек тәрбиесі саласында бас бостандығынан айыруға сотталғандарға белсенді көмек көрсетіледі және сотталғандар үшін қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жазаларға қатысы бар.

Жеке кеңес берудің тиімділігіне белгілі бір жағдайларда қол жеткізуге болатындығы туралы пікір бар: сотталушының өзгеруге деген ұмтылысы, психологтың жеке басының мәртебесі, қажетті байланыс орнату. Өздеріңіз білетіндей, жеке тәрбие жұмысының негізгі элементтері:

- барлық қасиеттерін ескере отырып, сотталған адамның жеке басын зерделеу;

- тәрбие беру ықпалының түрін таңдау;
- тиісті іс-шаралар жоспарын жүзеге асыру (енгізу);
- іс-шаралардың нәтижелерін талдау.

Алғашқы екі элемент іргелі болып табылады, олардан тәрбиелік іс-шарасының мақсаттарына қол жеткізілетініне немесе болмайтындығына тәуелді. Сотталған адамның жеке басын зерттеу оның барлық мерзімін өтеу мерзімінде жүзеге асырылады. Бұл процесс сотталған адамның жеке ісін толтырумен басталады, оның сауалнамасын зерттеуден басталады. Бұл кезеңде сотталушының отбасылық жағдайын, оның білім деңгейін, жеке қасиеттерін бағалау маңызды. Болашақта инспектор тек сотталған адаммен ғана емес,

жақын туыстарымен, достарымен, әріптестерімен де тәрбие жұмысын жүргізеді. Бұл әсіресе қыңыр, өзіншіл және секемшіл сотталғандарға қатысты. Сонымен бірге сауалнамаға қатысқан инспекторлардың 64,07% -ы пікірі бойынша, осындай адамдарға тікелей тәрбиенің оң нәтиже бермейтінін айтты (№ 1 қосымша). Яғни, сотталған адамның өмірі мен жеке басының барлық аспектілерін оның туыстары мен достарымен сұхбаттасу арқылы білуге болады, оның қандай екенін, қандай қызығушылық танытқанын, оның заңсыз әрекетін қалыптастыруға не ықпал еткенін, онымен күресу оңай болатындай етіп зерттеу керек. Сотталған адамның өмірін осындай зерттеу барысында практика қызметкерлеріне сотталған адам туралы ақпарат анық және құрылымдық түрде көрсетілетін сауалнамалардың әртүрлі нұсқаларын қолдану ұсынылуы мүмкін.

Бұл жағдайда бостандықты шектеуге сотталғандардың туыстарына осындай бір сауалнаманы ұсыну орынды деп санаймыз (№ 13 қосымша). Ұсынылған сауалнама, біздің ойымызша, инспекциялық қызметкерлерге бостандығын шектеуге сотталған адам туралы туыстарынан қажетті ақпаратты алуға мүмкіндік береді. Кейінірек, туыстарының сауалнама нәтижелерін пайдалана отырып, инспектор қылмысты қайталап жасауды болдырмау үшін жетекшілік қасиеті бар сотталғандарға немесе керісінше, бағыныштылық қасиеті бар сотталғандармен тәрбиелік жұмысты жүргізуі мүмкін.

Бұдан басқа, сотталған адамның отбасымен жұмыс істеу үдерісінде толтырылатын, оның әлеуметтік ортасын анықтау үшін сауалнаманы ұсынуға кеңес береміз (№ 14 қосымша). Бас бостандығын шектеуге сотталған адамның әлеуметтік жағдайына қатысты қосымша ақпарат инспекторды жеке білім беру әңгімесін жоспарлауға немесе бостандығын шектеуге сотталған адамның әлеуметтік бейімделуіне көмектеседі деп есептейміз. Сонымен қатар, мұндай сауалнама отбасылық қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін жазаны өтеп жатқандардың отбасы мүшелеріне қатысты агрессияны ерте кезеңде анықтау, жаңа қылмыстардың алдын алуға, оның ішінде қосымша психологиялық кеңес беру арқылы шаралар қабылдауға мүмкіндік береді.

Мысалы, бас бостандығын шектеуге сотталғандардың жеке істерін зерттеудің қорытындысы бойынша, атап айтқанда, қамауда ұсталатын адамдармен психологиялық сауалнамаларды талдау, сотталғандардың 58,8% -ы алаңдаушылықтың жоғары деңгейіне ие екенін көрсетеді; сотталғандардың 29,7%-ы ашу сезеді; 8,4% - дұшпандық, сотталғандардың тек 3,1%-ы ғана игілікті қарым-қатынаста (№ 11 қосымша). Осы нәтижелерді ескере отырып, психологтарға сотталғандарды әрбір топпен бірлесіп жұмыс істеуді жоспарлау үшін алаңдаушылық деңгейіне байланысты топтарға бас бостандығына шектеуге сотталғандарды бөлуге, содан кейін бас бостандығын шектеуге сотталғандармен жекелеген жұмысты ұйымдастыруды ұсынуға болады.

Алайда жазалауды жүзеге асыратын органдар көтермелеу немесе жазалау шараларын қолдана отырып, қандай да бір жазаның, соның ішінде бостандықты шектеудің мақсаттарын іске асыруға толық қол жеткізеді. Психологиялық тұрғыдан алғанда, адам кез келген өмірді қабылдауға қабілетті, оған қарсы наразылық білдіре алмайды. Басқаша айтқанда, адам бәріне үйренеді.

Қылмыстық жаза – бұл созылмалы процесс, ал осы үдерістің барысында адам мәжбүр болған жағдайға бейімделеді. Бұл әрине, жазаның мақсаттарын жүзеге асыруға қиындық тудырады, өйткені сотталған адам жасалған қылмыс туралы ойланбайды, бірақ ол өзінің үкімді орындауға келген өмірін жалғастырады. Айта кету керек, көптеген шектеулер тезірек өздеріне жасаған істері үшін төленетін төлем ретінде қабылданбайды, бірақ өмірдің бір бөлігі бола бастайды және бұл айырмашылықтарды адам үшін маңызды болса, оларды жазалау ретінде емес, өздерінің азаптауы ретінде қабылдайды.

Алайда, егер бостандық құндылығы біздің қоғамымызда толығымен жүзеге асса, енді, алдын ала қылмыстық жазаны өтеу кезінде көтермелеу және қалпына келтіру шараларын әзірлеу қажет, нақты бір адамның үкімін орындау үдерісі және де бұл дифференциация жеке адамның мінез-құлқына байланысты, сондай-ақ оның жағдайға әсер ету мүмкіндігін түсіну үшін де пайда болады. Бұл шаралар қатаң жеке тәртіпте қолданылуы керек, оған жазаны жүзеге асыратын органдардың қызметкерлері үшін арнайы дайындық қажет.

Ынталандыру мен жазалау – сотталған адамды тәрбиелеудің тиімді әдісі. Жалпы ереже бойынша, тәртіптік жазалау шаралары инспекторлық басқарманың шешімі бойынша жұмысқа және (немесе) оқуға адал ниетпен қарауға қолданылады. Сонымен бірге, қылмыстық-атқарушылық заңнамада көзделген іс-шаралардың толық тізбесі көзделген. Шартты түрде оларды екі топқа бөлуге болады:

I топ – сотталған адамның бастамасымен (тиісті әкімшіліктік аумақтық мекеменің аумағынан тыс демалыстар мен мерекелерді өткізуге, тиісті әкімшіліктік аумақтың аумағынан тыс жерлерге кетуге рұқсат беру);

II топ – инспекция басшысының бастамасы бойынша шаралар (алғыс, бұрын салынған айыптауды мерзімінен бұрын алып тастау).

Сөгістерді немесе айыптауларды өтемеген сотталушыға, инспекция бұрын салынған айыптауды мерзімінен бұрын алып тастау мақсатында ғана ынталандыру шараларын қолдануы мүмкін. Ынталандырудың осы түрін қолдану ескерту жасалған күннен бастап үш айдан кейін және ресми ескерту жасалған күннен бастап алты ай өткен соң мүмкін болады. Бұл жағдайда, екі айыптау болған жағдайында, ынталандыру сәтінде ертерек енгізілген, өшірілмеген айыптау бірінші алынады.

Біздің зерттеуіміздің мәліметтері бойынша, 2016 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін, мысалы, Қарағанды облысында, ШҚО бас бостандығын шектеуге сотталғандарға ешқандай ынталандыру болмаған, 2017 жылы Қарағанды облысында бостандығын шектеуге сотталғандарға бұрынғы жазалау шарасын мерзімінен бұрын алу бір рет ғана болды. Инспекторлардың сауалнамасының нәтижелері бойынша ынталандыру шараларын сирек қолданудың себебі: сотталғандардың бостандығын шектеуге қатысты мұндай шараларға лайық емес (55,93%); сотталушыларға бостандығын шектейтін (12,54%) ынталандыруды қолдану тәжірибесінің жоқтығы; сотталушының әкімшіліктік аумақтан кетуінде жасаған ықтимал құқық бұзушылықтар үшін (31,53%) қызметкерлердің жауапкершілігін алуды қаламауы (Қосымша № 1). Әрине,

көрсетілген себептер тәрбие беру үдерісінің нәтижелеріне бас бостандығын шектеуге сотталғандарға айтарлықтай әсер етеді, себебі бұл көтермелеу қылмыстың алдын алу жүйесінде негізгі байланыстың болуын қамтиды.

Біздің ойымызша, ынталандыру шаралары, ең алдымен, сотталғандардың үкімдерін орындау кезінде заңға бағынатын мінез-құлықты көтермелеу, түзеу жолына түсу үшін сотталған адамды ынталандыруға бағытталған. Тиісті мінез-құлыққа ынталандыру мінез-құлықтың осы түрін жалғастыруға деген ұмтылысты арттырады, яғни дұрыс әрекет етеді. Сонымен қатар, азаматтардың анонимді сауалнамасының нәтижесі бойынша, кез келген нысандағы көтермелеу барлық іс-әрекеттер мен мінез-құлыққа оң әсер етеді деп атап өтуге болады. Осыған байланысты инспекция қызметкерлері ынталандыру шараларын қолдануды ұлғайтатын іс-шараларды жүргізу қажет. Бұл жағдайда:

- инспекторлар мен жұртшылық өкілдері осы шараларды қолдануға лайық сотталғандарды тиісті түрде ұстауды ынталандыру мақсатында «Жазаны өтеу үдерісіне ынталандыру шараларының әсері» тақырыбында еркіндікке шектеу салынғандармен тақырыптық әңгімелер жүргізуге;

- ҚАИ басшылары қызметкерлерге бостандығын шектеу үшін сотталғандарды ынталандыру деңгейін арттыру мақсатында түсіндіру жұмыстарын жүргізу керек;

- қызметкер сотталушының бостандығын шектеуге қатысты мінез-құлқы туралы толығымен сенімді болмаған жағдайда, сотталушының заңсыз әрекетін (мысалы, алғыс) көтермелеу шараларын қолдану.

Алайда, көтермелеуден басқа, жазалау да бар – сотталған адамның бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу тәртібін бұзғаны үшін жауапкершілігі. Жазалау, ресми ескерту және сотталған адамның бас бостандығын шектеу түрінде, бас бостандығынан айыру мекемесіне қамау немесе мәжбүрлеп еңбек ету түрінде ауыстыру туралы ұсыныс түрінде орындалуы мүмкін. Жоғарыда айтылған барлық жазалаулар сотталған адамға әсер беріп, қайта қалпына келтірудің мақсатында қатаң түріне әсер етпесе, қатаң тәртіпте қолданылады.

Мысалы, ресми ескерту тек ескертуді жариялағаннан кейін бір жыл ішінде сотталған адам қылмыстық атқару саласындағы заңнамада көзделген бұзушылықтарды жасаған жағдайда ғана қолданылады. Мәселен, Қарағанды облысында 2015 жылдан 2017 жылға дейін сот белгілеген 273 бұзушылық анықталды, оған байланысты 139 сотталғандарға ескерту, 82 сотталған адамға бас бостандығын шектеуді жою туралы ескертуі шығарылды. Осы бұзушылықтар үшін Қарағанды қаласының соттары 92 сотталғанға қылмыстық атқару инспекцияларын ұсыну негізінде бұрын белгіленген шектеулер мен жауапкершілікті толықтырды, 26 сотталғанға бас бостандығын шектеу түрінде жазаны бостандығынан айыру түріне ауыстырылды.

Осылайша, жоғарыда келтірілген көрсеткіштердің негізінде жазалау шаралары ынталандыру шараларынан жиі қолданылатындығы туралы қорытынды жасауға болады. Сауалнамаға қатысқандардың 68,10%-ы бостандығын шектеуге сотталғандардың ішінде, жазаның берілуі теріс мінез-

құлықтардан туындайтын мүмкін іс-қимылдарды шектейді, ал респонденттердің 31,90%-ы тергеу инспекторына теріс реакция тудырғанын көрсетті (№ 3 қосымша). Алайда, біздің ойымызша, егер сот орындаушылары әділетті және әділ болса, онда сотталғандар тарапынан теріс жауап болмайды, себебі бұзушылықтың мән-жайлары, сотталушының жеке басы мен мінез-құлқы, ауырлық дәрежесіне сәйкестігі және жасалған құқық бұзушылықтың сипаты ескеріледі.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының ҚК-ның 44-бабының 3-бөлімінде көрсетілгендей инспекция алдын ала белгіленген шектеулердің түзетуші әсеріне күмән тудырған жағдайда, сондай-ақ үкімді орындау кезінде қайталанған қылмыстық және әкімшілік құқық бұзушылықтар жасалуын болдырмау мақсатында бұрын сотталған адамға қатысты шектеулерді толықтыруға мүмкіндік береді. Инспектор бас бостандығын шектеуге сотталған адамға бұрын белгіленген шектеулерді қосу үшін сотқа ұсыныс дайындайды. Зерттеу қорытындылары бойынша, Қазақстан Республикасының тағайындалған субъектілерінің аумағында инспекторлар 34% жағдайда белгілі бір орындарға баруды шектеу туралы өтініш білдірді; 48% жағдайда үйден кету жағдайы болғанда; бұқаралық іс-шараларға қатысу 18% жағдайда. Сонымен бірге, үйден кетуге шектеу қоюдың басталуы сағат 20. 30-дан 23. 00-ге дейін созылды. Бұл шектеудің аяқталу уақыты бірдей болмады: жағдайлардың 86%-ында – таңертеңгі сағат 6-да, 14% жағдайда – таңертеңгі сағат 7-де (№9 қосымша).

Бостандығын шектеуге сотталған адам бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеуден бас тартқанын мойындаса, бас бостандығынан айыру немесе мәжбүрлі еңбек ету түріндегі жазамен алмастыруға болады, сонда бас бостандығын шектеудің екі күні үшін бас бостандығынан бір күнге айыру немесе бас бостандығын шектеудің екі күні орнына мәжбүрлі еңбек етудің бір күн бойынша саналады. Айта кету керек, жазаны өтеуден бастартқан кезде бас бостандығын шектеу түрінде жазаны басқамен ауыстыру, бас бостандығынан айыру түріндегі жаза Қазақстан Республикасының ҚАК-нің арнайы бөлігінде санкциямен ескерілгеніне қарамастан қолданылады. Егер бас бостандығын шектеу бас бостандығынан айыру жазасына қосымша жаза ретінде қолданылса және адам оны өтеуден бастартып жатса, ол Қазақстан Республикасының ҚК-нің 427-бапқа 1-бөлім сәйкес сотталуға жатады. Мысалға, 2014 жылы өнердің ҚР ҚАК-нің 1 бөлім 427-бапқа сәйкес 329 адам сотталды.

Сонымен бірге, сотталған адамға бостандығын шектеу үшін жазаны өтеуден өрескел бұлтарудың қолайсыз зардаптары туралы ұмытуға болмайды. Осылайша, мынадай салдарлар туралы айтады: жасағаны үшін қылмысты болып саналады немесе Қазақстан Республикасының ҚК-нің 427-бабы 1-бөлігі бойынша ғана емес, Қазақстан Республикасының ҚК-нің 60-бабы бойынша жаза тағайындаудың нақты мүмкіндіктері болады. Дегенмен, аталған заңды салдарларға қосымша, психологиялық зардаптар да бар. Осылайша, бізбен жүргізілген сауалнама бойынша барлық инспекторлар сотталған адамның жазаны өтеуден өрескел бұлтару жағдайда, бостандықты шектеуге сотталғандар мен олардың арасындағы қарым-қатынастың нашарлайтанын атап өтті.

Н. Р. Косевич пікірі бойынша, бостандығын шектеуден жалтарудың қоғамдық қауіп-қатері мынада: әділеттіліктің беделі пен мәртебесі төмендейді, сот төрелігі жүйесінің заңмен реттелетін қызметінің қалыпты жұмыс істеуі бұзылады [132].

Біздің ойымызша, мәселе қазақстандық қоғамда, қоғамның өзінде, ал сотталғандарда ғана емес, қылмыстық жаза ретінде дәл сол сияқты бостандықты шектеуді жүзеге асыру керек деген ой болу керек, ал проблема заңдық нигилизмнің арқасында туындайды. Қазіргі уақытта бұл тек қана нақты бас бостандығынан айыру болып саналады және жазаны колонияларда, жалпы немесе қатаң режимде өтеу. Бостандықты шектеулерді ұзақ уақыт қолданғанына қарамастан, қоғам осы түрдегі жазаның артықшылығы туралы білмейді. Сонымен, азаматтардың жасырын сауалнамасының нәтижесі бойынша, жүзден бір адам ғана қылмыстық жаза түрінде бостандығын шектеудің мәнін біледі. Осылайша, бостандық шектеуге сотталғандардың жазаны өтеу тәртібін бұзу заңды болып табылады. Біздің ойымызша, заңдық нигилизммен күресуге бұқаралық ақпарат құралдарындағы заңдық білім беретін тақырыптық айдарлар арқылы, сондай-ақ тәжірибелі адвокаттардың теледидардан сөйлеуі көмектеседі.

Өкінішке орай, бостандықты шектеу түріндегі жазаның қолданылуына көп уақыт болмауына байланысты, қазір бостандығын шектеуге сотталғандар арасында қылмысты қайталап жасағандар туралы ақпарат жоқ. Бұл бостандықты шектеуді толық қолдану сотталушыны түзетуге ықпал ететіндей сеніммен айтуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар мұндай жазаны қолдану қылмыстық-құқықтық репрессияның заманауи талаптарына сай келеді, өмірдің қауіпсіз жағдайында қоғамның мұқтаждықтары, адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асырудың нақты мүмкіндіктерінен шығады (Тәрбиелік процедураларын технологиялық дамытудың белгілі бір қиындықтарына қарамастан).

Осылайша, біз бостандығын шектеу түрінде жазаның орындалуын қамтамасыз етудің негізгі құралдарын қарастырдық, бұл кейбір тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

1. Бостандықты шектеуді қамтамасыз етудің құралы жазаның қайтымсыздық қағидаттарын жүзеге асырудың және жазалау мақсаттарының барынша жүзеге асырылуының сенімді құқықтық кепілдігін жасауға арналған және шартты түрде олар бақылау-қадағалау құралдары мен психологиялық-тәрбиелік құралдарына бөлінуі мүмкін.

2. Бостандығын шектеуге сотталғандардың ерекше санаты кәмелетке толмағандар болып табылады. Олармен тәрбие жұмысын жүргізген кезде кәмелетке толмағандардың мінез-құлқына әсер ететін факторларды ескеру қажет. Осыған байланысты біз қылмыстық-атқару инспекциясының қамқорлығымен және бас бостандығын шектеуге сотталған кәмелетке толмағандармен тәрбиелік жұмысты жүзеге асыратын 14-тен 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардан тұратын қоғамдық ұйым құруды ұсынамыз.

2. 3. Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды заңнамалық тұрғыдан жетілдіру

Бостандықты шектеу түріндегі қылмыстық жазаны орындау процесін құқықтық реттеудің жай-күйіне талдау жасау заң шығарушының тарапынан ерекше назар аударуды талап ететін бірқатар мәселелерді анықтауға мүмкіндік берді.

1. Бас бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеу мерзімін есептеу мәселесі. 2.1 бөлігінде көрсетілгендей, адамның бас бостандығын шектеу кезінде дәлелді себептерсіз сотталған адамның бір күн ішінде тұрғылықты жерде рұқсатсыз болмауы саналмайды. Алайда, біздің ойымызша, «дәлелді себеп» деген ұғымға көбірек назар аудару керек. Жоғарыда айтылған бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықта осы ұғым арнайы анықтамаға ие болмады. Сонымен бірге 24 сағаттан артық тұратын жерде сотталған адамның болмауы бірнеше себептермен түсіндіріледі, оның негізділігі әрдайым негізді болып табылмайды. Осылайша, инспекция қызметкерлері бас бостандығын шектеуге сотталған адам 24 сағаттың ішінде оның тұрғылықты жерінде болмауына оның денсаулығының жай-күйін дәлелді себепке жатқызды. Алайда, бас бостандығын шектеуге сотталған адаммен жүргізілген әңгімелесуде бұл себеп расталуы тиіс (мысалы, медициналық анықтама, амбулаторлық картадан үзінді көшірме). Біз сондай-ақ тұрғылықты жердегі бостандықты шектеуге сотталған адамның жоқтығына кейбір басқа себептерді ұсындық, олар дәлелді болып саналуы мүмкін. Заңға тиісті түзетулер енгізуді ұсынардан бұрын инспекциялық құрамның сотталған адамның тұрғылықты жердегі болмауы үшін дәлелді себептерге жатқызуы бойынша сауалнама жүргізуге кеңес беріледі. Атап айтқанда, жоғарыда аталған себептер бойынша, сотталушының тұрғылықты жері бойынша өз еркімен болмаған кездері. (№ 1 қосымша):

- денсаулыққа байланысты (82,03%);
- табиғи және техногендік зіл-зала нәтижесінде (95,93%);
- сотталған адамға немесе үшінші тұлғаларға, сондай-ақ қоғамның немесе мемлекеттің мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою жөніндегі заңды әрекеттердің нәтижесінде (53,89%);
- үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері нәтижесінде (65,08%);
- отбасылық жағдайлардың болуының салдарынан (22,03%).

Осылайша, сауалнаманың нәтижелері инспекция қызметкерлерінің көпшілігінің пікірі бойынша отбасылық қиындықтардың болуы бостандығын шектеуге сотталған адамның рұқсатсыз болмауының дәлелді себептеріне жатпайтындығын көрсетті. Адамның тұрғылықты жері бойынша бір тәуліктен артық уақыт бойы болмауының басқа да себептері, жалпы алғанда инспекторлармен дәлелді деп танылды.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты сауалнамаға жауап берушілердің

көпшілігінің пікірі бойынша, бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру бойынша Қазақстан Республикасының ҚАК-нің 64-бабының 2-бөлігін қосып, мынадай түрде толықтырылсын: *«Бас бостандығын шектеу кезеңінде дәлелді себептерсіз сотталушының бір күн ішінде тұрғылықты жерде рұқсатсыз болмауы жазаны өтеу мерзіміне саналмайды. Дәлелді себептер деп келесілер танылуы мүмкін: денсаулық жағдайы; табиғи және техногендік зіл-зала; сотталған адамға немесе үшінші тұлғаларға, сондай-ақ қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою жөніндегі заңды іс-әрекеттер жасау; үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері».*

2. Бостандығын шектеу үшін сотталғандарды бақылау және қадағалау мәселесі. Инспекцияның алдында бостандығынан шектеуге сотталғандарға немесе үйде қамауда отырған адамдарға қатысты кімге ерекше назар аудару қажеттігі жөнінде сұрақ туындайды.

Осыған байланысты А.В. Звонов келесіні атап өтті: «... егер сотталушы әкімшілік аумақтан кету кезінде қандай да бір құқық бұзушылық жасамаса, ол құқық қорғау органдарының есептеріне кірмеген болса, оған қарсы әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттамалар болмаған болса, оның аумақтан шығуын көрген куәгерлер болмаса, сол күні инспекторлар оның тұрғылықты жерін тексермеген болса, мұндай сотталушыны бақылау мүмкін емес [133, 31-б.]. Шынында да, бұл жағдайда, бостандығын шектеуге сотталған адам өз мінез-құлқының үлгісін дербес анықтайды: жазаны өтеу талаптарын орындауға немесе оған жүктелген шектеулерді бұзуға және осылайша жазадан заңсыз бас тартатын адамның мәртебесіне ие болуға құқылы.

3. Қысқа мерзімге бостандығын шектеуге сотталғандардың әкімшіліктік аумақта қалдыру мәселесі. Бұл мәселе, егер сотталған адам әкімшіліктік аумақтан кетсе бұзушылық болып анықталады. Содан кейін инспекция сотқа бостандығын шектеуге сотталған адамға бұрын белгіленген шектеулерді толықтыру үшін жүгінуге тиіс. Соған қарамастан, сот 93% жағдайда бас тартуға мәжбүр болады, себебі бас бостандығын шектеуге сотталған тыс жерге қысқа мерзімге кетуіне байланысты, оған қатысты қосымша міндеттер жүктеудің заңды негіздері жоқ деп тұжырымдалады. Демек, сотталушының әкімшіліктік аумақтан тыс жерде болған уақытын нақтылау қажет. Пенитенциарлық жүйе қызметкерлері мен соттар арасында жүргізген сауалнама барысында, келесі анықталды, сауалнамаға жауап берушілердің көпшілігі сотталған адамның бақылау және қадағалаудың тіркелмей, әкімшіліктік аумақтан тыс жерде болуға мүмкін оңтайлы уақытты 30 минут деп белгіледі (инспекция қызметкерлерінің 92,0%-ы және жалпы юрисдикция соттарының 62,5%-ы солай санайды). Сонымен бірге инспекция қызметкерлерінің 1,33% және жалпы юрисдикция соттарының 36,25%-ы осы уақытты – 10 минут деп айтты; инспекция қызметкерлерінің 6,67% және жалпы юрисдикция соттарының 1,25%-ы бұл уақыт сотталғанның қазіргі жағдайына негізделе отырып, жекеленген болуы керек деп ойлайды (№ 1 қосымша). Біз сауалнамаға жауап берушілердің көпшілігінің позициясына қосыламыз және сотталған адамға әкімшіліктік

аумақта қалдыру үшін 30 минут жеткілікті деп есептейміз. Біз осы уақытты түсіндіру құқық қорғау органдары үшін үлкен практикалық маңызға ие деп есептейміз, олар бостандықты шектеуге сотталғандар арасында құқық бұзушыларды анықтау бойынша іс-әрекеттерін едәуір жеңілдетеді.

Демек, жоғарыда айтылған уақытты заңнамалық тұрғыда бекіту үшін оның әкімшіліктік аумаққа өткеннен кейін 30 минуттан кейін болатынын ескеру керек. Төтенше жағдайлар туралы ұмытпауымыз керек, мысалы, айналмалы жол бойында айналып өтуді талап ететін жол бетінің жөнделуі. Ресми түрде, осы уақытта бұзушылықты деп анықталады және жазылады, ал іс жүзінде сотталушы күтпеген жағдайда болды, ол дереу шешім қабылдауды қажет етеді. Бұл жағдайда инспекцияның әкімшіліктік аумақтан кету жағдайына жекелей қарау ұсынылады.

Осылайша, ҚР ҚК-нің 44-б. 1-б. келесімен толықтырылсын: «*тиісті* әкімшіліктік аумақ *аумағын 30 минуттан артық қалдырмау*». Дегенмен, заң шығарушы бірнеше себептерді қамтыды, соған байланысты сотталған адам аумақты заңды түрде қалдыра алады. Бұл үшін қылмыстық атқару инспекциясының келісімін алу қажет, ол белгілі бір жағдайларда жеке ерекше жағдайдың болуын ескереді.

Қосымша анықтауды келесі сұрақ керек етеді: жақын туыстар ретінде кім қаралуы керек. Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы “Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» № 518-IV Кодексінің 1-бабы 13-тармағына сәйкес жақын туыстар – ата-аналар (ата-ана), балалар, асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек ағалы-інілер мен апалы-сіңлілер (аға-қарындастар), ата, әже, немерелер [134] деп танылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексінің 5-бабы осы тізімді толықтырады, оның құрамына жұбайы, күйеуі, асырап алушылар, асырап алынған балалар жатады. Алайда, іс жүзінде, жақын туыстары деп есептелетін адамдармен емес, қандас туыстығы жағынан алыс немесе мүлдем жоқ адамдармен жақын қарым-қатынастар жиі кездеседі. Бірақ бұл адамдардың өмірінде маңыздылығы төмендемейді. Мысалы, бостандығын шектеуге сотталғандардың 46,19%-ы ең жақсы достарын, 23,81% - басқа туыстарын (аға, жеңге, жезде және т.б.), 18,1% көршілерін, 11,90% - жекжаттарды жатқызады (қайын, ене және т.б.) (№ 3 қосымша). Егер сотталған адамға жақын туыстары емес деген себеппен, сотталушының ауыр науқас досына немесе шоқындырған әкесіне баруына тиым салынса, бұл жай ғана әдепсіздік актісі емес, сондай-ақ заңнамаға негізделген әділеттілік принципін бұзады.

Алайда, сотталған адам туыс емес адамға эмоционалдық тұрғыдан жаны жақындыққа ие болуы мүмкін және оның сөздерінен басқа олардың жақындық дәрежесін растау мүмкін емес. Сондықтан сотталған адам жақын туыстары деп санайтын мәселе бойынша бостандығы шектелген сотталушының сауалнамасын толықтыру ұсынылады. Осылайша, сотталған адамға жақын адамдар алдын-ала анықталады. Нәтижесінде, ҚР ҚАК-ның 50-бап 4-бөлігінде «жақын туысы» терминін «жақын адам» терминімен ауыстыруы керек. Бұл «жақын» санатына жататын адамдардың тізімін кеңейтеді. Осылайша,

жоғарыда айтылғандардың негізінде, біз ҚР ҚАК-ның 50-бап 4-бөлігін келесідей ұсыну дұрыс деп санаймыз: *«өміріне қауіп төндіретін жақын адамның өлімі немесе ауыр сырқаты»*.

Бұдан басқа, сотталған адамның муниципалитет құрамынан тыс қозғалысына әсер етуі мүмкін ерекше жағдайларды ұмытуға болмайды. Мұндай жағдайда өзін-өзі қорғаудың сезімі әрекет етеді, ал сотталушы оған жүктелген шектеуді бұзуға мәжбүр етеді. Жол жүретін немесе ауысымдық жұмыстары бар немесе Қазақстан Республикасының басқа пәні бойынша оқу орнында білім алатын адамдардың осы категориясын ұмытпаған жөн. Оларға шектеу қою мүмкін емес, себебі жұмыс немесе оқу орнын өзгертуге әкеледі. Кейбір оқу орындарында сырттай оқыту нысанның сабақтарын студенттің жеке қатысуын талап етпейтін қашықтыққа оқуға ауыстырылуы мүмкін. Дегенмен, біздің елімізде білім берудің қашықтан оқыту формасы бұрынғысынша кең таралмаған. Сотталушының материалдық мазмұны біраз уақыт мемлекеттік бюджетке салмақ болып түседі: бірқатар өңірлерде жаңа жұмысты іздестіру кезеңі өте ұзартылуы мүмкін және сотталғандар сол кезде жұмыссыздық бойынша жәрдемақы алады. Сот жұмысқа баратын жолы немесе сотталған адамның алыс орналасқан жерін ескере отырып, ондай адамдардың бас бостандығын шектеу тиімсіз пайдалануы туралы ескереді.

Шынында да, муниципалды құрылым шекарасынан шығуға сотталғандардың осындай санатына шектеу қою мүмкін емес, оны қолдану Қылмыстық заңға қайшы келеді, себебі бұл шектеу міндетті болып табылады. Бостандықты шектеу түрінде жазалауды қолдану тәжірибесінен, қашықтықтан оқу орны немесе алыс жолды жұмысы бар адамдарға қатысты оны қолданудың логикалық болмауына байланысты бұл адамдарды қылмыстық жазаның осы түріне жатпайтын тұлғаларға жатқызуды ұсынамыз.

Осылайша, ҚАК-нің 53-бабының 6-бөлігі төмендегідей көрсетілуі тиіс: «Азаматтарға, шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұру орны жоқ немесе жұмыс сапары алыс немесе оқу орны алыс адамдарға бостандықты шектеу тағайындалмайды».

Бұдан басқа, қылмыстық атқару туралы заңнамада айрықша дербес жағдайлар тізбесі көзделген, ҚР ҚАК 50 бабының 5 тармағына байланысты сотталған адамның, оның адвокатының (заңды өкілінің) жазбаша өтініші бойынша, сондай-ақ жақын туыстарының өтініші бойынша, инспекция тұрғылықты жерін өзгертуге келіседі. Бұл тізім толығымен жеткілікті. Алайда, біздің ойымызша, тағы бір жағдайды қамтамасыз ету қажет. Тұрақты жұмыс орны бар бостандығын шектеуге сотталғандар іссапарға жіберілуі мүмкін. ҚР ЕК 166-бабы бойынша іссапарға бару - тұрақты жұмыс орнынан тыс қызметтік тапсырманы орындау үшін белгілі бір мерзімге жұмыс берушінің тапсырмасы бойынша қызметкердің сапары. Сонымен қатар, ол тұрақты жұмыс жолда немесе жүріп-тұру сипатта жұмыс істейтін қызметкерлердің іссапарлары болып саналмайды. Сапар муниципалдық құрылым ішінде және оның шегінен тыс қозғалысқа байланысты болуы мүмкін. Әрине, бостандығын шектеуге сотталғандар үшін

жұмыс орнын ұстау өте маңызды. Осылайша, бас бостандығын шектеуге сотталғандардың сауалнамасы бойынша, тұрақты жұмыс істейтін респонденттердің 91,90% - ы басқарманың барлық ресми нұсқауларын орындауға дайын (№ 3 қосымша). Алайда, тапсырмамен байланысты іссапар болса, сотталғандарға нұсқаулардың орындалуында мәселе бар. Ресми түрде, бас бостандығын шектеуге сотталғандар, іс жүзінде, муниципалитеттен тыс іссапарға барудан бас тарта алмайды, ол жазасын өтеу ережелерін бұзады.

Егер сотталушының біліктілігін растау немесе мансап сатысында көтерілу үшін оның біліктілігін арттыру қажет болса, осындай жағдай туындауы мүмкін. Бұл жағдайда жұмыс беруші сотталған адамды муниципалитеттен тыс жерде орналасқан біліктілікті арттыру курстарына бостандығын шектеуге сотталған қызметкерді бағыттауы мүмкін. Тиісінше, осы курстардан өту тұрғылықты жері немесе муниципалитеттен қысқа мерзімді кетуімен байланысты болуы мүмкін. Осыған байланысты, қылмыстық-атқару заңнамасында тағы да бір ерекше жағдайды қамтамасыз ету қажет деп санаймыз, бұл жағдайда инспекцияның тұрғылықты жерін өзгертуге келісім беруі: сотталғандарды еңбек функцияларын орындауды жалғастыру үшін қажетті іссапарға немесе біліктілікті арттыру курстарына жіберу. Осылайша, ҚР ҚАК 50-бабының 5-бөлігінің «ж»-тармағын келесі сөзбен толықтыруды ұсынамыз: «сотталғандарға еңбек қызметін атқару үшін қажетті іссапарға немесе біліктілікті арттыру курстарына жіберу».

Бұдан басқа, ҚР ҚАК 50-бабының 5-бөлігінің қолданылу тәжірибесінде пайда болатын тағы бір мәселе назар аударарлық. Жоғарыда келтірілген 5-бөлігінің сөзбе-сөз түсіндірілуіне байланысты инспекцияның тұрғылықты жерін өзгертуге келісімді белгілі бір мән-жайлардың (мысалы, некеге тұру, пәтердің сыйлығы, жақын туысқанның ауыр науқастануы, үнемі күтім жасауды қажет ететін және т.б.) береді. Содан кейін сотталушы өзінің тұрғылықты жерін өзгертуге құқылы. Дегенмен, инспекцияның тұрғылықты жерін өзгертуге келіскен айрықша дербес жағдайлардың тізімінде табиғи апат немесе басқа да ерекше жағдайлардың салдарынан сотталушыны тұрақты тұрғылықты жері бойынша одан әрі бола алмауына байланысты (ҚР ҚАК-ның 50-бабының «г»-тармағы).

Бұл жағдайда сотталушы мен инспекция арасындағы өзара әрекеттесудің жоғарыда сипатталған схемасын жүзеге асыру кезінде тұрақты тұратын жерін өзгерту әрдайым мүмкін емес. Себебі, сотталған адамның тұрақты тұрғылықты жерін еркіндікті шектеуге өзгерту қажет болған жағдайда инспекцияға жазбаша өтінішпен жүгініп және 10 күннің ішінде қаулы шығарылады.

Осылайша тұрғылықты жерді өзгертуге келісім алу өте көп уақытты қажет етеді. Өз өмірін сақтап қалу үшін бас бостандығын шектеуге сотталған адам жазасын өтеу ережелерін өздігінен жаратпайды (бұл бостандығын шектеу үшін сотталғандардың 98,10% -ын құрайды) (№ 3 қосымша).

Төтенше жағдайларда (су тасқыны, өрттер және т.б.) билік органдарының негізгі міндеті тұрғындарды уақытша санаторийлер, демалыс үйлері, интернаттар, спорттық және балалар лагерлері арқылы шешілетін тұрғын үймен

камтамасыз ету болып табылады). Осылайша, объективті себептер бойынша сотталушы өзінің тұрғылықты жерін өзгертуге инспекцияның алдын-ала мақұлдауын ала алмайды. Яғни, табиғи апатқа немесе басқа да шұғыл жағдайларға байланысты ҚР ҚАК-нің 50-бабының 5-тармағының жалпы ережесінен алып тастауды камтамасыз етуде, сотталған адамның тұрғылықты мекен-жайын өзгерту туралы инспекцияға тек хабарлау арқылы мүмкіндік беру қажет. *Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде ҚР ҚАК 50-бабын келесідей толықтыруды ұсынамыз. «Табиғи апат немесе басқа да ерекше жағдай болған жағдайда бас бостандығын шектеуге сотталған адам тек тұрғылықты мекен-жайды ауыстыру туралы түзету инспекциясына хабарлауға ғана құқылы».*

4. Бостандығы шектелген сотталғандарды тұрғылықты жері бойынша бақылау және қадағалау мәселесі. Мәселен, егер сотталған адам өз тұрғылықты жері үшін саяжайды таңдаса, онда келесі мәселелер туындайды. Біріншіден, жер учаскесі қатаң белгіленген мақсаттарға ие және онда орналасқан адамды үй-жайда тіркеуді талап етпейді. Демек, мұндай сотталған адамның орналасқан жері инспекцияға белгілі болмайды, сондықтан оны бақылау қиын болады. Күдікті 90 күнге дейін тұрғылықты орнында тіркелмеуге құқылы. Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Қылмыстық атқару кодексі бойынша тұрғылықты жерінен жоғалған, оның орналасқан жері 30 күннен артық уақытқа белгіленбеген сотталған адамның бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеуден жалтарудан бас тартады деп саналады. Соған қарамастан, сотталған адам өзінің тұрған жерін (мысалы, телефон арқылы) хабарлауы мүмкін, бірақ тұрғылықты жерде тіркелмейді. Азаматтардың сауалнамасының нәтижесі бойынша 98% тұрғылықты жері бойынша тіркелмеген, оның 28% -ы мұндай рәсімнің бар екендігін толық білмейді, ал 72% -ы қаламау себебінен болу орнында тіркелмейді (№ 2 қосымша). Тұру орны басқа жерде немесе тіпті Қазақстан Республикасының басқа субъектісіне тұрғылықты жеріне қатысты болуы мүмкін. Іс жүзінде осындай сотталғандарды бақылау мүмкін емес.

Осылайша, тұрғылықты жерін өзгертуге немесе толық көлемде болуына шектеу тағайындалған сотталғандарды бақылау және қадағалау инспекциялық қызметкерлер үшін қиын. Біздің пікірімізше, жоғарыда айтылғандардың арқасында бұл шектеу өзгерістерді талап етеді. Сондықтан, біз осы шектеулерді тек тұрғылықты жеріне дейін кеңейтуді ұсынамыз. *Сондықтан, біз осы ҚР ҚАК-ның 53-бабының 1-бөлігінде көрсетілген шектеулерді тек тұрғылықты жеріне дейін кеңейтуді ұсынамыз.* Тиісінше, бұл өзгерістер ҚР ҚАК-не енгізілуі тиіс.» *Мәселен, ҚР ҚАК 50-бабында бойынша «тұру» деген сөзді алып тастау керек.. Осылайша, өзгертулер ҚР ҚАК 50-бабында б, в, ж-тармақшаларында, ҚР ҚАК 50-бабының 4-тарауында, сонымен қатар ҚР ҚАК 50-бабының 5-тарауының г, д-тармақшаларында, Қазақстан Республикасы Қылмыстық атқару кодексінің 50-бабы 6-тармағы. Қазақстан Республикасы Қылмыстық атқару кодексінің 50-бабы 7-тармағында.*

5. Тұрмыста қылмыс жасағаны үшін үйде еркіндікті шектеу мәселесі. Өкінішке орай, статистикалық есепте отбасылық қылмыстың санын нақты

анықтауға мүмкіндік беретін көрсеткіштер жоқ. Бұл қылмыстық-құқықтық доктринаның осы терминнің бірыңғай тұжырымдамасы, сондай-ақ қылмыстың ішкі сипаты ретінде жіктелуінің критерийлері болмауына байланысты. Е.П. Кимнің пікірінше, отбасылық қылмыс - белгілі бір отбасылық қарым-қатынаста тұрған адамдар арасында қылмыстық жолмен туындаған қақтығысты шешудің нәтижесі. Сонымен бірге, отбасылық-тұрмыстық немесе коммуналдық, тұрмыстық немесе шаруашылық-тұрмыстық сипаттағы қылмыстың және жәбірленуші арасындағы қатынастардың болуы маңызды шарт болып табылады [135, 12-б.]. Біздің ойымызша, тұрмыстық қылмыстың жоғарыда айтылған айғағы оның мәнін нақты көрсетеді. Бұған қоса, біз тұрмыстық қатынастар бойынша қылмыс жасаудың маңызды шарты - жәбірленушінің және құқық бұзушының ортақ тұруы. Сонымен қатар, отбасылық негізде қылмыс жасаған адамға бас бостандығын шектеудің орындылығы туралы толық заңды сұрақ туындайды.

Біздің ойымызша, бастапқыда бас бостандығынан айыруды басты жаза ретінде тағайындауға тиімсіз, өйткені қылмыскер мен жәбірленуші үкім шығарылғаннан кейін бірге өмір сүре береді. Демек, бұл жағдайда сотталған адамның бостандықты шектеуге түзетуге жету қиын, өйткені ол белгілі бір шектеулерге қарамастан, әдеттегі ортада болады. П.В. Тепляшин пікірімен келіспеу қиын. П.В. Тепляшин, мұндай жағдайларда шектеу тек жаңа қылмыстар жасау үшін ғана себеп болады деп есептейді [136, 39-б.]. В. Овчинскийдің позициясы бойынша, көрсетілген жаза күнделікті өмірде жиі «ішетін, есірткі қолданған, көршілерді ұратын» адамдарға бағытталған [137, 149-150-б.]. Әрине, жоғарыда көрсетілген ұстанымдарға назар аудару керек, себебі, бостандықты шектеудің ерекшелігі - оның үйде қызмет етуі. Осылайша, қылмыскер мен жәбірленуші үкім шығарылғаннан кейін де бірге өмір сүреді, өйткені жәбірленуші өзінің тұрғылықты жерін әрдайым өзгерте алмайды. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз отбасындағы қылмыс жасаған адамдарға бас бостандығын шектеу түріндегі жазаны қолдану жәбірленушіні және сотталған адамды бірлесіп тұрғызған жағдайда орынсыз деп есептейміз.

Осылайша, біз ҚР ҚАК 53-бабының 6-бөлігін келесідей түрде ұсынамыз. ҚР ҚАК 53-бабы мынадай редакцияда жазылсын *«Азаматтарға, шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрғылықты жері жоқ немесе жұмыс сапары немесе қашықтағы жері бар адамдарға, тұрмыстық қылмыс жасаған адамдарға бостандығын шектеу тағайындалмайды»*. Бұл жағдайда ҚР ҚАК 53-бабы мынадай мазмұндағы ескертумен толықтырылсын: *«Сотталған адам жәбірленушімен бірге тұрған жағдайда, қылмыс жасаған адамдарға бас бостандығын шектеу тағайындалмайды»*.

6. Жұмыстың (оқудың) орнын өзгертуге инспекцияның келісімін алудың формальдылық мәселесі. Біздің пікірімізше, инспекцияны келісімін алудың формальдылығы сотталған адамның жұмыс орнының немесе оқу орнының өзгеру себептерін көрсететін инспекцияға жазбаша өтінішін қолдануына, яғни жұмыс, оқу орнының өзгеруіне жағдай туындаған кезде

сотталушы тексеруге түскеніне байланысты. Шын мәнінде, инспекция сотталушыны мұндай келісімді жоққа шығара алмайды, өйткені бостандығынан айыруға сотталған адамның тәуелсіз табысы немесе білім алуды жалғастыру ниеті өте маңызды. Сонымен бірге тексеріс сотталған адамның мінез-құлқы туралы, оның ішінде сотталған адамның бостандығын шектеу үшін жұмыс орнында немесе оқылуында туралы ақпарат алуға тиіс. Осыған байланысты біз жұмыс орнын өзгертуге және (немесе) зерттеуге инспекцияның келісімінсіз жаңа редакцияда жазылуға тиіс деп санаймыз.

Осылайша, ҚР ҚАК 53-бабының 1-бөлігінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу қажет, атап айтқанда: «Егер жұмыс орны және (немесе) оқуы өзгерсе, бостандығын шектеу түрінде сотталған адам сотталғандардың жазаны өтеуді бақылайтын мамандандырылған мемлекеттік органға дереу хабарлауы керек».

7. Тиісті муниципалитеттің аумағында орналасқан белгілі орындарға бару және бұқаралық және басқа да іс-шаралар өткізілетін жерлерге бару және осы іс-шараларға қатысу үшін шектеулерді енгізу мәселесі. Бұл шектеуді қолдану сотталушының егер оның қатысуында жаңа қылмыстар жасау мүмкіндігі болса белгілі бір қоғамдық орындарда болуын болдырмау ниетімен байланысты. Біздің пікірімізше, егер сотталған адам ұйымдасқан топта қылмыс жасаса, үкімнің жедел бөлігіндегі сотқа сотталғандардың қылмыстық іс-әрекеттерге жол берілмейтін қайталанудың көріністерін болдырмау мақсатында қылмыс жасағаны үшін орын алған орындарға баруға шектеу қою ұсынылады. ҚР ҚК-ның 294-бабында жасаған тағылық үшін бір жүз алпыс айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір жүз алпыс сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не қырық тәулікке дейінгі мерзімге қамаққа алуға жазаланады. Бұл жағдайда сотталушыларға басқа тыйым салынған жерлерге баруға шектеу қою туралы, сондай-ақ, сыбайластармен кездесуге тыйым салу ұсынылады. Дегенмен, мұнда келесі мәселе туындауы мүмкін: сыбайластар бір оқу мекемесінде білім алса немесе бір ұйымда еңбек функциясын орындайтын болса, жоғарыда аталған тыйым салу қиын болады. Сыбайластар қарсы іс-қимыл үдерісіне немесе жұмысқа араласуы сөзсіз және инспекция сотталушыны жұмыс орнынан немесе оқу орнынан өзгертуді талап етуге құқылы емес. Мұндай жағдайда, сот осындай сотталғандарды оқыған оқу орындарына баруды міндеттейді, бірақ байланыстарды тек сыныптағы бірлескен қатысуымен шектейді, бұл байланыстарға сыныптан тыс жерге тыйым салады. Мұндай сотталғандарды бақылау мәселесі бар. Қадағалаудың электронды құралдары тек сотталған адамның орналасқан жері туралы хабардар етеді, ал сотталған адамның білім беру мекемесінде қарым-қатынас шеңберін байқау мүмкін емес. Тиісінше, инспекторлар сотталған адамның мінез-құлқы туралы, сондай-ақ оның қарым-қатынас шеңбері туралы ақпарат сұрау салуы мүмкін.

8. Бостандығын шектеуге сотталғандардың инспекцияға физикалық көрсеткіштер бойынша тіркелуі мүмкін еместігі. А.В. Звоновтың айтуынша-

физикалық көрсеткіштер бойынша, мысалы, тірек-қимыл аппаратының аурулары бойынша, осы міндетті орындай алмайтын азаматтар санаты. Оның пікірінше, ішкі істер органдарының бөлімдерінде, учаскелерінде, бақылау пункттерінде тіркелу мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет [138, 31-б.]. Бұл ұстаным белгілі бір қызығушылық тудырады, өйткені бұл міндеттерді орындауда белгілі бір қиындықтарды бастан өткерген азаматтардың нақты санаты бар, өйткені инспекциялар сотталған адамның тұрғылықты жерінен едәуір алыста орналасқан. Мәселен, біз зерттеген субъектілерде қылмыстық атқару департаменттерінің 70% -ы басқа қалалық ауданда орналасты және тек 30% жағдайда сотталған адамның инспекциясы мен тұрғылықты жері сәйкес келетін қалалық ауданда орналасқан(№ 6 қосымша). Осыған байланысты біз бостандықты шектейтін сотталғандардың жекелеген санаттарын тіркеу тәртібін жеңілдетуге болады деп санаймыз. Қатерлі себептер бойынша (мысалы, ауыр сырқат және т.б.) және инспекциямен келісе отырып, мұндай сотталған адамды тіркеу оның үйінде жүргізілуі мүмкін. Яғни, осындай сотталған адамды жазбаша түрде тіркеуге қою кезінде немесе осы себептер болған жағдайда инспектор инспекцияға қатысуға мүмкін еместігі туралы сотталған адамның жеке ісіне жазба жасауға міндетті. Болашақта сотталған адамды осы санатқа жататын бостандығын шектеуге мониторинг жүргізу және тіркеу мақсатында сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша инспектордың болуы мүмкін.

Бостандығын шектеу түрінде жазаны орындауды ұйымдастыру жөніндегі жоғарыда айтылғандарға байланысты 18.1-бабы мынадай редакцияда жазылып, келесі нұсқаулықты ұсынамыз: *«Егер сотталушы дәлелді себептермен өзі инспекцияға тіркелуге келе алмаса, онда тіркеуді сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша жазасын өтеу бойынша инспекцияда тіркеуге болады. Сонымен қатар, бостандығын шектеуге сотталған адам инспекцияға тіркеуге келуге мүмкіндік бермейтін жарамды негіз бар екенін тексеру туралы дереу хабардар етуге міндетті. Хабарламаны алғаннан кейін инспекцияға қатысуға қатысуға мүмкіндік бермейтін бостандығын шектеу туралы тұлғаның жеке іс қағазында жазбаша ескерту жасалады»*.

9. Қылмысты жазасы бар адамдарға бас бостандығын шектеу мәселесі. Ф.Р.Сундуrowтың позициясы назар аударарлық. Бұрын жасаған қылмысы үшін сотталған адамдардың бостандығына шектеу қоюдың қажеті жоқ деп есептейді Ф.Р. Сундуrow [139, 163-б.]. Бұл пікірмен келісеміз өйткені сотталған адам бірнеше рет қылмысты жасаған болса, оның жеке басына түзету мекемесінің қылмыстық ортасы әсер еткен деп айтуға мәжбүр боламыз.

Тиісінше, оған бас бостандығын шектеу туралы жаза тағайындау оны түзету үдерісіне оң әсер ете алмайды, сондай-ақ, бұл жаза түрі қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жаза болып табылады. Демек, бас бостандығын шектеу жазасы қылмысты алғаш жасаған адамдарға негізгі жаза ретінде қолдануға болады деген ұсыныс қисынды. Осылайша, ҚР ҚАК 53-бабының 2-бөлігіне толықтырулар енгізуді ұсынамыз: «Еркіндікті шектеу екі айдан төрт жылға дейінгі мерзімге қылмыс жасаған адамдарға ауырлығы аз қылмыстар мен орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін жазалаудың негізгі

нысаны ретінде, сондай-ақ алты айдан екі жылға дейін мәжбүрлі еңбектің немесе жазалаудың қосымша нысаны ретінде Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда бас бостандығынан айыру тағайындалады».

10. Бас бостандығын шектелуге сотталғандарды түзету үдерісіне жұртшылықты тарту мәселесі. Біздің ойымша, ерекше рөл әлеуметтік жағдайға жатады, ол сотталушыға зор ықпал етеді. Бұл пікірді көптеген зерттеушілер бөліседі. Осылайша О.Н.Чистотина қоғамның жұмысы тәрбие алған адамдарға сыртқы әсер ету жүйесін ұйымдастыруды көздейді [140, 27-б.]. Л.С. Выготский «адамның тәрбиесінің мінез-құлығының өсіп, дамып келе жатқан әлеуметтік ортамен толықтай анықталады» деп атап өтті [141, 132-б.]. Белгіленген көзқарасқа С.А. Ветошкин қосылады [142, 47-б.]. Бұл тезис сотталғандарды түзету құралы ретінде әлеуметтік әсерді белгілейтін қолданыстағы заңнамада көрініс табады. ҚР ҚАК 9-бабының 2-бөлігінде көзделген ереже белгіленген кодификациялық нормативтік құқықтық актінің басқа баптарында көрініс тапты. Мұндай баптарды атап өтуге болады. ҚР Қылмыстық атқару кодексінің 14,23,142-баптарында қоғамдық бірлестік жазалауды жүзеге асыратын мекемелер мен органдардың жұмысына жәрдемдесу, сондай-ақ сотталғандарды түзету.

Сонымен бірге, үйде жазасын өтеп жатқан бостандығын шектеулі сотталғандармен жұмыс істеуде маңызды рөл атқара алатын қоғамдық ұйымдар деп есептейміз. Қазіргі уақытта Қоғамдық бақылау комиссиясы түзеу мекемесінде болғанда бас бостандығынан айыруға сотталғандарды бақылауға құқылы. Бостандықты шектеу түрінде жазаны өтеу процесінің ерекшелігін ескере отырып, қадағалау комиссиясының мүшелері сотталған адамдармен арнайы мақсатта (мысалы, қоғамдық бақылау комиссиясы тағайындаған аумақта) тәрбиелік және оңалдыру сипатта бола алады деп есептейміз. Әрине, бостандықты шектеуге сотталғандар комиссия мүшелерінің оңалту іс-шараларына қатысуға ниет білдіргені туралы ойлаудың қажеті жоқ. Бұл тұжырымға біз тіркеуден өткен инспекцияға еркіндік бостандығын шектеуге сотталғандардың келуінің ұқсастығына сүйендік. Осылайша, сұхбаттасқан сотталғандардың абсолютті көпшілігі, егер бұл міндет заңда нақты анықталмаса, онда оны орындамас еді деп жауап берді. *Осыған байланысты ҚР ҚАК 53-бабын бостандығын шектеуге сотталған адамның тағы бір міндетін толықтыруы қажет: «қоғамдық тәрбие өткізу мақсатында қоғамдық бақылау комиссиясына айына бір рет келу қажет».* Айта кету керек, қоғамдық бақылау комиссиясының мүшелері бостандығын шектеуге сотталғандармен ынтымақтастыққа толығымен дайын.

Біздің ойымызша, бас бостандығын шектеуге сотталғандарға түзету әсері қоғамдық бақылау комиссиясының мүшелерімен мысалы, мүмкіндігі шектеулі адамдармен басқа адамдардың өміріне жеке қатысу болса. Осылайша, біз «Қамауда ұсталған жерлерде адам құқықтарын қоғамдық бақылау және мәжбүрлеп ұсталған адамдарға көмек көрсету туралы» мәселенің ауқымын кеңейту ұсынамыз.

Бұған қоса, литвалық заң шығарушының тәжірибесіне назар аудару керек, ол мүгедектерге, қарт адамдарға, денсаулық сақтау мекемелерінде, және басқа да көмек көрсететін мекемелерде сотталғандардың тегін жұмыс істеуін енгізді. 2015 жылы елімізде барлық топтардағы мүгедектердің жалпы саны 35 000 адам (ел халқының жалпы санының 8,8% -ы), оның ішінде 4 850 бала мүгедек. Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасындағы осындай іс-шаралар тек мемлекет пен мұқтаждарға ғана емес, сонымен бірге бостандықты шектеуге сотталғандарға да пайда әкеледі. ҚР ҚАК бойынша, бұл шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін жазаны өтеп жатқан адамдар. Бізбен сұралған қызметкерлер ойынша 71,86% жағдайда, инспекцияға тіркелген, бас бостандығын шектеуге сотталғандарда дұрысталуға деген барлық мүмкіндіктері бар (№ 1 қосымша). Осындай сотталған тәрбиелік әсерін және психологиялық қолдау көрсетуді тиісті түрде шешу маңызды. Осыған байланысты бостандығын шектеуге сотталғандардың қоғамдық жерлерде ерікті негізде жұмысқа тарту арқылы сотталғандардың көпшілігі мінез-құлқын жақсарта алады деп қорытынды жасауға болады. Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстан Республикасы Литва Республикасының тәжірибесін үлгі ретінде алып және Қазақстан Республикасы ҚАК 53-бабының 1-бөлігі мынадай мазмұндағы екінші абзацпен толықтырылсын: *«Сотталған адамға қатысты сотпен әлеуметтік қызмет мекемелерінде 200 сағатқа дейінгі мерзімде тегін жұмысты орындауға міндет дүктелуі мүмкін. Жұмыс орны, уақыты, түрі және тәртібі сотталған адамның пікірін ескере отырып, сотпен белгіленеді».*

11. Бостандықты шектеуге сотталғандарды түзету процесіне психологтарды тарту мәселесі. Сотталғандармен тәрбие жұмысының тиімділігін қамтамасыз етудің маңызды шарты бұл үдерісте құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің, жұмыспен қамту қызметтерінің, еңбек ұжымдарының, ұйымдардың, қоғамдық топтардың, діни бірлестіктердің және бұқаралық ақпарат құралдарын, ҚАЖ аумақтық органдарының психологиялық қызметтерінің белсенді қатысуын қамтамасыз ету болып табылады деген ой бар. Біз бұл тұрғыдан келісеміз, өйткені тәрбиелік процесінің барлық сатыларында психологтың ерекше рөлі бар. Бұл бағытта дамудың маңызды үлесі - ҚАИ қызметкерлерінің штатына қоғам мен қызметкерлерден оқшауланбаған сотталғандармен психологиялық қолдау үшін психолог лауазымын енгізу болды.

Психологиялық-педагогикалық көмектің мәні бойынша көптеген пікірлер бар. Сонымен, психологиялық көмек «әңгімелесу нәтижесінде рухани жеңілдік» деп түсініледі [143]; бұл сотталғандарды қайта социализациялаудың қажетті шарты, себебі ол моральды сауықтырудың терең процестерімен өзара байланысты, сау қоғамдағы әлеуметтік-жеке мәртебесін қалпына келтіруге бағытталған, қылмыс жасағаны үшін кінәсінің сезімін дамытуға бағытталған. Біздің пікірімізше, психологиялық көмек бас бостандығынан айыруға сотталғандар үшін ғана емес, қоғамнан оқшауланумен байланысты емес жазаларға да аса маңызды, өйткені түзету процесінің барлық кезеңдерін психологтың көмегінсіз бас бостандығын шектеуге сотталғандардың тек 10%

өте алады [144].

Психолог әрқашан өзара әрекеттестіктің жағдайын біліп, өзінің мінез-құлқын бақылап, шыдамды, коммуникативті және дағдылы болуы керек. Ол сотталған адамның психикасындағы өзгерістерге бірден назар аударып және тәрбиелік ықпалын тигізетін дұрыс жолдарды табу туралы шешім қабылдайды. Сонымен қатар, психолог агрессияны, категориялықты, өз мүдделерінің үстемдігін, қатыгездікті, жөнсіздікті көрсетпеуі керек. Біздің ойымызша, психологтың айтылған қасиеттері тәрбиелік процесінде оң динамикаға ерте қол жеткізбеуге ғана ықпал етеді. Бас бостандығын шектеуге сотталғандардың дұрысталу үдерісіне теріс әсерін тигізетін тағы бір фактор - сотталғандарға психологиялық көмек көрсетудің тым ресми көзқарасы. И.Н.Смирнова дұрыс айтқандай, психологтардың тұжырымдары тек кеңес ретінде болып табылады, сотталған адамға ықпал етпейді, кемшіліктер үшін жауап бермейді, сотталғандардың қайтадан қылмыс жасауы үшін жауап бермейді [145, 27-б.]. И.И. Железкина тура сол көзқарасқа ие [146, 149-б.].

Біз осы ұстаныммен келісеміз, себебі біз психологиялық сауалнама мен бостандығын шектеуге сотталғандардың жеке іс-әрекеттерін зерттеп, 58% жағдайда психологтар жалпы ұсынымдар беріп, кейін олар инспекцияға жіберілді.

Мысалы, психологтар инспекторларға кәмелетке толмаған бостандағын шектеуге сотталған адамның ата-аналарымен теріс немесе оң қасиеттердің көрінісі туралы ақпаратты анықтау үшін қарым-қатынасты жақсартуға ұсынады; сотталушымен оның мүдделері мен бейімділігін анықтау үшін әңгіме жүргізу, сондай-ақ сотталған адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерін тәрбиелеу мақсатында әңгіме жүргізу; қоғамдағы мінез-құлықтың әлеуметтік стандарттарын қалыптастыруға ерекше назар аудару. Психологтар жоғарыда айтылған ұсыныстарды инспекторларға береді, бірақ ешқандай ұсыныста оны іске асырудың егжей-тегжейлі механизмі жоқ. Осылайша олар тек демонстративті әрекеттер болып табылады. Әрине, психологтар мен инспекторлардың жұмыс көптігі олардың шығармашылық әлеуетін толық ашуға мүмкіндік бермейді, себебі ҚАИ-ның психологтары бостандығын шектеуге сотталғандармен ғана емес, басқа жерлерде де тәрбиелік жұмыстар жүргізеді. Көптеген жағдайларда психологтардың жұмысы инспекторлардың бостандығын шектеуге сотталғандармен үнемі сұхбат жүргізу үдерісінде жүзеге асырылады. Инспекторлар психология саласында арнайы білімге ие емес. Орыс психологиялық мектебінің даму деңгейінің жеткілікті жоғары деңгейіне қарамастан, сотталушыларға тиісті психологиялық тәрбие беру мәселелерін шеше алатын персоналдың жетіспеушілігі байқалады. Осылайша, сотталғандармен қарым-қатынас тәжірибесін студенттердің кішкене бөлігі ғана ала алады, сондықтан олардың кейіннен қылмыстық-атқару жүйесіне кіруі қиын, себебі олар бейімделуге көп уақытты қажет етеді.

Болашақта және қазіргі уақытта жұмыс істейтін психологтардың бостандықты шектеуге сотталғандармен жұмыс істеуіне мүмкіндік беру қажет, бірақ тәжірибелі маманның бақылауымен ғана жүзеге асырылуы керек.

Осылайша, тәжірибелі қызметкерлердің білімі мен дағдылары беріліп, қайта даярлауды жаңадан бастауға тура келмейді, өйткені бұл тиісті тәжірибесі жоқ қызметкерлер сотталғандардың қарым-қатынас жасағанда, сотталғандардың психологиялық жағдайына елеулі әсер етуі мүмкін. Өкінішке орай, инспекциялық мекемелерде бар психологтармен бұл тәжірибені іске асыру өте қиын. Бұл мәлімдеме инспекторлар мен соттар арасындағы сауалнаманың нәтижелері бойынша тағы да расталған. Осылайша, сұралған инспекторлар мен соттардың көпшілігі (респонденттердің 94,58%) ҚАИ-ның әрбір бөлімшесінде психологтың штатта болуын қамтамасыз етуді қажет деп санайды (№ 1 қосымша).

Осылайша, әр ҚАИ-да стационар психологтардың пайда болуы, біздің ойымызша, инспекторларға, сонымен бірге психологиялық қолдау қызметтеріне түсетін ауыртпалықты төмендетуі мүмкін. Нәтижесінде, психологтың бостандығын шектеуге сотталған адамдармен тіл табысуды жүзеге асыру үшін қосымша мүмкіндіктер пайда болады. Сонымен қатар, қазір Ресейде инспектор барлық бостандығын шектеуге сотталғандарды психологиялық тестілеу үшін психологиялық қолдау қызметіне жібереді. Болашақта психологтар сотталғандарды психологқа қайта келу қажеттілігін анықтайды. Алайда, бас бостандығын шектеуге сотталғандардың жеке істерін қарастырғаннан кейін, психологтар 72,3% жағдайда агрессияға бейім бостандығын шектеуге сотталғандармен мәжбүрleme жұмыс істейді; және тек 27,7% жағдайда ғана психологтар психологиялық көмек алуға ниет білдірген бостандығын шектеуге сотталғандармен жұмыс істейді (Қосымша № 10). Осылайша, психологтар бас бостандығын шектеуге сотталғандардың бір тобына ерекше назар аударып, басқа категорияға назар аудармай қалады. Тағы да, жеке ерекшеліктеріне байланысты, психологиялық тестілеуді мінсіз өтіп, сонымен қатар психологиялық көмекке мұқтаж сотталғандар бар.

Осыған байланысты біз бостандығын шектеуге сотталғандардың өздерінің жеке сипаттамаларына және өткізілген психологиялық тестілеу нәтижелеріне қарамастан психологқа келу ретінде жазаны толықтыруды қажет деп есептейміз. Көптеген сұралған инспекторлардың пікірінше, осындай консультациялардың саны айына екі реттен кем болмауы керек - респонденттердің 65,08% -ы осылай санайды; 34,92% сотталушыларға айына бір рет психологиялық консультация беру қажет екендігін көрсетті (№ 1 қосымша). Зерттеу нәтижелерінің негізінде біз инспекция қызметкерлерінің көпшілігінің пікірімен келісеміз, себебі психологпен жүйелі түрде байланыс (айына екі рет) сотталушының жеке қасиеттерін ашуға және болашақта оның мінез-құлқын түзетуге көмектеседі. Бостандықты шектеуді қамтамасыз ету үшін психологиялық және тәрбиелік құралдарын енгізу шеңберінде біз ҚР ҚАК 53 бабының 1 бөлімін сотталған адамның тағы бір міндетімен толықтыруды ұсынамыз - *психологқа консультацияға айына 2 рет келу*

12. Бостандықты шектеуге сотталғандар үшін жеткіліксіз ынталандыру шаралары туралы мәселе. Біз Республикадағы бостандықты шектеуге сотталғандарға қатысты қолданылатын ынталандыру шараларының

жеткілікті болуына қатысты Қазақстан Республикасы инспекциясының қызметкерлеріне сауалнама жүргіздік. Нәтижелер келесіні көрсетті, респонденттердің 64,07% -ы бұл тізімді толықтыруды қажет деп санайды. Респонденттердің пікірінше, отанлық қылмыстық атқару туралы заңнама мынадай көтермелеулермен толықтырылуға тиіс: құрмет грамотасымен марапаттау (58,98%); ақшалай сыйлық (17,97%); сыйлықпен марапаттау (23,05%) (№ 1 қосымша). Осылайша, респонденттердің басым көпшілігінің құрмет грамотасын беру отандық заңнамаларда жетіспейтін ынталандыру шарасы болып табылады деп санайды. Алайда, біз бұл пікірмен келіспейміз. Бостандықтың шектелуіне сотталғандардың сауалнамасына байланысты мүлдем керісінше нәтижелер алынды. Осылайша, бостандықты шектеуге сотталғандардың пікірінше, ішкі қылмыстық атқару туралы заңнама мынадай ынталандырулармен толықтырылуға тиіс: құрмет грамотасымен марапаттау (11,90%); ақшалай сыйлық (53,81%); сыйлықпен марапаттау (34,29%) (№ 3 қосымша).

Осылайша, Қазақстан Республикасында бостандықты шектеуге сотталғандарды заңды мінез-құлыққа ақшалай сыйлық немесе бағалы сыйлық түрінде ғана материалдық құндылықтар ынталандыра алады. Тәжікстан Республикасының ынталандыру шараларын қолдану тәжірибесі Қазақстан Республикасында қолданылуы мүмкін деп есептейміз. Біздің мемлекетіміздің аумағында бостандығын шектеу түрінде жазалау үшін сотталғандарға қолданылатын ынталандыру шараларының тізбесін кеңейту оларды инспекциямен жиі қолдануына ықпал етеді және бостандығын шектеуге сотталған адамның еңбегіне жекеше қарауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты Тәжікстан Республикасының ынталандыру шараларын қолдану тәжірибесі Қазақстан Республикасында өте жақсы пайдаланылуы мүмкін деп есептейміз. Осылайша, біз ҚР ҚАК 57-бабын келесідей толықтыруды орынды деп санаймыз: *«Пенитенциарлық инспекциямен жұмысына және (немесе) оқуына деген адал көзқарасы мен үлгілі мінез-құлқы үшін сотталғандарға келесі ынталандыруларды қолдануға болады:*

а) алғыс, ақшалай сыйлық, сыйлықпен марапаттау».

13. Жазасын өтеу үдерісінде сотталған адамды жұмыс орнының (оқу) бостандығын шектеуге қатысты мәселе. Қазақстан Республикасында жүргізілген зерттеу нәтижелері бойынша бостандығын шектеуге сотталғандардың көбісі оқу орындарынан шығарылады, себебі оқу орындарының басшылары олардың қылмыс жасағаны туралы ақпаратты алғаннан кейін, олардың шығарылу тәртібі туралы қаулыны дереу дайындайды және сотталғандарға кейіннен тағайындалған жаза маңызды емес. Осындай проблема, сондай-ақ тұрақты жұмыс істейтін бостандығын шектеуге сотталғандармен де туындайды. Осылайша, біздің зерттеу нәтижесі бойынша, бас бостандығын шектеуге сотталғандардың 47,14% -ы тұрақты жұмыс орнынан (оқу орнынан босатылған) сотталғаны үшін шығарылған; Бас бостандығын шектеуге сотталғандардың 18,10% -ы қызметінде төмендеді және сотталғандардың тек 34,76% -ы бостандығын шектеу түрінде жаза

тағайындалғаннан кейін өз лауазымын және жұмыс орнын сақтап қалды (Қосымша № 3). Әрине, бұл жағдай ҚР ЕК 83-бабы 4-пунктіне тікелей қайшы келеді, онда қызметкердің жұмысты жалғастыруды тоқтату көрсетілген, жаза тағайындалғаны жұмыс беруші мен қызметкер арасында еңбек шартын бұзу жағдайлары ретінде көрсетілген. Сотталған адам бас бостандығын шектеу түрінде жаза тағайындау кезінде өз еңбек міндеттерін орындауды жалғастыра алады, өйткені сотталған адам жазасын өтеп, қоғамнан оқшауланбайды. Осыған байланысты, Беларусь Республикасының тәжірибесі өте құнды, онда сотталған адамға жазасын өтеу мерзімі аяқталғанға дейін өз жұмыс орнын сақтап қалуға кепілдік беріледі.

25.1-пункт нысаны бойынша бостандығын шектеу түрінде жазаны орындауды ұйымдастыру туралы нұсқаулыққа мынадай толықтырулар енгізуді ұсынамыз: *«бас бостандығын шектеуге сотталғандар жұмыс істейтін ұйымдардың әкімшіліктері мен бас бостандығын шектеу сотталғандар жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлерге, әдетте, олардың жазаны өтеу мерзімі аяқталғанға дейіноларды жұмыстан шығаруға тыйым салынады»*.

Осылайша, біз бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазаны орындау процесінде туындайтын негізгі проблемаларды қарастырдық. Аталған проблемаларды шешу үшін қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді ұсындық.

Қорытынды

Бостандықты шектеудің мәнін және мазмұнын қылмыстық жазаның нысаны ретінде анықтап, сондай-ақ оны Қазақстан Республикасында және шет елдерде жүзеге асыру тәжірибесімен байланысты теориялық мәселелерді қарастырып, біз бостандықты шектеуді жүзеге асырудағы проблемаларды анықтадық. Алайда, осы зерттеу барысында қылмыстық және қылмыстық-атқару заңнамасын жетілдіру бойынша ғылыми негізделген ұсыныстар мен кеңестерді әзірлеуге тырыстық және біз белгілі бір қорытынды жасадық.

1. Адамның бостандығы адамның ең маңызды құндылығы болып табылады, ол еркіндіктің жоқтығында өзін-өзі танытуды жүзеге асыру мүмкін емес. Бостандықты шектеу айрықша жағдайларда ғана мүмкін болады және жалпы игілік жасауды ынталандыру үшін ғана, жазалау нысаны ретінде бостандығын шектеу - мемлекет белгілеген еркінсіздік нысаны; еркіндіктің шектелуі еркіндіктің абсолютизациясының жоқтығы ретінде кең мағынада қарастырылуы мүмкін, ал тар мағынада жазаның нысаны ретінде қарастырылуы мүмкін. Сонымен бірге, біз қарастыратын «еркіндік», «жалпыға ортақ бостандығын шектеу», «бостандығын шектеу құқығы», «жаза түріндегі бостандықты шектеу» категориялары өз араларында әмбебап, жалпы, айрықша, нақты болып табылады. Олар бір-бірімен тығыз өзара байланысты және бір-біріне тәуелді, іс жүзінде ажырамас. Сол себепті, жазаны өтеу үдерісінде бостандығын шектеуге сотталған адам барлық санаттарға жатады, яғни ол қылмыстық заңмен белгіленген сыртқы бостандықтарына шектеулер ғана емес, сондай-ақ жалпы заңды мағынада шектеулерге де ұшырайды.

2. Бостандығын шектеудің негізгі ерекшеліктері қылмыстық жазалау түрі ретінде: қоғамнан оқшауланудың жоқтығы; сотталған адамның тұрғылықты жерінде жазасын өтеу мүмкіндігі. Қарастырылған ерекшеліктер негізінде, оны одан әрі Қазақстан Республикасы ҚАК-не енгізу үшін бостандығын шектеудің анықтамасын тұжырымдауға болады. Айта кету керек, құқықтық айқындау бостандығын шектеуді қылмыстық жазаның басқа түрлерінен ажырата алатын және маңызды құқықтық маңыздылығы бар қажетті белгілерді ғана қамтуы керек. Осылайша, біз ҚР ҚАК 53-бабы 1-бөлігіне келесі толықтыруды енгізуді ұсынамыз, атап айтқанда, бостандықты шектеудің анықтамасы түрлерін: *«Бас бостандығын шектеу - қоғамнан оқшауланумен байланысы жоқ қылмыстық жазаның түрі болып табылады, онда сотталушы өзінің тұрғылықты жерінде өз жазасын өтей отырып, қосымша міндеттер жүктеліп, құқықтарына шектеулер енгізіледі»*.

Бостандықты шектеуге тән тиымдар мен міндеттерге толықтырулар енгізе отырып, заң шығарушы анықтаған бостандықты шектеу позициясын нығайтуға болады; бұл жаза түрін арнайы құқықтық мәртебе ретінде беру.

3. Бостандығын шектеуді қылмыстық жазалау түрі ретінде зерттеу, шет мемлекеттерде оны орындауды ұйымдастыру тек танымдық қызығушылық ғана емес. Айта кету керек, қылмыстық заңдарды гуманизациялау дүние жүзіндегі

үрдіске айналды: бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалар дүние жүзінде дамып келеді, ал Ресей Федерациясы ерекше болмады. Шетел мемлекеттерінің талданған заңдары шартты түрде үш топқа бөлінеді. В первую группу вошли страны, имеющие в уголовном законодательстве ограничение свободы, которое отбывается в специализированных учреждениях Бірінші топқа қылмыстық заңда арнайы мекемелерде бостандықты шектеуді өтеу бар елдер кірді (Беларусь Республикасы, Грузия, Тәжікстан Республикасы); екінші топ елдерінің қылмыстық заңнамасында сотталған адамның тұрғылықты жерінде бас бостандығын шектеуді өтеу жазылған (Қазақстан Республикасы, Литва республикасы, Польша Республикасы); үшінші топ мемлекеттердің қылмыстық заңнамасында өз мазмұны бойынша Ресейдегі бостандықты шектеуге айтарлықтай ұқсас жазалар бар (Ұлыбритания және Солтүстік Ирландия Құрама Корольдігі, Германия Федеративтік Республикасы, Испания Корольдігі, Латвия Республикасы, Молдова Республикасы, Құрама Штаттары, Франция Республикасы, Швеция Корольдігі).

Біздің зерттеуіміз бойынша, көптеген шетелдік елдерде бас бостандығынан айыру жазасына байланысты емес жазаларды құқықтық реттеу Ресейге қарағанда әлдеқайда жоғары. Осыған байланысты Ресей заңнамасына келесі толықтырулар енгізуді ұсынамыз:

1) бас бостандығын шектеуге сотталғандарға ынталандыру шараларын қолдану туралы Тәжікстан Республикасының тәжірибесі негізінде, сондай-ақ зерттеу нәтижелерін ескере отырып, біз ҚР ҚАК-нің 57-бабы келесі редакцияда жазылуын орынды деп есептейміз: «Пенитенциарлық инспекция жұмысқа және (немесе) оқуға адал көзқарас пен үлгілі мінез-құлқы үшін сотталғандарға келесі ынталандыруларды қолдануы мүмкін:

а) алғыс;

а.1) ақшалай сыйлықақы;

а.2) сыйлықпен марапаттау;

б) бұрынғы жазадан мерзімінен бұрын босату;

в) демалыс және мереке күндерін тиісті муниципалдық құрылыс аумағынан тыс жерде өткізуге рұқсат беру;

г) Тиісті муниципалды құрылыс аумағынан тыс жерлерге шығып, мерекелерді өткізуге рұқсат беру».

2) Қазақстан Республикасының тәжірибесін пайдаланып және ҚР ҚАК-нің 53-бабы 6 -өлігіне келесідей толықтырулар енгізуді ұсынамыз: «*сондай-ақ тұрақты тұрғылықты жері жоқ тұлғаларға қолданылады*».

3) біз төмендегі мазмұндағы 25.1-тармақ нысанда бостандығын шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулыққа толықтырулар енгізуді ұсынамыз: «*бас бостандығын шектеуге сотталғандар жұмыс істейтін ұйымдардың әкімшіліктері мен бас бостандығын шектеу сотталғандар жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлерге, әдетте, олардың жазаны өтеу мерзімі аяқталғанға дейіноларды жұмыстан шығаруға тыйым салынады*».

4) Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстан Республикасы Литва

Республикасының тәжірибесін үлгі ретінде алып және Қазақстан Республикасы Конституциясының ҚР ҚАК 53-бабының 1-бөлігі мынадай мазмұндағы екінші абзацпен толықтырылсын: *«Сотталған адамға қатысты сотпен әлеуметтік қызмет мекемелерінде 200 сағатқа дейінгі мерзімде тегін жұмысты орындауға міндет дүктелуі мүмкін. Жұмыс орны, уақыты, түрі және тәртібі сотталған адамның пікірін ескере отырып, сотпен белгіленеді.»*

4. Қазақстан Республикасында бостандығын шектеу түрінде қылмыстық жазаны жүзеге асыру үдерісі жалғыз емес, ол үш кезеңнен тұрады, олардың әрқайсысы бостандығын шектеуді жүзеге асыру мәселелерін анықтайды. Аталған проблемаларды шешу үшін қолданыстағы заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізуді ұсындық, атап айтқанда:

Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру нұсқаулығының 22-пункті келесідей толықтыру: *«Бас бостандығын шектеу кезеңінде дәлелді себептерсіз сотталушының бір күн ішінде тұрғылықты жердегі рұқсатсыз болмауы жазаны өтеу мерзіміне белгіленбейді. Дәлелді себептер деп келесі танылуы мүмкін: денсаулық жағдайы; табиғи және техногендік катаклизмдер; сотталған адамға немесе үшінші тұлғаларға, сондай-ақ қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою жөніндегі заңды іс-әрекеттер жасау; үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері»*.

Бұдан басқа, ҚР ҚАК-нің 49-бабының 3-бөлігі мынадай түрде толықтырылсын: *«Бас бостандығын шектеу кезеңінде дәлелді себептерсіз сотталушының бір күн ішінде тұрғылықты жердегі рұқсатсыз болмауы жазаны өтеу мерзіміне белгіленбейді. Дәлелді себептер деп келесі танылуы мүмкін: денсаулық жағдайы; табиғи және техногендік катаклизмдер; сотталған адамға немесе үшінші тұлғаларға, сондай-ақ қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне тікелей қатер төндіретін қауіпті жою жөніндегі заңды іс-әрекеттер жасау; үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері»*.

1) *сотталған немесе үшінші тұлғалар, сондай-ақ қоғам немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделері; үшінші тұлғалардың заңсыз әрекеттері*.

3) Осылайша, ҚР ҚАК-нің 53-б. 1-бөлігі келесімен толықтырылсын: *«тиісті муниципалды құрылыс аумағын 30 минуттан артық қалдырмау»*.

4) ҚР ҚАК-нің 50-б. 4-бөлігі келесі редакцияда берілсін: *«Науқастың өміріне қауіп төндіретін жақын адамның ауыр сырқаты немесе өлімі»*.

5) ҚР ҚАК-нің 53-б. 6-бөлігі келесі редакцияда берілсін: *«Бостандықты шектеу әскери қызметкерге, шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұрқылықты жері жоқ немесе жүріп тұратын жұмыс орны бар немесе алыс орналасқан оқу орнына ие адамдарға берілмейді»*.

6) Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру нұсқаулығының 13.1-пункті келесідей толықтыру: *Бостандығын шектеуге сотталған адамды есепке алудан кейін инспекция осы туралы мемлекеттік*

көліктік бақылау инспекциясының аумақтық бөлімшесіне дереу хабарлайды..

7) Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Мемлекеттік жол қозғалысы қауіпсіздігі инспекциясы бөлімшелерінде біліктілік емтихандарын тапсыру және жүргізуші куәліктерін беру жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықтың 33-тармағы мынадай редакцияда жазылсын: «Арнайы жазбалар» деген жүргізуші куәлігінің бағанында трамвай, троллейбустарды басқару құқығын растайтын рұқсат белгілері, сондай-ақ басқа да қажетті жазбалар белгіленеді (қызмет көрсету ұзақтығы, қан тобы, қолмен басқару, бостандығын шектеуге сотталған адамның есепке алыну және оны тіркеуден шығару мерзімі және т.б.).

8) Тұрақты тұратын жерінен кетуді шектеу (ҚР ҚАК-нің 53-бабының 1-бөлігі) мынадай редакцияда жазылсын: «*Тұрғылықты жерін өзгертпеу*».

9) ҚР ҚАК-нің 50-бабының 5-бөлігі «ж»-тармағын келесі мазмұнмен толықтыруды ұсынамыз: «*сотталғандарға еңбек функцияларын орындауды жалғастыру үшін қажетті іссапарға немесе біліктілікті арттыру курстарына жіберу*».

10) ҚР ҚАК-нің 53-б. 6-бөлігі келесі редакцияда берілсін: «*Бостандықты шектеу әскери қызметкерге, шетелдік азаматтарға, азаматтығы жоқ адамдарға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағында тұрғылықты жері жоқ немесе жүріп тұратын жұмыс орны бар немесе алыс орналасқан оқу орнына ие адамдарға тұрмыстық негізде жасалған қылмыстар жасағаны үшін берілмейді*».

11) ҚР ҚАК-нің 53-бабы келесідей толықтырылсын: «*Тұрмыстық негізде жасалған қылмыс жасаған тұлғаларға бостандықты шектеу түріндегі жаза тағайындалмайды, егер жәбірленген адам сотталған адаммен бірге тұрсын*».

12) ҚР ҚАК-нің 53-б. 1-бөлігіне келесі өзгертілер мен толықтырулар енгізу керек: «*Егер жұмыс орнын және (немесе) оқу орнын өзгертсе, сотталған адам дереу бостандықты шектеуге сотталғандардың жазаны орындауды бақылайтын мамандандырылған мемлекеттік органға хабарлауы керек*».

13) Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру нұсқаулығының 18.1-пунктін келесідей толықтыру: «*Егер сотталушы дәлелді себептермен өзі инспекцияға тіркелуге келе алмаса, онда тіркеуді сотталған адамның тұрғылықты жері бойынша инспекцияда жүзеге асыруға болады. Сонымен қатар, бостандығын шектеуге сотталған адам инспекцияға тіркеуге келуге мүмкіндік бермейтін жарамды негіз бар екенін инспекцияны дереу хабардар етуге міндетті. Хабарламаны алғаннан кейін инспекция бостандығын шектеуге сотталған тұлғаның жеке іс қағазында жазбаша ескерту жасалады* ».

14) ҚР ҚАК-нің 53-б. 2-бөлімі келесі редакцияда берілсін: «*Еркіндікті шектеу екі айдан төрт жылға дейінгі мерзімге қылмыс жасаған адамдарға ауырлығы аз қылмыстар мен орташа ауырлықтағы қылмыстар үшін жазалаудың негізгі нысаны ретінде, сондай-ақ алты айдан екі жылға дейін мәжбүрлі еңбек немесе бас бостандығынан айыруға қосымша жазалау түрі*

ретінде Кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті баптарында көзделген жағдайларда тағайындалады».

15) Бостандықты шектеу түріндегі жазаны орындауды ұйымдастыру нұсқаулығының 68-пунктін келесі редакцияда беру: *«Бас бостандығын шектеуге сотталған адамды тіркеуден шығару туралы хабарлама ішкі істер органына, Қазақстан Республикасының көші-қон қызметінің аумақтық органына, сондай-ақ Мемлекеттік көліктік бақылау инспекциясының аумақтық бөліміне жіберіледі».*

5. Бостандықты шектеуді қамтамасыз етудің құралы жазаның қайтымсыздық қағидаттарын жүзеге асырудың және жазалау мақсаттарының барынша жүзеге асырылуының сенімді құқықтық кепілдігін жасауға арналған және шартты түрде олар бақылау-қадағалау құралдары мен психологиялық-тәрбиелік құралдарына бөлінуі мүмкін.

6. Қазіргі уақытта электрондық бақылау құралдары мен бостандығын шектеуге сотталғандарды қадағалауды қолданудың оң динамикасы жоқ. Осыған байланысты сотталған адамның электронды бақылау мен қадағалауды бұзу үшін жауапкершілігі тек Қазақстан Республикасында электронды білезіктерді пайдаланудың оң тәжірибесін дамытуға әсер етуі мүмкін.

Сондықтан, біздің пікірімізше, ҚР ҚАК-нің 58-бабы 4-бөлімі «б»-тармағы мынадай мазмұнымен толықтырылсын: *«немесе оны бақылау мен қадағалаудың техникалық құралдарына зақым келтірген».* Сонымен қатар, ҚР ҚАК-нің 53-і б. 1 б бостандығын шектеуге сотталған адамның тағы бір міндетімен толықтырылсын: *«электронды бақылау мен қадағалауды жүргізу үшін ай сайынғы кірістің 5-тен 20% -ға дейінгі мөлшерін шегеру».*

7. Бас бостандығын шектеуге сотталғандармен тәрбиелік жұмыс кезінде әлеуметтік ортаға айрықша мән беріледі. Осыған байланысты ҚР ҚАК 53-бабын бостандығын шектеуге сотталған адамның тағы бір міндетімен толықтырылуы қажет: *«Тәрбиелік сұхбат өткізу мақсатында қоғамдық бақылау комиссиясына айына бір рет келу қажет».*

Бостандықты шектеуді қамтамасыз ету үшін психологиялық және тәрбиелік құралдарын енгізу шеңберінде біз ҚР ҚАК 53-бабының 1-бөлігін сотталған адамның тағы бір міндетімен толықтыруды ұсынамыз - *психологқа консультацияға айына 2 рет келу».*

Бұдан басқа, ҚР 2008 жылғы 10 маусымдағы № 76 заңның әрекет жасау өрісін кеңейту ұсынылады «Қамау орындарында адам құқықтарын қорғау және қамауда ұсталатын адамдарға көмек көрсету туралы қоғамдық бақылау туралы». Жаңа нұсқада Заңның атауы жаңа редакцияда жазылуға тиіс: *«Адамдарды қамауда ұстау орындарында құқықты қамтамасыз етуді қоғамдық бақылау және қамауда ұсталатын адамдарға, сондай-ақ бостандықты шектеу түрінде жазасын өтеп жатқан адамдарға қатысты көмек көрсету туралы».* Заң мәтінінде тиісті мақалаларға тиісті толықтырулар енгізу керек. ҚРЗ 2- бабының 1-тармағын сәйкес келесідей толықтыру керек *«..., сондай-ақ бостандығын шектеу түрінде жазаны өтеп жатқан адамдар».* Сонымен қатар, осы Заңның 16-бабының 1-тармағы 7.1-тармақшасы

толықтырылуы тиіс: «Бостандығын шектеуге сотталған адамдармен тәрбиелік іс-шараларын жүзеге асыру». Жоғарыда келтірілген Заңның 16-бабын - тармағының 7-тармақшасын келесідей толықтыру қажет: «ай сайын бір рет тәрбие беру қызметін бостандығын шектеуге сотталғандармен әңгімелесу түрінде жүргізуге».

8. Бостандығын шектеуге сотталғандардың ерекше санаты кәмелетке толмағандар болып табылады. Әлеуметтік-демографиялық, қылмыстық-құқықтық және жеке психологиялық сипаттамаларын ескере отырып, сотталғандардың әрқайсысына мақсатты әлеуметтік, психологиялық және педагогикалық көмек көрсететін жаңа жеке жұмыс түрлерін іздеу және енгізу қажет. Осыған байланысты біз қылмыстық-атқару инспекциясының қамқорлығымен және бас бостандығын шектеуге сотталған кәмелетке толмағандармен тәрбиелік жұмысты жүзеге асыратын 14-тен 18 жасқа дейінгі кәмелетке толмағандардан тұратын қоғамдық ұйым құруды ұсынамыз.

9. Әлбетте, сотталған адамды қоғамнан оқшаулауға байланысты емес бостандықты шектеу және басқа да жазалау шараларын тиімді қолдануды қамтамасыз ету үшін ҚАИ қызметіне телекоммуникациялық технологияларды қамтамасыз ету және енгізу қажет, сонымен қатар электрондық құжат айналымы мен сотталғандардың электронды дербес құжаттарын, қоғамнан оқшаулаумен байланысты емес жазалармен жазаланған сотталғандардың бірыңғай базасын жасау, сотталғандарды тиімді бақылау үшін ҚАК-ын аудиовизуалды, электрондық және басқа техникалық құралдармен қамтамасыз ету, сондай-ақ оларды өздерінің жұмыс орындарымен қамтамасыз етеді. Жоғарыда аталған міндеттерді жүзеге асыру Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесінің түбегейлі жаңа сапасына көшу үшін жағдай жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Елбасы 2015 жылғы Жолдауы // URL: https://ria.ru/trend/message/Putin_03122015/
- 2 Афоризмы, цитаты и высказывания Юстиниана // URL: <http://wisdoms.ru/pavt/p296.html>
- 3 Аврелий Августин. О свободе воли // URL: <http://www.lithub.ru/book/353026>
- 4 Рассел Б. История западной философии. Ч. 2. М., 1993.
- 5 Мир философии / сост. П.С. Гуревич, В.И. Столяров. Ч. 2. М., 1991.
- 6 Кудрявцев В. Правовые грани свободы // Советское государство и право. 1989. № 11.
- 7 Локк Д. Шығармалар 3 - томдық Т. 3. М., 1988.
- 8 Дәйек сөздер: Адам // сб. Өткен ойшылдардың шығармаларының үзінділері / құраст. П.С. Гуревич. М., 1991. 231-б.
- 9 Кропоткин П.А. Речи бунтовщика// Анархия, ее философия, ее идеал: Сочинения. М., 2004. С.25-32.
- 10 Керимов Д.А. Основы философии права. М.: Манускрипт, 1994.
- 11 Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1990.
- 12 Хайек Ф. Заң, Заңнама және Бостандық. Vol. 3. Чикаго, 1979.
- 13 Свобода и необходимость // URL: <http://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/100/344.htm>
- 14 Франклин В. Избранные произведения. М., 1956.
- 15 Алексеев С.С. Философия права. М., 1997.
- 16 Милль Д.С. О свободе // URL: civisbook.ru/files/File/Mill_O_svobode.pdf
- 17 Орлова О.В. Правовая свобода личности в гражданском обществе // Журнал российского права.2007. № 5.
- 18 Чернобель Г.Т. Право как мера социального блага // Журнал российского права. 2006. № 6.
- 19 Карташкин В.А. Лукашева Е.А. Международные акты о правах человека: Сборник документов / В.А. Карташкин, Е.А Лукашева. – М.: НОРМА, 2002.
- 20 Башурова М.Н. Ограничение прав и свобод человека и гражданина в условиях глобализации // Научный вестник Омской академии МВД России. 2010. № 4.
- 21 Глухарева Л.И. Механизм ограничения прав человека // Право и жизнь. 2000. № 27.
- 22 Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. Саратов.2005. С. 72.
- 23 Международное право: учебник / Г.В. Игнатенко, В.Я. Суворова, О.И. Тиунов и др. М., 1995.
- 24 Чиркин В.Е. Конституционное право: Россия и зарубежный опыт. М., 1998.
- 25 Белый А.В. Понятие и значение ограничения прав и свобод человека и гражданина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия

«Право» Вып 18. 2009. № 7.

26 Тонков Е.Е., Гусева А.А. Права человека в России: ограниченная свободы или свобода без ограничений? // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Философия. Социология. Право. 2011. № 8.

27 Комаров С.А. Личность в политической системе российского общества. Саранск., 1995.

28 Малиновская В.М. Правомерное ограничение конституционных прав и свобод человека и гражданина в Республики Казахстан: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02. / Малиновская Вероника Михайловна. М., 2007.

29 Маковик Р.С. Стадийность изоляции личности: монография. Рязань: Академия ФСИН России, 2009.

30 Замятин Е. Мы. М., 1987.

31 Маликов Б.З., Маковик Р.С., Бессараб Н.Р. Изоляция личности – правовая категория и форма государственного принуждения: монография. Самара, 2007.

32 Ягофаров И.Д. Основные характеристики ограничения прав и свобод человека: теоретико-правовой аспект // Академический юридический журнал. 2002. № 4.

33 Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 25 маусымдағы «Қазақстан Республикасының азаматтарының еркін жүріп-тұруына, Қазақстан Республикасында болу және тұратын жерін таңдау құқығы туралы» Заңы.

34 Маслоу А. Теория иерархии потребностей // URL: <http://www.pragmatist.ru/motivaciya-truda/teoriya-ierarxii-potrebnostej-a-maslou.html>

35 Перепелкин В.Ю. Ограничение свободы как вид наказания. Дис..канд. юрид. наук: 12.00.08 / Перепелкин Владимир Юрьевич. Нижний Новгород. 2000.

36 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі № 226-V ҚРЗ.

37 Ременсон А.Л. Теоретические вопросы исполнения лишения свободы и перевоспитания заключенных: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Ременсон Александр Львович. Томск, 1965.

38 Антонян Е.А. Личность рецидивиста: криминологическое и уголовно-исполнительное исследование: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08/ Антонян Елена Александровна. М., 2014.

39 Соколов И.В. Ограничение свободы как вид уголовного наказания: монография / под ред. М.Б. Костровой. М., 2013.

40 Комбаров Р.В. Правовое положение лиц, осужденных к наказанию в виде ограничения свободы: автореф... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Рязань, 2014.

41 Смирнов Л.Б., Гудзовская И.В. Особенности и проблемы регулирования правового статуса осужденных к наказаниям, не связанным с лишением свободы, в уголовно-исполнительном законодательстве // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД. 2007. № 3.

42 Минязева Т.Ф. Проблемы правового статуса личности осужденных в Республики Казахстан: автореф. дис...д-ра наук: 12.00.08 / Минязева Татьяна Федоровна. М., 2001.

43 Хромых Е.А. Альтернативные лишению свободы уголовные наказания: теория и практика назначения и исполнения: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Хромых Евгений Викторович. Ростов н/Д, 2005.

44 Коржикова Т.А. Особенности правового положения осужденных к наказаниям, не связанным с изоляцией от общества // Человек: преступление и наказание. 2009. № 1.

45 Алматы қаласының Теміржол аудандық соты.

46 Алматы қаласы әкімшілігінің 02.09.2016 ж. « Алматы қаласының аумағында мәжбүрлеп және түзеу жұмыстары түріндегі жазаны өтеу жөніндегі ұйымдардың тізбесін айқындау туралы» № 5129 қаулысы.

47 Шығыс Қазақстан облысының Үржар аудандық сотының Қылмыстық іс № 10-5/2015 // материалы.

48 Маликов А.М. Наказание в виде обязательных и исправительных работ: теоретические и практические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/ Маликов Абдурагим Магомедавалович. Махачкала, 2011.

49 Савельева Ю.И. Исполнение исправительных работ: теория и практика: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Савельева Юлия Игоревна, Иркутск, 2005.

50 Артеменко Н, Карасова А. Ограничение свободы: законодательный потенциал и возможности применения // Уголовное право. 2011. №4.

51 Ной И.С. Вопросы теории наказания в советском уголовном праве. Саратов. 1962.

52 Пионтковский А.А. Об условном осуждении или системе испытания. Уголовно-политическое исследование. Одесса. 1894.

53 Ривман Д.В. О юридической природе условного осуждения и участия общественности в перевоспитании условно осужденных // Вестник Ленинградского университета. Сер. Экономика, философия и право. Вып. 4. 1965. № 23. С. 144.

54 Щедрин Н, Речицкий А. О комплексном характере условного осуждения // Уголовное право. 2009. № 5. С. 103; Островский А.Л. Условное осуждение в российском и зарубежном законодательстве: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Островский Александр Леонидович. М, 2007.

55 Нечепуренко А.А. Неотвратимость наказания как принцип уголовного права. Омск, 1996.

56 Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. Библиографический очерк и перевод проф. М.М. Исаева. М., 1939.

57 Скобелин С. Законодательные корректировки в институте условного осуждения // Уголовное право. 2005. №4.

58 Скобелин С.Ю. Условное осуждение в отечественном уголовном праве: монография. Тюмень. 2012.

59 Ларина Л.Ю. Совокупность преступлений: уголовно-правовой и

криминологический аспекты . дис...канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ларина Любовь Юрьевна. Рязань Наук. Рязань. 2011.

60 Трунов И.Л., Айвар Л.К. Вопросы уголовного права и уголовной политики в отношении несовершеннолетних // Журнал российского права. 2005. № 10.

61 Кашуба Ю.А., Скиба А.П., Суховеев А.С. Условное осуждение в России и зарубежных государствах: монография. Рязань, 2010.

62 Дядькин Д. Конкуренция норм о назначении наказания в виде ограничения свободы с нормами об условном осуждении / Д.Дядькин // Уголовное право. – 2010. – № 3.

63 Жабский В.А. Наказание по уголовному законодательству зарубежных стран: теоретико-прикладное исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Жабский Валерий Александрович. Рязань, 2010.

64 Разогрева А., Миньков М. Условное осуждение и ограничение свободы: контроль и (или) ресоциализация // Уголовное право. 2010. № 4.

65 Соколов И.В. Ограничение свободы как вид уголовного наказания: монография / под ред. М.Б. Костровой. М., 2013.

66 Агзамов И.М. Условное неприменение уголовного наказания как комплексный правовой институт : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Агзамов Ильдар Марсович. Москва: Всероссийский научно-исследовательский институт МВД РФ, 2013.

67 Қазақстан Республикасы қылмыстық жаза туралы статистикалық ақпараттар // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотындағы Сот департаментінің ресми сайты.

68 Курганов С.И. Наказание: уголовно-правовой, уголовно-исполнительный, криминологический аспекты. М. 2008.

69 Почеткова Е.С. К вопросу о системе наказаний // Юридические записки молодых ученых и аспирантов ЯрГУ. Сборник статей. Вып 8. Ярославль, 2008.

70 Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева Т.1: преступление и наказание. СПб., 2008. С. 755.

71 Бондаренко Е.А., Семенцова И.А. Проблемные аспекты применения ограничения свободы как вида уголовного наказания // Вестник Северо-Кавказского гуманитарного института. 2015. № 1.

72 Ходжалиев С. А. Проблемы правовой регламентации уголовного наказания в виде ограничения свободы // Молодой ученый. 2015. №18.

73 Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Қылмыстық кодексі № 226-V ҚРЗ (кейінгі өзгерту, толықтыруларымен).

74 Соколов И.В. Ограничение свободы как вид уголовного наказания: монография / под ред. М.Б. Костровой. М.: Юрлитинформ, 2013.

75 Кругликов Л.Л. Полный курс уголовного права: в 5 т. / под ред. А.И. Коробеева. Т. 1: Преступление и наказание. СПб., 2008.

76 Модельный Уголовный кодекс стран СНГ: (Межпарламентской Ассамблеи государств – участников СНГ 17.02.1996 ж. № 7-5, қабылданған) //

URL: <http://docs.cntd.ru/document/901781490>

77 Уголовный кодекс Азербайджанской Республики: (30 желтоқсан 1999 ж. қабылданған) // URL:

http://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420353#pos=1;-173

78 Закон Азербайджанской Республики «О внесении изменений в Уголовный кодекс Азербайджанской Республики»: (31 мамыр 2011 ж. № 137-IVQD қабылданған) // Азербайджан, 2.07.2011.

79 Уголовный кодекс Республики Беларусь: (9 маусым 1999 ж. № 275-3, қабылданған) //URL:

http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30414984#sub_id=470000

80 Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь: (2000 ж. № 365-3, қабылданған) //URL:

http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30414984#sub_id=470000

81 Уголовный кодекс Грузии: (22 маусым 1999 ж. қабылданған) // URL: <http://www.refworld.org.ru/country,,,,GEO,,54cb63b60,0.html>

82 Кодекс исполнения уголовных наказаний Республики Таджикистан: (28 шілде 2001 ж. қабылданған) // URL:

http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30586704&mode=p

83 Уголовный кодекс Республики Казахстан: (3 шілде 2014 ж. № 226-V, қабылданған). // URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?Rgn=1365

84 Уголовно-исполнительный кодекс Республики Беларусь: (11 қаңтар 200 ж. қабылданған) // URL:

http://online.zakon.kz/document/?doc_id=30414827&mode=p

85 Уголовный кодекс Литовской Республики: (26.09. 2000 ж. қабылданған) // URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877>

86 Уголовный кодекс Республики Польша: (01.01.1997 ж. қабылданған) // URL: <http://www.crimpravo.ru/page/zar-uk>

87 Уткин В.А. О юридическом содержании уголовного наказания в виде ограничения свободы // Вестник Томского государственного университета. 2006. № 292.

88 Уголовный кодекс Испании: (1965 ж. қабылданған) // URL: artlibrary2007.narod.ru>kodeks/ispanii_uk.doc

89 Егоров В.С. Вопросы правового регулирования мер уголовного принуждения М., 2006.

90 Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. М., 2001.

91 Шагидуллина Ж.В. Пробация как альтернативный лишению свободы вид уголовного наказания в США // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики .Серия: Познание. 2012. № 9. С.44

92 Кабилова С.А., Заман Ш.Х. Домашний арест как мера пресечения в отечественном и зарубежном законодательстве // Российский следователь. 2004. №2.

93 Рыжов Р.С. Ограничение свободы и его место в системе уголовных наказаний // Человек: преступление и наказание. 2010. № 1.

94 Шагидуллина Ж.В. Пробация как альтернативный лишению свободы вид уголовного наказания в США // URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/probatsiya-kak-alternativnyy-lisheniyyu-svobody-vid-ugolovnogo-nakazaniya-v-ssha>

95 Козочкин И.Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Спб., 2007.

96 Уголовный кодекс Швеции: (1 қаңтар 1965 ж. қабылданған) // URL: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii#3:30

97 Пертли В.А. Сущность организации пробации во Франции, Великобритании и Швеции // Пробелы в российском законодательстве. 2011. № 2.

98 Уголовный кодекс Швеции: (1 қаңтар 1965 ж. қабылданған) // URL: http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/ugolovnyj_kodeks_shvecii#3:30

99 Никифоров А.А. Пробация как важный фактор повышения эффективности УИС и оптимизации ее расходов // Известия Санкт-Петербургского университета экономики и финансов. 2011.

100 Закон Великобритании «Об уголовной юстиции: (1991 ж. қабылданған) // URL: <http://constitutions.ru/?p=8115>

101 Уголовный кодекс Франции: (01.01.1992 ж. қабылданған) // URL: <http://constitutions.ru/?p=5859>

102 Юревичус И. Дорога к латвийской службе пробации // Вопросы ювенальной юстиции. 2009. №1

103 Закон Республики Молдова «О пробации»: (2008 ж. 14 ақпанда қабылданған № 8-XVI) // URL: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=23551

104 Махмудов З.Ш. Пробация в республике Молдова // Прикладная юридическая психология. 2011. № 2.

105 Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінің 2009 жылғы 20 мамырдағы «Жазасын орындау және қоғамдастықтан оқшауланбаған қылмыстық-құқықтық сипаттағы шараларды орындауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы»: № 142 бұйрығы.

106 Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінің 2010 жылдың 10 қазандағы «Бостандықты шектеу түрінде жазаны орындауды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы» № 258 бұйрығы.

107 Қазақстан Республикасының 1993 жылдың 25 маусымындағы «Қазақстан Республикасының азаматтарының еркін жүріп-тұруға, тұратын жерін және тұрғылықты жерін таңдау құқығы туралы» № 5242-1 заңы (2016 ж. 02.06. өзгерт.).

108 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1995 жылдың 17 маусымындағы «ҚР азаматтарының ҚР-да тұру және тұрғылықты жері бойынша тіркелу және одан шығару және осы тіркеу үшін жауапты лауазымды тұлғалар тізімін бекіту» № 713 қаулысы (2016 ж. 05.02. өзгерт.).

109 Косевич Н.Р. Новеллы законодательства, связанные с введением в действие наказания в виде ограничения свободы // Справочно-правовая система «КонсультантПлюс».

- 110 Қылмыстық іс № 2-13/2011//Қарағанды облыстық сотының мұрағаты.
- 111 Рабалданов В.Б. Исполнение наказаний и иных мер уголовно-правового характера уголовно-исполнительными инспекциями (по материалам Республики Дагестан): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08/ / Рабалданов Вадимбек Байрамбекович. Рязань, 2012.
- 112 Бұл деректер Қазақстан Республикасының тағайындалған субъектілерінде бостандығын шектеу түрінде жазалау сот практикасын зерттеу нәтижесінде алынған. 2018 жыл.
- 113 Қазақстан Республикасының 2004 жылғы 19 маусымдағы «Жиналыстар, митингтер, демонстрациялар, шерулер және ереуілдер туралы» № 54 заңы. (03.07.2016 ж. өзгерт.).
- 114 Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 26 қыркүйектегі «Ар-намыс бостандығы және діни бірлестіктер туралы» № 125 заңы. (06.07.2016 ж. өзгерт.).
- 115 Правовые основы, основания, порядок установления и осуществления административного надзора за лицами, освобожденными из мест лишения свободы: учебное пособие / В.И. Холманский, Т.В. Стульнова, О.В. Петрова. 3-е изд. М: ФЛИНТА,2014.
- 116 Бұл деректер сот практикасының бостандығын шектеу түріндегі жазалау материалдарын зерттеу нәтижесінде алынған. 2018 жыл.
- 117 Головкин Л.В. Альтернатива лишению свободы – очередная химера? / Л.В. Головкин // ЭЖ-Юрист. – 2010. – №3. – С.10.
- 118 Қазақстандағы қылмыстық жағдай туралы қысқаша статистикалық ақпарат // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының ресми сайты. URL:<http://www.cdep.ru/index.php?id=79&item=2362>
- 118 Борисенко И.В. Организация и правовые основы деятельности уголовно-исполнительных инспекций в сфере предупреждения повторных преступлений осужденных, состоящих на их учете: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. Псков. 2012.
- 119 Қазақстан Республикасы Үкіметінің «Қазақстан Республикасының қылмыстық-атқару жүйесін 2020 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы туралы» бұйрығы: (14 қазан 2010 ж. қабылданды).
- 120 Величко А.Н. Деятельность суда по предупреждению преступлений: Автореф. дис..канд.юрид.наук: 12.00.08 / Величко Александр Николаевич. Тюмень,2006.
- 121 Подройкина И.А. Цели наказания // Юридический Вестник Ростовский государственный экономический университет. 2007. № 2. С. 56.
- 122 Ханцева Г.Г. Анализ проблемы исправления в уголовно-исполнительной системе в России // Мир науки, культуры, образования. 2009. № 4.
- 123 Старикова О.В. Хрушкова К.А. Психологические особенности «Я-концепции» осужденных за преступления против близких родственников // Прикладная юридическая психология. 2011. № 3. С. 106.
- 124 Смирнова И.Н. Характеристика осужденных к наказанию в виде

- ограничения свободы // Человек: преступление и наказание. 2010. № 3. С. 87.
- 125 2016 жылға арналған Қазақстан Республикасындағы қылмыстық жағдай туралы қысқаша статистикалық ақпарат // ҚР Жоғарғы Сотының Сот департаментінің ресми сайты.
- 126 Қазақстан Республикасындағы есірткіге тәуелділіктің статистикасы.
- 127 Горбунов, В.А. Педагогические основы исправления и нравственного воспитания осужденных / В.А. Горбунов // Вестник Владимирского юридического института. – 2006. – № 1.
- 128 Ольховик Н.В. Работа уголовно-исполнительных инспекций с осужденными без изоляции от общества: Учебное пособие. Томск, 2007.
- 129 Смирнова И.Н. Методологические, организационные и правовые основы деятельности уголовно-исполнительной системы в сфере исполнения наказаний, не связанных с изоляцией от общества : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.11 / Смирнова Ирина Николаевна, Псков, 2010.
- 130 Филимонов О.В. Организационно-правовые основы деятельности уголовно-исполнительных инспекций. Сборник НПА. М., 2002.
- 131 Рарог А.И. Уголовно-правовое воздействие: монография. М.: Проспект, 2012.
- 132 Косевич Н.Р. Новеллы законодательства, связанные с введением в действие наказания в виде ограничения свободы // справочно-правовая система «КонсультантПлюс»
- 133 Звонов А.В. О проблемах исполнения наказания в виде ограничения свободы // Вестник института: преступление, наказание, исправление. 2011. № 2. С. 31.
- 134 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы “Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» № 518-IV Кодексі.
- 135 Ким Е. П. Преступность в сфере бытовых отношений и ее предупреждение: Проблемы теории и практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Ким Евгений Петрович. М. 2002.
- 136 Тепляшин П.В. Бас бостандығын шектеу түріндегі қылмыстық жазалау туралы жаңа заң // Заңдылық. 2011. № 3.
- 137 Овчинский В.С. Қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында Ресейлік пенитенциарлық жүйені реформалау туралы // Өзгерістер дәуіріндегі қылмыстық саясат және құқық: профессор П.С.Дагельді еске алуға арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Владивосток. 2010.
- 138 Звонов А.В. О проблемах исполнения наказания в виде ограничения свободы / А.В. Звонов // Вестник института: преступление, наказание, исправление. – 2011. – № 2.
- 139 Сундуrow Ф.Р. Социально-психологические и правовые аспекты исправления и перевоспитания правонарушителя. Казань. 1976.
- 140 Чистотина О.Н. Воспитательная работа с условно осужденными: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Чистотина Ольга Николаевна, Рязань, 2005. 27 с.

141 Выготский Л.С. Педагогическая психология /под ред В.В. Давыдова.М, 1991.

142 Ветошкин С.А. Система воспитательной работы в пенитенциарном учреждении. Учеб. пособие для практ. работников и студентов вузов Екатеринбург, 2000.

143 Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Современное написание:Т. 2. М., 2001.

144 Ақпарат инспекторлармен жеке сұхбаттың нәтижелері бойынша алынған және қорытындыланды.

145 Смирнова И.Н. Организационно-правовые проблемы психологического обеспечения уголовно-исполнительных инспекций // Уголовно-исполнительное право. 2010. № 2.

146 Салахова В.Б. Психологические аспекты адаптации осужденного в условиях исполнения наказания // Теория и практика общественного развития. 2011. № 3.